

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2019 ТОМ 22 № 3

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2019

Науково-теоретичний альманах

Том 22 № 3 2019

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 10 від 28.03.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2019

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В.,
Шляхов О.Б.
Випусковий редактор: Лиман Д.С.
Коректор української та російської мов: Деребера А.В.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бачинський Я.	д. юр. н. (США)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос., МВА (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Катаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	д. держ. упр., доц. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д. соціол. н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

GRANI

Scientific and theoretical almanac

22(3) 2019

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,

Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 10 dated 28.03.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2019

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Production Editor: Lyman D.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Derebera A.V.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Editorial board

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)

Ayahan B.H.
Bachynskiy Ya.
Wenger N.V.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
J. D. (USA)

Vysotsky O.Yu.
Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Ukraine)
Full Prof. Dr. (Ukraine)
Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming
Gorodyanenko V.G.

Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Full Prof. Dr. (Ukraine)

Isetti G.

PhD., MBA, Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Kataev S.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kvitka S.A.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Kyrylyuk F.M.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Liseyenko O.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Lobanova A.S.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Loboda Y.O.

Assoc. Prof. Phd (USA)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikilev A.F.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikolenko V.V.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Pobochyj I.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Pronyakin V.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Svyatets' Yu.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tretyak O.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Tupytsya O.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Heinamaa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Khyzhnyak L.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Hmil' V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shchudlo S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Yurchenko S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Зміст

- C. 5
Анастасія Григорак
Новітні історіографічні дослідження українського іконопису Страшного Суду
- C. 12
Станіслав Катаєв
Релігійність в системі ціннісних орієнтацій школярів
- C. 19
Ганна Сало
Антропологічні виміри у релігійно-філософських поглядах українських мислителів західної діаспори
- C. 27
Ольга Петренко
Моделі використання джерел інформації населенням вільної частини Луганської області
- C. 35
Михайло Чайковський
Центро-периферійні процеси в Україні
- C. 43
Олег Орлов
Арт-хаус – експонування країни в елітарних колах
- C. 52
Олексій Шафраньош
Підходи до трактування феномену контркультури: спроба типологізації
- C. 62
Оксана Плаксина
Устойчивість общества в соціально-філософском учении Аристотеля
- C. 77
Олег Приймак, Юлія Приймак
Корекція об'єкта соціальних експериментів
Д. А. Столипін
- C. 85
Іван Святненко
Гендерна ксенофобія: сценарії гендерної поведінки в шлюбний і дошлюбний період
- C. 95
Валерія Фадєєва
Корпоративна соціальна відповідальність: польський досвід та українські перспективи
- C. 102
Надія Бевз
Герменевтична проблематика у контексті трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля

Contents

- P. 5
Anastasiya Grygorak
Newest Historiographic Studies of the Ukrainian Icon-Painting of The Last Judgment
- P. 12
Stanislav Kataev
Religiosity in the system of value orientations of schoolchildren
- P. 19
Hanna Salo
Anthropological measurements in the religious and philosophical views of Western thinkers Ukrainian Diaspora
- P. 27
Olha Petrenko
The models of use of information sources by the population of the free part of the Luhanska oblast
- P. 35
Mykhailo Chaikovskiy
Center-peripheral processes in Ukraine
- P. 43
Oleh Orlov
Art House - Exhibiting the country in elite circles
- P. 52
Olexiy Shafranyosh
Approaches to the study of the phenomenon of counterculture: the attempt of typology
- P. 62
Oksana Plaksina
The sustainability of society in the Aristotle's socio-philosophical doctrine
- P. 77
Oleg Primak, Yulia Priymak
Correction of the object of social experiments
D. A. Stolypin
- P. 85
Ivan Svyatnenko
Gender xenophobia: candidate gender behavior in a love and preliminary period
- P. 95
Valeriya Fadyeyeva
Corporate social responsibility: Polish experience and Ukrainian perspectives
- P. 102
Nadiia Bevz
Hermeneutic issues in the context of K.-O. Apel's transcendental pragmatics

Новітні історіографічні дослідження українського іконопису Страшного Суду

Анастасія Григорак, Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Аналізу особливостей іконографії, стилістики, колориту та манері виконання композицій Страшного Суду присвячено чимало наукових праць. Не дивлячись на це, питання особливостей символіки і джерельного потенціалу Страшносудних ікон залишається невичерпним.

У статті здійснено аналіз новітніх наукових досліджень XXI ст., присвячених українському іконопису Страшного Суду. Охарактеризовані основні здобутки і відкриття у працях дослідників для розвитку дослідження Страшносудної тематики в історичному і мистецтвознавчому ключах. Визначено подальший потенціал вивчення українського іконопису Страшного Суду.

Вивчаючи історіографічний аспект дослідження українських ікон, прослідкована специфіка підходів та напрямків аналізу іконописних зразків як історичних джерел істориками і мистецтвознавцями XXI ст. Історіографія сюжету Страшного Суду новітньої доби представлена працями ряду авторів: Івана Хімки, Лілії Бережної, Марти Федак, Людмили Міляєвої та ін.

Аналізуючи дану тему, слід зазначити, що література XIX–XX ст. більш акцентує увагу на естетичному, особливо на мистецькому значенні ікон. Власне, у цей останній період формується іконознавство – спочатку як галузь історії й археології, а від кінця XIX століття – як галузь мистецтвознавства. Дослідження XX ст. мають свої недоліки, що спричинені впливом радянського періоду, в якому не було місця для ікони саме як для духовної святині, як джерела світогляду соціуму. Зокрема, це було пов'язано з марксистсько-ленінською «методологією», тобто підходом до ікони як до такого ж малярського твору, як побутової картини, не враховуючи її символічне значення.

І саме тому велике значення для дослідження українського іконопису Страшного Суду мають наукові праці XXI століття, які дозволяють поглянути на ікону зовсім іншими очима, на відміну від радянського періоду.

Ключові слова: історіографія; іконопис; ікона; Страшний Суд; історія релігії

Newest Historiographic Studies of the Ukrainian Icon-Painting of The Last Judgment

Anastasiya Grygorak, Taras Shevchenko National University of Kyiv

The analysis of features of iconography, stylistics, coloring and manner of execution of compositions of the Last Judgment is devoted to many scientific works. Despite this, the issue of the peculiarities of symbolism and source potential of the Stranger Judgment icons remains inexhaustible.

The article is devoted to the analysis of the latest scientific research of the XXI century. Dedicated to the Ukrainian iconography of the Last Judgment. The main achievements and discoveries in the Work of Researchers are described for the development of the research of the Contemporary Issues in the historical and artistic key words. The potential of Ukrainian iconography research is also determined in the article.

Studying the historiographical aspect of the research of Ukrainian icons, the specificity of approaches and areas of analysis of iconographic samples as historical sources by historians and art historians of the XXI century is traced. Historiography of the plot of the Last Judgment of the modern age is presented by the works of several authors: Ivan Himki, Lilya Berezhnoy, Marty Fedak, Lyudmila Milyaeva, etc. Analyzing this topic, we should mention that the literature of the nineteenth and twentieth centuries more focuses on aesthetic, especially on the artistic meaning of icons. Actually, the iconography of this period is formed -first as a branch of history and archeology, and from the end of the nineteenth century, as a branch of art studies. Studies of the twentieth century have some disadvantages caused by the influence of the Soviet period, in which there was no place for the icon just as a spiritual sanctuary, as sources of religious outlook of society. Particularly, this was due to the Marxist-Leninist “methodology”, that is, the approach to the icon as a painting, without taking into account its symbolic significance.

With the restoration of Ukraine's political independence at the end of the XX century the anti-religious

propaganda was stopped and the community began to return to the spiritual origins, one of which is Christianity, including its components to which icons also belong to the Orthodox tradition.

And precisely because of the great importance of the Ukrainian icon painting of the Last Judgment, there are scientific works of the 21st century that make it possible to look at the icon with completely different approach.

Keywords: historiography; iconography; icon; Last Judgment; history of religion

Новейшие историографические исследования украинской иконописи Страшного Суда

Анастасия Григорак, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Анализу особенностей иконографии, стилистики, колорита и манеры выполнения композиций Страшного Суда посвящено немало научных трудов. Несмотря на это, вопрос особенностей символики и родникового потенциала Страшносудных икон остается неисчерпаемым. В статье осуществлен анализ новейших научных исследований XXI в., посвященных украинской иконописи Страшного Суда. Охарактеризованы основные достижения и открытия в трудах исследователей для развития исследования Страшносудной тематики в историческом и искусствоведческом ключах. Определен дальнейший потенциал изучения украинской иконописи Страшного Суда. Изучая историографический аспект исследования украинских икон, прослежена специфика подходов и направлений анализа иконописных образцов как исторических источников историками и искусствоведами XXI вв. Историография сюжета Страшного Суда новейшей эпохи представлена трудами ряда авторов: Ивана Химки, Лилии Бережной, Марты Федак, Людмилы Миляевой и др.

Анализируя данную тему, следует отметить, что литература XIX–XX вв. более акцентирует внимание на эстетическом, особенно на художественном смысле икон. Собственно, в этот последний период формируется иконоведение вначале как отрасль истории и археологии, а с конца XIX века – как отрасль искусствоведения. Исследование XX в. имеют свои недостатки, вызванные влиянием советского периода, в котором не было места для иконы именно как для духовной святыни, как источника мировоззрения социума. В частности, это было связано с марксистско-ленинской «методологией», то есть подходом к иконе как к такому же малярному произведению, как к бытовой картине, не считая ее символическое значение.

И именно поэтому большое значение для исследования украинской иконописи Страшного Суда имеют научные труды XXI века, которые позволяют взглянуть на икону совсем другими глазами, в отличие от советского периода.

Ключевые слова: историография; иконопись; икона; Страшный Суд; история религии

Постановка проблеми.

З відновленням Україною політичної незалежності наприкінці XX ст. було припинено антирелігійну пропаганду і натомість почалось повернення суспільства до духовних витоків, одним із яких є християнство, включно з його складовими, до яких у православній традиції належить й іконопис. Відповідно, зацікавлення іконами в Україні з кінця XX ст. поступово відновлюється: дедалі частіше з'являються присвячені іконопису наукові студії, відбуваються виставки, про ікони читаються лекції, знімаються документальні фільми, транслюються телепередачі. На наш погляд, це можна пояснити поступовим відродженням національної свідомості українців, посиленням їхнього інтересу до власної історії та культури, а також поверненням суспільства до християнських засад.

Аналіз досліджень і публікацій.

Спеціальних досліджень і публікацій, присвячених історіографії дослідження українського іконопису Страшного Суду, поки немає. Хоча у роботах окремих дослідників, таких як: Л. Міляєва, Л. Бережна, Дж. Хімка, О. Сидор, коротко аналізувалася дана проблема. Методологічною основою роботи є загальнонаукові та спеціально-історичні методи пізнання: історіографічні, порівняльні, аналізу та синтезу. У статті застосовані також методи періодизації та типологізації.

Мета дослідження полягає у виявленні та характеристиці новітніх наукових досліджень, присвячених українському іконопису Страшного Суду, в яких увага звертається не лише на іконографічні особливості, але й на історичні та сакральні аспекти.

Одним із останніх ґрунтовних мистецтвознавчих видань, що висвітлює історію української

ікони з XI по XVIII ст. є праця Людмили Міляєвої [1], що являє найбільший альбом творів для дослідження іконопису. Передмова до цього альбому представляє собою нарис з історії українського іконопису, де головну увагу приділено класифікації творів за стилістичними ознаками. У цьому дослідженні в тому числі висвітлюється роль та особливості розміщення ікон Страшного Суду у схемі побудови канонічного ілюстративного циклу в розписах та іконах у храмі. Серед ікон, що розглядаються в цій праці, є як хрестоматійні, так і маловідомі. У передмові Л. Міляєва виокремила та проаналізувала особливості Страшносудних ікон з сіл Мшанець, Вільшаниці, Станіля, Вовчого та Малої Горожанки, що допомогло їй провести порівняльний аналіз сюжетів та їх поширеність в українській іконописній традиції.

Однією з найбільш ранніх ікон Л. Міляєва називає ікону з церкви Різдва Богородиці у с. Мшанець, що датується XV – початком XVI ст., але дослідниця зазначила, що хоча немає ікон більш раннього часу, все ж у «Повісті временних літ» є згадка про пелену із зображенням Страшного Суду при хрещенні князя Володимира: «Покаже ему Володимеру запону, на нейже бь написано судилище Господне, показывала ему одесную праведна въ весельи предьидушгу в рай, а ошуюю гръшныя, идущихъ в муку» [2].

Ще одна з сучасних праць, присвячених Страшному Суду, стосується дослідження іконопису Західної України, написана патріархом Димитрієм Яремою [3]. Він видав два томи [4], що були написані на основі багаторічного дослідження. Праця отримала Премію ім. Іларіона та Віри Свенціцьких від Науково-мистецької Фундації ім. митрополита А. Шептицького при Національному музеї ім. Андрія Шептицького у Львові. Ікони, що стали основою для цього дослідження, зберігаються не лише у музеях, але й у приватних колекціях України, Польщі, Словаччини, Німеччини, Росії, а тому вона є особливо цінною, оскільки дозволяє здійснити порівняння не лише у широких хронологічних, але й географічних рамках сюжету Страшного суду на іконах. Цінність цього дослідження обумовлена і тим, що у ньому є твори, які були вперше введені у науковий обіг, а також ті, що вперше опубліковані. Автор проаналізував іконографію творів, особливості символіки, висловив свої думки з приводу витоків та діяльності іконописних шкіл (київської, перемишльської, волинської), простежив стилістичні зміни, а також висловив гіпотезу про їх вплив на формування іконописної школи на півночі України. Темі Страшного

Суду автор виділив окремі розділи як у першому, так і в другому томі. Серед розглянутих ікон: 1) найбільш давні ікони, що датовані XV ст. і які походять із с. Ванівка, Мшанця, Луків-Венеції, Поляни біля Устрик; 2) датовані кінцем XV–XVI ст. – з с. Вовче біля Турки, Трушевич біля Добромиля, Ганькович біля Перемишля, Долини, с. Пашова, с. Крайня-Бистра, Сольвичегодська, Красний Брод (Східна Словаччина, майстер Дмитрій), с. Руська (Крайня) Бистра (майстер Олексій), с. Багнувате біля Турки (є парна ікона Страстей), Станілі (Дрогобиччина), с. Мала Горожанка біля Миколаєва, Кам'янки Струмилової (Бузької) 1587 р.; 3) ікони створені у XVII ст. з с. Лип'є, с. Плав'є, Волосянки (біля Ясениці Замкової на Турківщині). В тому числі автор звертається до близьких за стилістикою до вище вказаних ікон, що походять з Новгороду.

Окрему увагу на розвиток сюжету Страшного Суду у монументальному мистецтві звертали увагу дослідники Ірма Тоцька, Аліна Кондратюк, Микола Нікітенко. У своїй статті І. Тоцька розглядає процес формування композиції Страшного Суду у монументальному мистецтві, а саме її склад та особливості відбору окремих сцен. На прикладі давньоруських, а також іноземних зображень дослідниця розглядає деталі композицій, які зумовлені тонкощами богословських питань та загальними програми стінопису храмів. Дослідниця наголошує на тому, що головні риси композиції Страшного Суду в образотворчому мистецтві визначило мистецтво Візантії. Перші суттєві зміни відбуваються тільки у XVI–XVII ст. завдяки появі нових деталей [5]. Проте зміну початкової, візантійської традиції слід пояснювати і тим, що внаслідок зникнення самої Візантії припинився і розвиток власне візантійських канонів, зокрема і в сфері іконопису.

Вслід за Д. Яремою І. Тоцька звертається до мозаїки Страшного Суду, що знаходиться у соборі в Торчелло (кінець XII ст.) та мініатюри Євангеліє з Паризької Національної бібліотеки (третья чверть XI ст.). У той час найдавнішим зображенням Страшного Суду, за дослідженням Жакліна Лафонтена-Дозонь, є зображення у візантійському храмі Богоматері котельників (Панагія Халкеон) у Салоніках. Але при цьому наводить і зауваження В. Лазарева, який звернув увагу на те, що хоча композиція з Торчелло цікава з точки зору іконографії, проте як художній твір вона далека від прототипів, у виконанні яких брали участь західні майстри, які одержали художнє виховання у грецьких майстернях.

У своїй статті І. Тоцька найдосконалішою серед зображень візантійського ареалу називає композицію у Тимотесубані (початок XIII ст.) [5].

Порівнюючи Страшний Суд з Торчелло з мініатюрою Євангелія Паризької Національної бібліотеки, дослідниця дійшла висновку, що основними відмінностями зображень є деталі, що мають різне богословське навантаження [5]. Автор детально проаналізувала давньоруський сакральний живопис. Зокрема, фреску в церкві Спаса-Нередиці, Успенському та Дмитрівському соборах у Володимирі, Георгіївській церкві в Старій Ладозі, соборі Переяслава-Залеського, храмі Бориса і Гліба у Кідекші, Кирилівській церкві та Михайлівському соборі Видубицького монастиря у Києві, а також Софії Київській.

Микола Нікітенко [6] та Аліна Кондратюк [7] зробили значний внесок у дослідження Страшносудного стінопису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської Лаври.

Активно вивчає український іконопис Страшного Суду працівниця Національного художнього музею імені Андрея Шептицького (далі – НМЛ) у Львові Марта Федак. Свої студії дослідниця присвячує різноманітним питанням: особам майстрів і образно-стилістичним характеристикам їхніх робіт [8], датуванню Страшносудних ікон [9], зображенню на них грішників [10], астрономічним мотивам в українському іконописі [11] тощо.

Важливий внесок у вивчення української Страшносудної іконографії зробив працівник Інституту народознавства НАН України Олег Сидор. Зокрема, він склав реєстр ікон Страшного Суду, що зберігаються у НМЛ [12]. Порушив цей дослідник питання іконописних Страшносудних зображень й у своєму дослідженні, присвяченому відображенню астрономічних уявлень в українському мистецтві [13].

Не можна не згадати в контексті нашого дослідження й дослідницю релігії Л. Бережну, за словами якої, «ікони Страшного Суду радше ставлять питання дослідникам, аніж дають однозначні відповіді» [14]. Відповідно, вона визнає особливу складність правильного наукового «прочитання» цих творів, що й засвідчує збереження актуальності досліджень цієї теми.

Розглядаючи українську Страшносудну іконографію паралельно з писемними есхатологічними джерелами, Л. Бережна проаналізувала образи митарств, грішників, милостивого блудника, смерті, що складають невід'ємні елементи ікон Страшного суду. Також вона виділила розповсюджені на іконах гріхи, притаманні

представникам тих чи інших соціальних груп, а також гріхи, образи яких зустрічалися тільки на поодиноких зображеннях. Звернула увагу на сцену з народами, які йдуть на Страшний Суд, і спробувала пояснити різницю між «ворогами» і «чужими» у свідомості тогочасного соціуму [15].

Долучилася Л. Бережна і до з'ясування уявлень про смерть, які панували в українському суспільстві XVI–XVII ст. Проаналізувавши писемні пам'ятки, як-от західноєвропейські «Діалог про смерть», «Притча про витязя і смерть», «Розмова магістра Полікарпа зі смертю» та візантійське «Житіє Василя Нового», вона прийшла до висновку, що ставлення людей до смерті не було однозначним: в одних текстах вона виступала як посланник Бога, в інших – Диявола [16].

Крім цього, Л. Бережна дослідила еволюцію іконопису Страшного Суду, починаючи з візантійських зразків, зокрема фрески в Торчелло. Серед іншого відмітила, що упродовж IX ст. структура ікон збагачувалась новими елементами на зразок Деїсуса, фігур Адама і Єви [16].

Порівнюючи російську та українську іконографічні традиції Страшного Суду, Л. Бережна прийшла до висновку, що українські та російські Страшні суди складають особливу групу в порівнянні з іншими ортодоксальними зразками того часу (молдавськими [волоськими], сербськими і болгарськими). Але в межах цього поділу відмінності також очевидні і значущі. Зокрема, вони спричинені релігійними та політичними суперечностями між російськими та українськими ортодоксіями у XVI–XVII ст. [16].

Виділивши основні образи (милостивий блудник, митарства, смерть, пекло), дослідниця зробила значний внесок у розвиток дослідження Страшносудної іконографії.

Вагомий внесок у справу вивчення української ікони зробив мистецтвознавець Дмитро Степовик [17]. Він, зокрема, з'ясував індивідуальні риси розвитку іконописного мистецтва України [18], яке перебувало у тісному зв'язку з народними живописними традиціями, показав самотній характер вітчизняних іконописних шкіл та осередків [19].

Активно вивчає українські ікони Страшного Суду канадський історик українського походження Іван-Павло Химка [20]. Методологія його праць базується на історико-художньому підході. Основну увагу дослідник приділяє аналізу іконографічних джерел, верифікації їх за писемними пам'ятками.

І.-П. Химка виділив три періоди розвитку української іконографії Страшного Суду: XV ст., XVI – середина XVII ст. і XVII–XVIII ст. В ос-

нову такої періодизації він поклав появу нових елементів і композиційні зміни на іконах [21].

І.-П. Химка першим дослідив географію та регіональні особливості карпатських ікон Страшного Суду. На його погляд, вони мали самобутній характер та дидактичні завдання, писалися не для князів і монахів, а для пастухів і фермерів. Прослідкувавши еволюцію їхнього розвитку, дослідник виділив притаманні їм сцени та образи: Небесний Єрусалим; Рука Господня і Ваги; Митарства; Мойсей і народи, які йдуть на Суд; Чотири царства; Монахи, які летять до Раю; Смерть; Фігура милостивого блудника; Пекло; Шинок; Книга Євангелія з Ягням [22].

Важливим для І.-П. Химки є питання авторства ікон. Адаже з'ясувавши його, можна зрозуміти, чому їхні композиції побудовані так, а не інакше, чому на них присутні ті чи інші образи тощо. Наголошуючи на тому, що ікони створювались не лише при монастирях, дослідник зауважує: іконописці не завжди були професійними художниками, часом це були люди з народу – ремісники, які додатково займалися іконографією [22].

Привертає увагу виданий І.-П. Химкою спільно з Л. Бережною, каталог ікон Страшного Суду XII-XVIII ст., до якого включено понад 70 зображень. Це єдине на сьогодні найбільше комплексне видання Страшносудних ікон.

Долучилися до вивчення української іконографії Страшного суду і зарубіжні дослідники, зокрема російський мистецтвознавець Володимир Цодікович [23]. Проаналізувавши понад 50 ікон Страшного Суду з Росії, України, Польщі та Словаччини, а також Страшносудні фрески та мініатюри, він прийшов до висновку про формування есхатологічної іконографії внаслідок синтезу християнства та язичництва.

Розглядаючи зображення Страшного Суду в мистецтвознавчій площині, дослідник звернув увагу на їхню композицію. На його думку, їх слід «читати» знизу вгору. А значить Єву на них зображено до, а Адама після проходження митарств.

Водночас В. Цодікович зіставив зображення Страшного Суду з писемними есхатологічними текстами на зразок «Слова про вихід душі» чи «Життя Василя Нового». Останні, за його словами, є проявом менталітету, який формувался під впливом богословських догм, а природні та соціальні негаразди – каталізаторами ідей, які побутували у суспільстві [23]. Приділив увагу дослідник і практиці поминання померлих у синодиках, назвавши її показником віри людей у потойбічне життя.

На наш погляд, висловлена В. Цодіковичем думка про очисну функцію змія митарств не є достатньо обґрунтованою. Спірним видається і погляд ученого на образи митарств: нібито одні приходили на зміну іншим. Адаже на іконах Страшного Суду вогняна ріка не змінюється змієм митарств, а співіснує разом із ним. Також потрібно наголосити на тому, що для В. Цодіковича українська іконографія не становила спеціального предмету дослідження, вивчаючись переважно у рамках російського іконопису.

Проте, не зважаючи на те, що дослідження В. Цодіковича стосується переважно російської іконографії Страшного Суду, але використані ним підходи можна успішно застосовувати під час вивчення українських Старшносудних зображень.

Інші російські дослідники – історики Дмитро Антонов та Михайло Майзульс, вивчаючи семіотику образу демонів і грішників у давньоруській іконографії, серед іншого проаналізували образ смерті на карпатських іконах Страшного Суду. Особлива цінність даної праці полягає у поясненні декодифікації символічного значення іконопису [24].

Висновки.

Модерний етап вивчення іконописних сюжетів дозволяє поглянути на ікону зовсім іншими очима, на відміну від радянського періоду. Зокрема, зникла цілеспрямована їх критика та «демістифікація». Однак повернення пошани до ікони як важливого атрибуту християнської культури ще перебуває у процесі становлення. Так само не має достатнього вивчення іконописних сюжетів в історичній ретроспективі. Зокрема, не вповні з'ясоване питання про час появи низки сюжетів, що почасти обумовлюється відсутністю достатньої кількості збережених зразків іконопису т. зв. «домонгольської» доби та навіть XIV–XV ст. Дискусійним і не вповні вивченим є і питання проникнення західноєвропейських впливів в українську ікону Страшного суду.

Загалом комплексних і системних дослідницьких робіт, присвячених іконографії Страшного Суду в її історичному, мистецькому та ціннісному вимірах, покищо немає. Водночас окремі вчені висловили оригінальні наукові концепції відносно еволюції іконографії у сфері Страшного Суду на українських землях. Найбільш ґрунтовними є праці, видані Л. Бережною та І.-П. Химкою, які розглядають ікону саме в історичному ключі і звертають увагу на її джерелознавчі властивості. Окрім того, залишається великий потенціал перспектив для досліджень Страшносудного іконопису як важливого історичного джерела.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Міляєва Л. Українська ікона XI–XVIII століть / Л. Міляєва. – Київ. 2007. – 528 с.
2. Повість минулих літ: літопис / пер. В. Близнець ; худ. Г. Якутович. – Київ : Веселка, 1992. – 226 с.
3. Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII–XV ст. / Димитрій (Ярема) Патріарх. – Львів: Видавництво «Друкарські куншти», 2005. – 508 с.
4. Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XVI – поч. XVII ст. / Димитрій (Ярема) Патріарх. – Львів: Друкарські куншти, 2017. – 595 с.
5. Тоцька І. Ф. «Страшний Суд» в монументальному живописі Київської Русі / І. Ф. Тоцька // Могилянські читання. – Київ, 2005. – С. 549.
6. Нікітенко М. М. Тема Страшного Суду в живописі Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря: богословсько-літургійний аспект / М. М. Нікітенко // Лаврський альманах. – 2005. – Вип. 14. – С. 88-99.
7. Кондратюк А. Ю. Першовзірці та аналоги композицій літопису Троїцької церкви Києво-Печерської лаври / А. Ю. Кондратюк // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – 2004. – Вип. 12. – С. 60-71.
8. Федак М. Ікони «Страшного Суду» у колі майстрів із Судової Вишні / М. Федак // «Християнська сакральна традиція: історія і сьогодення»: матеріали Міжнародної наукової конференції (6-7 грудня 2013 р., м. Львів). – Львів, 2013. – С. 56-61.
9. Федак М. Датовані ікони Страшного Суду з колекції Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького / М. Федак // Вісник Львівського університету. Мистецтвознавство. – 2013. – Вип. 12. – С. 358-374.
10. Федак М. Зображення грішників на іконах «Страшний Суд» XV–XVIII століть (на прикладі пам'яток зі збірки Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького) / М. Федак // Літопис Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького. – 2014. – № 10. – С. 70-76.
11. Федак М. Астрономічні мотиви в українському іконописі / М. Федак // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. – Львів : ІППММ ім. Я.С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 211-225.
12. Сидор О. Реєстр ікон Страшного Суду в колекції НМЛ / О. Сідор // Літопис Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького. – 2001. – № 2. – С. 90-96.
13. Сидор О. Світ астрономії в образах українського мистецтва / О. Сідор // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. – Львів : ІППММ ім. Я.С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 226-317.
14. Бережна Л. Як намалювати ворога? «Свої» і «чужі» в ранньомодерній українській іконографії / Л. Бережна // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – Київ : Laurus, 2012. – С. 472-488.
15. Бережная Л. Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире / Л. Бережная // *Исследования по истории Украины и Белоруссии*. – 1995. – Вип. 1. – С. 43.
16. Berezhnaya L. Sub Specie Mortis: Ruthenian and Russian Last Judgement Icons Compared / L. Berezhnaya // *European Review of History*. – 2004. – Vol. 11. – № 1. – P. 6-29.
17. Степовик Д. Іконологія й іконографія / Д. Степовик. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2003. – 374 с.
18. Степовик Д. Історія української ікони X–XX століть / Д. Степовик. – Київ : Либідь, 1996. – 440 с.
19. Степовик Д. Українська ікона: Іконотворчий досвід діаспори / Д. Степовик. – Київ : Балтія друк, 2003. – 160 с.
20. Химка І. Ікона Страшного Суду в Музеї релігії у Львові: Проблеми географічного походження і датування / І. Химка // *Szczelina światła. Ruskie malarstwo ikonowe*. – Kraków : Collegium Columbinum, 2009. – С. 201-214.
21. Himka J.-P. The World to Come: Ukrainian Images of the Last Judgment / J.-P. Himka, L. Berezhnaya. – Cambridge : Harvard University Press, 2014. – P. 1
22. Himka J.-P. Last Judgment Iconography in the Carpathians / J.-P. Himka. – Toronto : University of Toronto Press, 2009. – 301 p.
23. Подикович В. К. Семантика иконографии «Страшного Суда» в русском искусстве XV–XVI веков. – Ульяновск : Ульяновское областное газетное издательство, 1995. – 298 с.
24. Антонов Д. И. Демоны и грешники в древнерусской иконографии: Семиотика образа / Д. И. Антонов, М. Р. Майзульс. – Москва : Индрик, 2011. – С. 327.

REFERENCES

1. Miliayeva, L. (2007). *Ukrainska ikona XI–XVIII stolit [Ukrainian Icon of the XI–XVIII centuries]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Blyznets, V. (transl.), & Yakutovych, H. (painted) (1992). *Povist mynulykh lit: litopys [The Tale of Bygone Years: Chronicle]*. Kyiv : Veselka [in Ukrainian].
3. Patriarch Dymytrii (Yarema). (2005). *Ikonopys Zakhidnoi Ukrainy KhII–KhV st. [Iconography of Western Ukraine of the XII–XV centuries]*. Lviv: Vydavnytstvo «Drukarski kunshty» [in Ukrainian].
4. Dymytrii (Iarema) Patriarkh. (2017). *Ikonopys Zakhidnoi Ukrainy XVI – poch. XVII st. [Iconography of Western Ukraine of the XVI – beginning of the XVII century]*. Lviv: Drukarski kunshty [in Ukrainian].
5. Totska, I.F. (2005). «Strashnyy Sud» v monumentalnomu zhyvopysi Kyivskoi Rusi [The Last Judgment in the Monumental Painting of Kievan Rus]. *Mohylianski chytannia* [in Ukrainian].
6. Nikitenko, M.M. (2005). Tema Srashnoho Sudu v zhyvopysi Troitskoi nadbramnoi tserkvy Kyievo-Pecherskoho monastiria: bohoslovsko-liturgiiniy aspekt [The Theme of the Last Judgment in the Painting of the Gate Church of the Trinity of the Kyiv Pechersk Monastery: the Theological and Liturgical Aspect]. *Lavrskiy almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury*, 14, 88-99 [in Ukrainian].

7. Kondratiuk, A.Yu. (2004). Pershovzirtsii ta analohy kompozytsii stinopysu Troitskoi tserkvy Kyievo-Pecherskoi lavry [Preimage and Analogues of the Composition of the Tablature of the Trinity Church of the Kyiv Pechersk Lavra]. *Lavrskyi almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury*, 12, 60-71 [in Ukrainian].
8. Fedak, M. (2013). Ikony «Strashnoho Sudu» u koli maistriv iz Sudovoi Vyshni [Icons of The Last Judgment in the Circle of Masters from Sudova Vyshneia]. «*Khrystyianska sakralna tradytsiia: istoriia i sohodennia*» – «*Christian sacred tradition: history and present*»: *proceedings of the International scientific conference (December 6-7, 2013, Lviv)*. Lviv, 56-61 [in Ukrainian].
9. Fedak, M. (2013). Datovani ikony Strashnoho Sudu z koleksii Natsionalnoho muzeiu u Lvovi imeni Andriia Sheptytskoho [Dated Icons of The Last Judgment from the Collection of the National Museum in Lviv named after Andrii Sheptytskyi]. *Bulletin of the Lviv University. Art Studies*, 12, 358-374 [in Ukrainian].
10. Fedak, M. (2014). Zobrazhennia hrishnykiv na ikonakh «Strashnyi Sud» XV–XVIII stolit (na prykladi pamiatok zi zbirky Natsionalnoho muzeiu u Lvovi imeni Andriia Sheptytskoho) [The Image of Sinners on the Icons The Last Judgment of the XV–XVIII centuries (on the example of the monuments from the collection of the National Museum in Lviv named after Andrii Sheptytskyi)]. *Chronicle of the National Museum in Lviv named after Andrii Sheptytskyi*, 10, 70-76 [in Ukrainian].
11. Fedak, M. (2014). Astronomichni motyvy v ukrainskomu ikonopysi [Astronomical Motifs in Ukrainian Icon Painting]. *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini*, 211-225 [in Ukrainian].
12. Sydor, O. (2001). Reiestr ikon Strashnoho Sudu v koleksii NML [The Register of Icons of The Last Judgment in the Collection of the National Museum in Kviiv]. *Litopys Natsionalnoho muzeiu u Lvovi imeni Andriia Sheptytskoho*, 2, 90-96 [in Ukrainian].
13. Sydor, O. (2014). Svit astronomii v obrazakh ukrainskoho mystetstva [The World of Astronomy in the Images of Ukrainian Art]. *Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini*, 226-317 [in Ukrainian].
14. Berezna, L. (2012). Yak namaliuvaty voroha? «Svoi» i «chuzhi» v rannomodernii ukrainskii ikonohrafii [How to Paint an Enemy? “Friend” and “Foe” in Early Modern Ukrainian Iconography]. *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko*. Kyiv: Laurus, 472-488 [in Ukrainian].
15. Berezna, L. (1995). Ukrainsko-beloruskaja poezija i dramaturgija XVII veka o smerti i zagrobnom mire [Ukraine-Belarus Poetry and Dramaturgy of the XVII century on Death and the Afterlife]. *Studies on the history of Ukraine and Belarus 1*, 28-50 [in Russian].
16. Berezhnaya, L. (2004). Sub Specie Mortis: Ruthenian and Russian Last Judgement Icons Compared. *European Review of History*, 11(1), 6-29.
17. Stepovyk, D. (2003). *Ikonolohiia y ikonohrafiiia [Iconology and Iconography]*. Ivano-Frankivsk: Nova zoria [in Ukrainian].
18. Stepovyk, D. (1996). *Istoriia ukrainskoi ikony X–XX stolit [The History of the Ukrainian Icon of the X-XX centuries]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
19. Stepovyk, D. (2003). *Ukrainska ikona: Ikonotvorchyi dosvid diaspyry [Ukrainian Icon: The Icon Creation Experience of the Diaspora]*. Kyiv: Baltiia druk [in Ukrainian].
20. Khyrnka, I. (2009). Ikona Strashnoho Sudu v Muzei religii u Lvovi: Problemy heohrafichnoho pokhodzhennia i datuvannia [The Icon of The Last Judgment at the Museum of Religion in Lviv: Problems of Geographical Origin and Dating]. *Szczelina swiatla. Ruskie malarstwo ikonowe*. Kraków: Collegium Columbinum [in Ukrainian].
21. Himka J.-P., & Berezhnaya L. (2014). *The World to Come: Ukrainian Images of the Last Judgment*. Cambridge: Harvard University Press.
22. Himka J.-P. (2009). *Last Judgment Iconography in the Carpathians*. Toronto: University of Toronto Press.
23. Tsodikovich, V.K. (1995). *Semantika ikonografii «Strashnogo Suda» v russkom iskusstve XV–XVI vekov [Semantics of the Iconography of The Last Judgment in the Russian Art of the XV–XVI centuries]*. Ulyanovsk: Ul'janovskoe oblastnoe gazetnoe izdatel'stvo [in Russian].
24. Antonov, D.I., & Mayzuls, M.R. (2011). *Demony i greshniki v drevnerusskoi ikonografii: Semiotika obraza [Demons and Sinners in Old Russian Iconography: Semiotics of the Image]*. Moscow: Indrik [in Russian].

Григорак Анастасія Костянтинівна

Аспірантка

Київський національний університет ім. Т. Шевченка
01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60

Grygorak Anastasiya

Postgraduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv
60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine

Email: 1604102018@ukr.net

Цитування: Григорак А. К. Новітні історіографічні дослідження українського іконопису Страшного Суду / А. К. Григорак // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 5-11.

Citation: Grygorak, A.K. (2019). Novitni istoriografichni doslidzhennia ukrainskoho ikonopysu Strashnoho Sudu [Newest Historiographic Studies of the Ukrainian Icon-Painting of The Last Judgment]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 5-11.

Стаття надійшла / Article arrived: 01.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 05.03.2019

Релігійність в системі ціннісних орієнтацій школярів

Станіслав Катаєв, Класичний приватний університет

В статті аналізуються результати соціологічного дослідження місця релігійності в ціннісних орієнтаціях школярів. Були опитані 703 учня 8-10 класів м. Запоріжжя у грудні 2016 року. Релігія вважається одним із джерел і опорою моральної свідомості. Важливою складовою частиною релігійності є трансляція релігійних цінностей від покоління до покоління. Рівень релігійності може бути вивчений за допомогою емпіричних соціологічних досліджень, які дозволяють об'єктивно і в кількісній формі оцінити цей рівень.

За даними дослідження стверджується, що релігія знаходиться на периферії у рейтингу життєвих цінностей підлітків Сходу України. З переліку 15 цінностей пункт релігійності зайняв передостаннє 14-е місце, поступаючи тільки цінності «мати владу». В сумі пункти «Скоріше, важливо» та «Дуже важливо» стосовно значущості релігійних цінностей обрали 32,4% респондентів.

Наводяться дані про ціннісні преференції релігійних школярів у порівнянні з ціннісним профілем школярів нерелігійних. Для релігійних школярів такі цінності, як: розвиток своїх здібностей, самореалізація, отримання вищої освіти, родина, накопичення багатства та високі доходи, досягнення високого становища в суспільстві, здобуття поваги серед людей мають значення більше, ніж для нерелігійних. Це не суперечить положенням М. Вебера та Г. Олпорта. Робиться висновок, що показники соціальної моралі дещо вищі у релігійних школярів, ніж у нерелігійних. Релігійні школярі більш консервативні, але досягальні цінності життєвого успіху, матеріального статку у них вище за нерелігійних школярів. Однією з причин відносно низького рівня релігійності у школярів на Сході України є дефіцит уваги батьків до релігійного виховання дітей.

Ключові слова: релігійність; школярі; Схід України; ціннісні орієнтації; соціологічні дослідження; релігійні школярі; нерелігійні школярі

Religiosity in the system of value orientations of schoolchildren

Stanislav Kataev, Classical Private University

The article analyzes the results of a sociological study of the place of religiosity in the value orientations of schoolchildren. 703 students of 8-10 grades were interviewed in Zaporozhye in December 2016. Religion is considered one of the sources and pillars of moral consciousness. An important part of religiosity is the transmission of religious values from generation to generation. The level of religiosity can be studied with the help of empirical sociological studies, which allow us to objectively and quantitatively evaluate this level.

According to the study, it is argued that religion is on the periphery in the ranking of the life values of adolescents in Eastern Ukraine. From the list of 15 values, the point of religiosity took the penultimate fourteenth place, yielding only to the value of "having power". In sum, the stations "Rather important" and "Very important" regarding the significance of religious values were chosen by 32.4% of respondents.

The data on the value preferences of religious schoolchildren compared to the value preferences of non-religious schoolchildren are given. For religious schoolchildren such values as: the development of their abilities, self-realization, obtaining higher education, family, wealth accumulation and high incomes, achieving a high position in society, gaining respect among people matter more than for non-religious ones. This does not contradict the provisions of M. Weber and G. Allport. It is concluded that the indicators of social morality are somewhat higher among religious schoolchildren than among non-religious ones. Religious schoolchildren are more conservative, but their achievement values of life success and material wealth are higher than achievement values of non-religious schoolchildren. One of the reasons for the relatively low level of religiosity among schoolchildren in Eastern Ukraine is the lack of attention of parents to the religious education of children.

Keywords: religiosity; schoolchildren; East of Ukraine; value orientations; sociological research; religious schoolchildren; non-religious schoolchildren

Религиозность в системе ценностных ориентаций школьников

Станислав Катаев, Классический приватный университет

В статье анализируются результаты социологического исследования места религиозности в ценностных ориентациях школьников. Были опрошены 703 ученика 8-10 классов г. Запорожье в декабре 2016 года. Религия считается одним из источников и опорой нравственного сознания. Важной составной частью религиозности является трансляция религиозных ценностей от поколения к поколению. Уровень религиозности может быть изучен с помощью эмпирических социологических исследований, которые позволяют объективно и в количественной форме оценить этот уровень.

По данным исследования утверждается, что религия находится на периферии в рейтинге жизненных ценностей подростков Востока Украины. Из перечня 15 ценностей пункт религиозности занял предпоследнее четырнадцатое место, уступая только ценности «иметь власть». В сумме пункты «Скорее, важно» и «Очень важно» относительно значимости религиозных ценностей выбрали 32,4% респондентов.

Приводятся данные о ценностных предпочтениях религиозных школьников по сравнению с ценностным профилем школьников нерелигиозных. Для религиозных школьников такие ценности, как: развитие своих способностей, самореализация, получение высшего образования, семья, накопления богатства и высокие доходы, достижения высокого положения в обществе, получение уважения среди людей имеют значение больше, чем для нерелигиозных. Это не противоречит положениям М. Вебера и Г. Олпорта. Делается вывод, что показатели социальной морали несколько выше в религиозных школьниках, чем в нерелигиозных. Религиозные школьники более консервативны, но достижательные ценности жизненного успеха, материального достатка у них выше, чем у нерелигиозных школьников. Одной из причин относительно низкого уровня религиозности у школьников на Востоке Украины является дефицит внимания родителей к религиозному воспитанию детей.

Ключевые слова: религиозность; школьники; Восток Украины; ценностные ориентации; социологические исследования; религиозные школьники; нерелигиозные школьники

Постановка проблеми.

Церква є одним із найважливіших соціальних інститутів. Релігія як соціальне явище постійно супроводжує людську життєдіяльність. Релігія вважається одним із джерел і опорою моральної свідомості. Релігійність відноситься до консервативних цінностей.

«Посилення значущості релігії, вочевидь, впливає зі знакової для нашого сьогодення глобальної хронічної кризи, при цьому кризи не тільки й не стільки матеріально-фінансової, скільки духовно-моральної» [1].

В даний час у зв'язку зі створенням єдиної помісної церкви релігійний дискурс актуалізувалося в соціально-політичному аспекті. Важливою складовою частиною релігійності є трансляція релігійних цінностей від покоління до покоління. «Релігія завжди була духовно-моральною опорою суспільства, за допомогою якої передавалися через покоління відповідні принципи, традиції, обряди» [2, с. 256].

Наступність релігійності розглядається як умова збереження культурної спадщини, передачі моральних основ суспільства наступному поколінню. Це обумовлює інтерес до релігійності дітей. Рівень релігійності може бути вивчений за допомогою емпіричних соціологічних

досліджень, які дозволяють об'єктивно і в кількісній формі оцінити цей рівень.

Завдання статті – надати аналіз результатів соціологічного дослідження місця релігійних цінностей в системі ціннісних орієнтацій школярів

Обговорення проблеми в літературі.

Проблемі релігійності дітей та молоді присвячені роботи у галузі соціології, психології, релігієзнавства. Про вплив релігії на морально-духовний світ людини свідчать праці класиків гуманітарної думки Гегеля, М. Бердяєва, І. Іл'їна, К. Леонтьєва, В. Солов'єва, В. Розанова, А. Лосєва, П. Сорокіна та ін.

Серед українських авторів цю проблему вивчають Н. Савелюк, О. Предко, І. М. Пірен, Т. Серга, О. Іванкова-Стецюк, І. Боровік та ін.

Основний текст.

Питання про взаємозв'язок моральності та релігії є одним із поширених в роботах з етики, філософії, релігієзнавства та має давню традицію. Можна погодитись з твердженням, що «релігія зачіпає головним чином сферу духовного життя, через що виникає гостра необхідність набуття нових джерел формування у молоді моральних мотивів. Слід визнати, що релігія впливає, перш за все, на духовний світ віруючих, їх моральні орієнтації і життєві установки, вони

відчувають моральну підтримку з її боку» [3].

На наш погляд залишається відкритим питання, чи обумовлює моральну свідомість релігійність або навпаки підвищена моральна чутливість обумовлює інтерес до релігії. У будь-якому випадку, існує висока кореляція між релігійністю і моральністю людини.

Є декілька визначень явища релігійності. Ми приєднуємося до наступного визначення: «релігійність – це суб'єктне утворення ціннісно-сміслової природи, яке містить в собі образ божественного, відповідні міфологеми, символіку, систему табу (когнітивний і емотивний компоненти), а також ритуали (конативна складова)» [1].

О. Предко розглядає «релігійність як суб'єктну форму прояву буття релігії, пов'язану із сутнісними характеристиками психічних станів особистості та її способу життя». При розгляді основних компонентів релігійності використовується традиційна для психології свідомості та самосвідомості тріада: називаються когнітивна (релігійне світорозуміння), емотивна (релігійне світовідчуття) та конативна (релігійне світоствалення) складові відповідного утворення. О. Предко вказує, що «якісні показники всіх перерахованих аспектів в їх динаміці взаємопов'язані із психічним здоров'ям особистості, оскільки релігійна віра як вчинковий акт завжди передбачає певний важливий ціннісно-смісловий, екзистенційний вибір людини» [4, с. 8-9].

Про поєднання релігійності та моральності в уявленні молоді свідчать дані емпіричного дослідження змісту релігійності. Респондентами виступили студенти-першокурсники. Анкетування проведене у лютому 2011 р в м. Кременець Волинської обл. [1].

Образ «Бога» має в уявленнях респондентів дві основні свої іпостасі: внутрішньо-характерологічну та зовнішньо-презентабельну. Так, серед рис, які студенти передусім приписують Всевишньому, пріоритетні позиції з відповідною кількістю «голосів» займають «доброта, милосердя» і «безгрішність»; далі йдуть «всемогутність», «справедливість» і «мудрість». Помітно, що образ Бога у свідомості респондентів – це образ переважно взірцевої гуманності, моральності, в якому тільки незначною мірою наявний «інтелектуалізм». Інакше кажучи, він уособлює в собі не стільки «мудрого наставника», скільки «милосердного володаря» [1].

Однак співвідношення моралі та релігійності не однозначно. Справа в тому, що моральні цін-

ності в певних межах відносні. Те, що вважається моральним в рамках однієї релігійної конфесії, в рамках іншої може не бути моральною цінністю. Підтвердженням даної думки можуть слугувати деякі дані наступного емпіричного дослідження. Факти, що наведені нижче, отримані в ході соціологічного дослідження ціннісних орієнтацій школярів. Об'єкт дослідження – учні 8-10 класів середніх освітніх закладів (шкіл) м. Запоріжжя. В ході дослідження за участю автора було опитано 703 учня. Збір даних здійснювався у грудні 2016 року. Вибіркова сукупність була сформована гніздовим методом із випадковим відбором навчального закладу. При цьому для забезпечення реалізації завдань дослідження при конструюванні вибірки було закладено проведення анкетування у всіх районах м. Запоріжжя. Параметри вибіркової сукупності: дівчат 57,7%; 13 років – 22,7%, 14 – 32,4%, 15 – 30,2%, 16 – 11%; 10-й клас – 30,8%, 9-й клас – 33,4%, 8-й клас – 35, 7%.

В дослідженні ціннісних орієнтацій школярів виявилось на перший погляд парадоксальне явище. Цінність «Створення власного бізнесу» вибрали 23% нерелігійних та 28% релігійних підлітків. Тобто, всупереч розхожій думці, що релігійність передбачає скромність, нестяжательство, емпіричні дані говорять про зворотне: релігійні підлітки більше, ніж нерелігійні налаштовані на активну економічну діяльність. Ця закономірність підтверджується й іншими фактами. Цінність «Накопичення багатства та високі доходи» вибрали частіше релігійні школярі: 19% нерелігійних та 28% релігійних підлітків; Цінність «Досягнення високого становища в суспільстві» також частіше вибрали релігійні школярі: 25% нерелігійних та 37% релігійних респондентів.

У всіх цих виборах ми можемо побачити загальну тенденцію – для підлітків із релігійних сімей цінності успіху та матеріального добробуту мають суттєво більшу значущість, ніж для дітей із нерелігійних сімей. На наш погляд, пояснення цьому феномену наступне. Цілком ймовірно, що серед школярів з релігійних сімей значна частка належить до протестантської гілки християнства, в якій матеріальні досягнення заохочуються релігійним вченням, а наявність успішного бізнесу, високих доходів та високого статусу у суспільстві свідчить і про духовні досягнення особистості. Зв'язок між релігійністю та життєвим успіхом в соціологічному дискурсі показував ще класик соціології Макс Вебер у своїй праці «Протестантська етика та дух капіталізму».

Поясненням також можуть бути положення теорії Г. Олпорта про типи особистості [5, с. 300-302]. Серед основних типів він характеризує й «релігійну особистість». Незалежно від інших своїх особливостей, така людина прагне вбачати у світобудові певну цілісність і вищий сенс. На думку автора типології, подібні особистості самотверджуються одним із двох основних способів: беручи активну участь у світському житті («іманентні містики») та відсторонюючись чи навіть ізольовуючись від усього публічного («трансцендентні містики»). Наш час більше продукує особистостей першого типу, аніж другого» [1]. Отже, прагнення релігійних підлітків до успіху у житті не суперечить їх релігійним цінностям.

Загалом на питання «Які цінності важливі для Вас?» учні середніх навчальних закладів м. Запоріжжя обрали пункт «дуже важливо» по наступним цінностям: Щаслива сім'я – 84.5%; Мати друзів – 72.8%; Розвиток своїх здібностей, самореалізація – 65.0%; Здобуття вищої освіти – 60.2%; Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях – 49.9%; Цікава, творча робота – 49.2%; Спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей – 45.4%; Здобуття поваги серед людей – 44.9%; Допомога іншим людям – 37.1%; Досягнення високого положення в суспільстві – 29.4%; Накопичення багатства та високі доходи – 22.5%; Задоволення та розваги – 22.2%; Створення власного бізнесу – 21.1%; Життя згідно релігійних заповідей – 8.6%; Мати владу – 6.7%.

Для підлітків-респондентів в першу трійку найважливіших цінностей входять: сім'я, освіта та самореалізація.

Серед переліку ціннісних орієнтацій, що був запропонований в анкеті, був пункт: «Життя згідно релігійних заповідей». Було отримано наступні дані.

Варіант «Зовсім не важливо» відмітила чверть опитаних (24,7%). Варіант «Скоріше, не важливо» відмітила ще майже третина молодих респондентів (31.5%). Варіант «Скоріше, важливо» відмітили – 23.8%, «Дуже важливо» – 8.6%, «Важко відповісти» – 11.4%. В сумі «Скоріше, важливо» та «Дуже важливо» виходить 32,4% – це третина респондентів. З переліку 15 цінностей пункт релігійності зайняв передостаннє 14-е місце, поступаючись тільки цінності «мати владу».

В ході обробки даних були отримані двомірні залежності між цінністю «Життя згідно релігійних заповідей» та обранням інших цінностей. Це надало змогу виявити зв'язок між наявністю або відсутністю релігійних цінностей та іншими цінностями особистості школяра.

Частка вибору даного пункту цінностей у певної категорії респондентів інтерпретується як ступінь важливості цієї цінності для даної категорії як цілісного співтовариства, соціокультурної групи.

Так, отримання вищої освіти як дуже важливу цінність відзначили 50% нерелігійних і 69% релігійних. На наш погляд, це означає, що для релігійних людей як соціокультурного співтовариства вища освіта більш важлива, ніж для нерелігійних. Це в свою чергу може означати, що у релігійних школярів вищий культурний рівень і рівень підготовки, а також рівень домагань у них вище.

Для релігійних школярів родина означає більше, ніж для нерелігійних. Пункт «Щаслива сім'я» вибрали 92% релігійних і 74% нерелігійних респондентів. Для тих і інших це пріоритетна цінність, але певна різниця все ж є.

Релігія і сім'я є консервативними цінностями, тому дана закономірність є логічною.

Релігійність відображає серйозне ставлення до життя. Тому розваги для релігійних значать менше. Так, цінність «Задоволення та розваги» як дуже важливу цінність відзначили 26% нерелігійних і 22% релігійних школярів. Як і в інших випадках дані по цих групах близькі. Можна відзначити лише якусь тенденцію, яка показує більший або менший акцент в оцінці значущості тієї чи іншої цінності. В цілому можна сказати, що релігійні і нерелігійні підлітки дуже відрізняються за своїми ціннісними орієнтаціями. Вони живуть в одному співтоваристві, отримують однакову за змістом і рівнем освіту. Однак деякі аспекти в їх ставленні до життя все ж є.

Така важлива для сучасної молоді цінність як «Розвиток своїх здібностей, самореалізація» оцінюється високо обома групами респондентів, але все ж релігійні школярі цінують самореалізацію трохи вище, ніж нерелігійні. Так, серед нерелігійних школярів самореалізацію як дуже важливу цінність відзначили 61% респондентів, а серед релігійних цю цінність відзначили 73% респондентів.

Вважається, що цінність «Розвиток своїх здібностей, самореалізація» характерна для постмодерного типу особистості. Дослідження показує, що постматеріальні цінності для релігійних підлітків більш значущі. Незважаючи на те, що релігійність – це консервативна цінність, релігійні школярі демонструють постмодерний тип особистості. Постмодерн – це суспільство знань, освіта в цьому типі суспільства набуває великого значення. Для особистості суспільства

постмодерну однією з важливих цінностей стає самореалізація. Дані дослідження переконливо демонструють формування постмодерного типу особистості у сучасної молоді – як релігійної, так і нерелігійної.

Для релігійних школярів важливіша, ніж для нерелігійних така цінність, як «Спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей». Відповідно, цю цінність відзначили 35% нерелігійних і 55% релігійних школярів. Пояснення цьому лежить, скоріше, в психологічній, ніж в аксіологічній площині. Релігійні школярі більшою мірою урівноважені люди, без прагнень до гострих відчуттів, без схильностей до адреналінових пригод. Тобто їх можна назвати не фаталістами. Фаталізм більш притаманний людям, які люблять ризик, гострі пригоди, які вірять не в бога, а у випадок. Хоча в цьому питанні є поле для дискусій.

Релігійні більш етичні, тому повага інших для них більш значуща, ніж для нерелігійних. Цінність «Здобуття поваги серед людей» як дуже важливу відзначили 38% нерелігійних школярів і 54% релігійних. У цьому пункті чітко проявляється зв'язок релігійності і моральності. Для релігійних людей властива більша, ніж для нерелігійних чуйність до моральних засобів соціального контролю, вище прагнення будувати свою поведінку за загально визнаними моральними нормами.

Ці властивості проявляються стосовно різних видів життєдіяльності. Особливо це важливо в трудовій сфері. Серйозне ставлення до життя і більш висока значимість освіти для релігійних людей логічно поєднується з більш високим значенням творчої роботи. Це підтверджують емпіричні факти. Так, цінність «Цікава, творча робота» як дуже важливу для себе відзначили 48% нерелігійних школярів і 58% релігійних. Тут, як і в інших випадках, наводяться ймовірні судження. Тобто, значимість творчої роботи з більшою ймовірністю вища у релігійних дітей, ніж у нерелігійних. Однак для обох категорій школярів творчість у праці має велике значення. Іншими словами, не можна сказати, що раз дитина не нерелігійна, то її не цікавить творча робота. Цифри показують лише відмінності в ступені цього інтересу в цілому для різних соціокультурних груп.

Цікава відмінність в ціннісних орієнтаціях релігійних і нерелігійних школярів проявляється в їх ставленні до свободи. Виявляється, що досить чітко свободу вище цінують нерелігійні школярі. Так, цінність «особистісна свобода, не-

залежність у суджень та діях» як дуже важливу для себе відзначили 57% нерелігійних школярів і 49% релігійних. Причина цього явища відкрита для дискусії. Але в цій дискусії неминуче доведеться відштовхуватися від емпірично обґрунтованих фактів. На наш погляд, причина криється в особливостях релігійної свідомості і типу особистості. Вище вже наводилося судження, що релігійні люди більш чутливі до думки оточуючих. Уже в цю властивість проявляється помірність у своїх прагненнях вільно, без оглядки на інших думати і діяти. Особиста свобода в поведінці і судженнях людини – сумнівна цінність в очах релігійних людей. Моральний релятивізм, який передбачається для людини, яка хоче бути вільною, не властивий для релігійної свідомості. Але тут, повторюємо, можлива дискусія.

Наступна цінність, що має чітко виражений моральний характер, також має різне значення для релігійних і нерелігійних школярів. Йдеться про цінність «Допомога іншим людям». В цьому випадку різниця дуже велика. У два рази вище ймовірність значущості цієї цінності для релігійних школярів, ніж для нерелігійних. Вважають для себе дуже важливою цю цінність лише 23% нерелігійних школярів, а серед релігійних значущою для себе вважають допомогу іншим людям 53%.

Факти показують, що релігійні люди більш чуйні, більш гуманні, тому цінність допомоги іншим в два рази вища, ніж для нерелігійних. Ця якість чітко проявляється вже в дитячому віці. Особливо сильно воно цінується в протестантських родинах. Ми вже відзначали вище, що цілий ряд ознак у ціннісній сфері дозволяють припускати, що серед респондентів досить велика частина дітей із сімей з протестантськими релігійними поглядами. Релігійність в дитячому віці практично повністю формується в результаті первинної соціалізації в сім'ї. Саме поведінка і погляди релігійних батьків багато в чому обумовлюють релігійні уявлення дітей. А протестанти, як відомо, більш послідовні в своїх релігійних поглядах і приділяють більше уваги релігійному вихованню своїх дітей.

Наступна цінність не має чітко морального характеру, а є радше психологічною або соціально-психологічною. Мається на увазі така цінність як «Наявність надійних друзів». Ця цінність лише ненабагато більш значуща для релігійних підлітків, ніж для нерелігійних (відповідно 65% вважають це дуже важливим для себе серед нерелігійних школярів, і 76% серед релігійних школярів). В цілому наявність надійних

друзів дуже цінується усіма школярами, це одна з найбільш пріоритетних цінностей. Але релігійні діти в меншій мірі індивідуалісти, для них значимість друзів вища, ніж для нерелігійних.

Є гендерні відмінності у рівні релігійності. Для хлопчиків релігійні цінності важливіші, ніж для дівчат. Релігія важлива і дуже важлива для 41% хлопчиків, 34% дівчат. Виходить, що хлопчики більш духовні, більш серйозно ставляться до духовних цінностей. Так показують емпіричні дані.

Риси морально-релігійної свідомості опосередковано можна виявити за відповідями на інші питання. Зокрема, на ті з них, що стосуються ставлення до родини. На питання «Як Ви вважаєте, чи обов'язково вступати в офіційний шлюб?» пункт «Щоб жити разом слід укласти офіційний шлюб» відзначили 4% нерелігійних школярів і 36% релігійних школярів. Різниця дуже велика. З проблеми цивільних шлюбів релігійні люди і особливо протестанти висловлюються категорично негативно. Хоча сучасний стан речей з поширеністю цього виду сімейних відносин все ж впливає і на релігійну молодь. Досить велика частина релігійних школярів все-таки вважає за можливе цивільний шлюб, незважаючи на категоричне застереження цього з боку релігії. Але, що стосується нерелігійних дітей, то тут проявляється повна згода з можливістю цивільних шлюбів.

Консервативність поглядів на сім'ю релігійних школярів проявляється в питанні «Хто, на Вашу думку, повинен бути головним у сім'ї?»

Тут релігійні школярі демонструють дещо патріархальні погляди. Те, що головним має бути чоловік, вважає третина (32%) релігійних і 21% нерелігійних школярів. Пункт «Рішення повинні прийматися разом» вибрали більшість школярів із різними релігійними уявленнями, але серед релігійних так вважає менше, ніж серед нерелігійних (відповідно 66% і 72%)

Консерватизм і моральна обережність релігійних дітей проявляється і в такому факті. На питання «Як Ви вважаєте, чи готові Ви до інтимних стосунків?» серед релігійних школярів негативно відповіли 81%, а серед нерелігійних – 67%.

Емпіричні факти підтверджують думку, що етичні цінності важливіші для релігійних дітей, ніж для нерелігійних.

Релігійність дітей залежить від стану релігійності дорослих. Соціологічна служба Центру Разумкова здійснює моніторинг стану та тенденцій релігійності українського суспільства з 2000 р. Останнє за часом загальнонаціональне дослідження проведено з 23 по 28 березня 2018 року за

підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Дослідження здійснювалося в усіх регіонах України, за винятком АР Крим та тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей. Опитано 2016 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3% [6]. Наведемо деякі результати цього дослідження.

На питання «Незалежно від того, відвідуєте Ви церкву чи ні, ким Ви себе вважаєте?» вважають себе віруючим у 2018 р. 72% респондентів, на Сході України – 63,3%; серед молодих людей 18-24 років – 65%. Дослідники стверджують, що рівень релігійності у молоді нижчий. У школярів, як свідчать результати нашого дослідження, рівень релігійності нижчий навіть у порівнянні з молоддю 18-24 років. Хоча цей висновок не можна кількісно підтвердити через різницю у формулюванні запитання стосовно значущості релігії для людини.

Серед цінностей «Релігію» відмітили важливою для себе загалом серед опитаних 58,2%, а на Сході України – 40,3% респондентів. Ці дані близькі до результатів нашого дослідження.

На питання «Оцінюючи роль релігії в житті суспільства, чи згодні Ви з наведеними твердженнями?» на Сході України стосовно пункту «Релігія є мало пристосованою до потреб сучасної людини» відповіли «згоден» 25,9%, не згоден – 48,4%, не маю уявлення – 25,7% респондентів. Стосовно пункту «Релігія не впливає на життя суспільства» відповіли «згоден» 25,8%, не згоден – 59,8%, не маю уявлення – 14,5 % респондентів.

Згодних із твердженнями «Релігія підвищує моральність і духовність людей» – 71,2% та «Релігія є одним із важливих засобів відродження національної самосвідомості і культури» – 63,7% респондентів.

Показовими є також дані стосовно виховання релігійності дітей у сім'ї. Виховання цієї якості вважають найбільш важливим лише 16% опитаних: від 38% жителів Заходу до 6% Сходу. Релігійне виховання в родині поширене в Західному регіоні, де таке виховання вдома отримали 79% опитаних; найменше – на Сході країни (21%).

Серед якостей, які можна виховати в сім'ї у дітей, найбільш важливими назвали «Релігійність» загалом 15,5% респондентів, а, зокрема, на Сході – 6,2% [6]. Отже одним із факторів відносно низького рівня релігійності у школярів на Сході України є погляди батьків, більшість яких не вважають за необхідність виховувати дітей у релігійному дусі.

Висновки.

За результатами соціологічного дослідження місця релігійності в ціннісних орієнтаціях школярів виявилось, що релігія знаходиться на периферії у рейтингу життєвих цінностей підлітків Сходу України. Є відмінність у ціннісних перевагах релігійних школярів у порівнянні з ціннісним профілем школярів нерелігійних. Зокрема,

показники соціальної моралі дещо вищі у релігійних школярів, ніж у нерелігійних. Релігійні школярі більш консервативні, але досягальні цінності життєвого успіху, матеріального статку у них вищі за нерелігійних школярів. Низький рівень релігійності школярів на Сході України частково пояснюється тим, що більшість батьків не приділяють великої уваги релігійному вихованню дітей.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Савелюк Н. Релігійні уявлення студентської молоді у структурі її особистісного ставлення / Н. Савелюк // «Освіта регіону». – № 3. – 2011.
2. Пірен М. І. Соціологія релігії / М. І. Пірен. – Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. – 344 с.
3. Вплив релігії на сучасну молодь. – Режим доступу: <http://www.firtka.if.ua/blog/view/vpliv-religii-na-sucasnu-molod42339>
4. Предко О. І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри / О. І. Предко. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 278 с.
5. Олпорт Г. Личность в психологии / Г. Олпорт. – Режим доступу: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1029.html>
6. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf

REFERENCES

1. Saveliuk, N. (2011). Relihiini uiavlennia studentskoi molodi u strukturi yii osobystisnoho stavlennia [Religious representations of student youth in the structure of her personal attitude]. *Osvita rehionu*, 3 [in Ukrainian].
2. Piren, M.I. (2008). *Sotsiologiia relihii [Sociology of Religion]*. Kyiv: DP «Vydavnychi dim «Personal» [in Ukrainian].
3. *Vplyv relihii na suchasnu molod [Influence of religion on modern youth]*. Retrieved from: <http://www.firtka.if.ua/blog/view/vpliv-religii-na-sucasnu-molod42339> [in Ukrainian].
4. Predko, O.I. (2005). *Psykhologiia relihii: istoriia, teoriia, relihiieznavchi vymiry [Psychology of Religion: History, Theory, Religious Studies]*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
5. Olport, H. *Lychnost v psykhologii [Personality in Psychology]*. Retrieved from: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1029.html> [in Ukrainian].
6. *Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia ukrainykykh hromadian: tendentsii 2010–2018rr [Features of Religious and Church-Religious Self-determination of Ukrainian Citizens: Trends in 2010–2018]*. Retrieved from: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf [in Ukrainian].

Катаєв Станіслав Львович

Доктор соц. наук, професор
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б

Email: kataev@i.ua

Kataev Stanislav

Dr., Full Prof.
Classical Private University
70B, Zhukovskoho Str., Zaporizhzhia, 69002, Ukraine

Цитування: Катаєв С. Л. Релігійність в системі ціннісних орієнтацій школярів / С. Л. Катаєв // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 12-18.

Citation: Kataev, S.L. (2019). Relihiinist v systemi tsinnisnykh oriantatsii shkoliariv [Religiosity in the system of value orientations of schoolchildren]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 12-18.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 07.03.2019

Антропологічні виміри у релігійно-філософських поглядах українських мислителів західної діаспори

Ганна Сало, Київський університет ім. Бориса Грінченка

У статті висвітлюються особливості релігійно-філософського вчення діаспорних мислителів. Охарактеризовано рівень дослідженості вказаної проблематики в історіографії. Проаналізовано сутність вчення українських філософів зарубіжжя, котрі використовували в своїх працях широкий інструментарій у процесі пізнання сутності людини. На основі поглядів зарубіжних українських філософів Дмитра Чижевського, Миколи Шлемкевича та Івана Огієнка показано, що їх науковий доробок характеризується антропологічною спрямованістю. Встановлено, що світогляд діаспорних науковців поєднував найкращі здобутки класиків української культури та європейської філософії. Виокремлено ключові риси антропологізму у філософії видатних українських вчених. Саме тому в процесі дослідження значну увагу приділено розкриттю сутності людиноцентричної концепції, що лежала біля витоків релігійно-філософського дискурсу українських мислителів зарубіжжя. Доведено, що наукова спадщина Д. Чижевського, М. Шлемкевича та І. Огієнка є значущою з точки зору проблематики сучасного релігієзнавства. Особливість вчення зарубіжних українських мислителів полягає в його антропологічній спрямованості, яка водночас не є відірваною від ірраціональних категорій існування. В результаті досліджень українська людина фактично вперше постає як самотність не лише у своєму локальному просторі існування, але і в європейській системі філософських координат. Виходячи із результатів вивчення досвіду українських діаспорних філософів, зроблено висновок про значущу актуальність та перспективність подальших досліджень релігійно-філософського дискурсу мислителів західної української діаспори. Збереження загальнолюдських і гуманістичних цінностей філософів української діаспори, яке відображається у культурному житті та інших надбаннях, де українська діаспора зберегла та розвинула і підсилила культурну спадщину українського народу.

Ключові слова: антропологізм; релігійно-філософський дискурс; мислителі української діаспори; Д. Чижевський; М. Шлемкевич; І. Огієнко; персоналізм

Anthropological measurements in the religious and philosophical views of Western thinkers Ukrainian Diaspora

Hanna Salo, Borys Grinchenko Kyiv University

In the article the features of religious and philosophical doctrine diaspora thinkers. The level of investigationalness of problem is reflected in home historiography. The nature of teaching Ukrainian foreign philosophers who used in his writings a wide knowledge of the tools in the nature of man. Based on the views of Ukrainian foreign philosophers Dmitry Chyzhevsky, Mykola Shlemkevych and Ivan Ogienko analyzed their scientific achievements characterized by anthropological orientation. Established that the outlook of diaspora scientists combined the best achievements of the classics of Ukrainian culture and European philosophy. Thesis there is determined the key features anthropologism in the philosophy of outstanding Ukrainian scientists. That is why during the study focused on the disclosure of the essence of human centric concept that lay at the origin of religious-philosophical discourse Ukrainian thinkers abroad. Proved that scientific heritage of Dmitry Chyzhevsky, Mykola Shlemkevych and Ivan Ogienko is significant in terms of the problems of modern religion. The peculiarity of the teaching of foreign Ukrainian thinkers lies in its anthropological orientation, which at the same time is not separated from the irrational categories of existence. As a result of the research, the Ukrainian man for the first time appears as distinct not only in his local space of existence, but also in the European system of philosophical coordinates. Based on the results of studying the experience of Ukrainian diaspora philosophers concluded significant relevance and prospects of further research religious-philosophical discourse of Western thinkers Ukrainian diaspora. Preservation of human and humanistic values of the philosophers of the Ukrainian diaspora, which is reflected in cultural life and other heritage, where the Ukrainian diaspora preserved and developed and strengthened the cultural heritage of the Ukrainian people.

Keywords: anthropologism; religious and philosophical discourse; thinkers of the Ukrainian diaspora; D. Chyzhevskyy; M. Shlemkevych; I. Ogienko; personalism

Антропологические измерения в религиозно-философских взглядах украинских мыслителей западной диаспоры

Ганна Сало, Киевский Университет им. Бориса Гринченко

В статье освещаются особенности религиозно-философского учения диаспоры мыслителей. Охарактеризованы уровень изученности указанной проблематики в историографии. Проанализированы сущность учения украинских философов зарубежья, которые использовали в своих трудах широкий инструментарий в процессе познания сущности человека. На основе взглядов зарубежных украинских философов Дмитрия Чижевского, Николая Шлемкевича и Ивана Огиенко показано, что их научный потенциал характеризуется антропологической направленностью. Установлено, что мировоззрение диаспоры ученых совмещало лучшие достижения классиков украинской культуры и европейской философии. Выделены ключевые черты антропологизма в философии выдающихся украинских ученых. Именно поэтому в процессе исследования значительное внимание уделено раскрытию сущности человекоцентрической концепции, лежащей у истоков религиозно-философского дискурса украинских мыслителей зарубежья. Доказано, что научное наследие Д. Чижевского, М. Шлемкевича и И. Огиенко является значимой с точки зрения проблематики современного религиоведения. Особенность учения зарубежных украинских мыслителей заключается в его антропологической направленности, которая при этом не является оторванной от иррациональных категорий существования. В результате исследований украинский человек фактически впервые выступает как самобытный не только в своем локальном пространстве существования, но и в европейской системе философских координат. Исходя из результатов изучения опыта украинских диаспорных философов, сделан вывод о значимой актуальности и перспективности дальнейших исследований религиозно-философского дискурса мыслителей западной украинской диаспоры. Сохранение общечеловеческих и гуманистических ценностей философов украинской диаспоры, которое отображается в культурной жизни и других достижениях, где украинская диаспора сохранила и развила, усилила культурное наследие украинского народа.

Ключевые слова: антропологизм; религиозно-философский дискурс; мыслители украинской диаспоры; Д. Чижевский; М. Шлемкевич; И. Огиенко; персонализм

Постановка проблеми.

В сучасних умовах життя все більше звертається увага на місце людини у світі та її роль в процесах буття. У різні часи об'єктом дослідження поставала сутність особистості у контексті її релігійно-філософської рефлексії. Як неможливо уявити європейську науку без її соціокультурного потенціалу, так само важко розглядати вітчизняне релігієзнавство без наукового доробку окремих представників української діаспори. Дійсно, впродовж ХХ ст. найкращі українські мислителі змушені були емігрувати за кордон, що значно вплинуло на формування їх релігійно-філософських поглядів.

Саме тому наукова спадщина західної української діаспори є унікальним джерелом для вітчизняного релігієзнавства. З одного боку, доробок закордонного українства репрезентує його специфічний погляд на релігійний чинник у житті окремо взятої людини як суб'єкта суспільства. З іншого боку, вчення, які набули свого поширення в колах української діаспорної інтелігенції, стали уособленням образу усього українства. Звідси, досить важливою постає проблема

вивчення антропологічного аспекту, що широко розкривається у працях мислителів української діаспори.

Формування релігійно-філософської думки мислителів української діаспори – це тривалий процес, що безпосередньо охопив увесь період становлення діаспори загалом. Українські емігранти були довгий час єдиним джерелом збереження знань про релігію, історію, культуру та мову нашої держави. В умовах християнської традиції, насамперед, західна українська діаспора мала змогу ознайомитись із найкращими надбаннями європейської культури, що в подальшому вплинуло на світоглядні орієнтири провідних діячів зарубіжного українства. Як наслідок – світоглядні позиції українських діаспорних мислителів увібрали в себе як релігійні, так і загальнолюдські гуманістичні цінності.

Як наслідок – актуальність дослідження релігійно-філософського дискурсу представників мислителів української діаспори полягає у її суспільствознавчому потенціалі. Лише нині вітчизняна наука має змогу осягнути усю розмаїтість та багатовимірність напрацьовань

діаспорних мислителів, які на основі персоналістичного підходу намагалися подати ідеал української людини крізь призму її індивідуальних якостей.

Аналіз дослідження і публікації.

Слід зазначити, що погляди українських діаспорних філософів стали привертати увагу вітчизняних науковців на початку 90-х років ХХ ст. В цей час розпочинаються активні дослідження антропологічних мотивів у релігійно-філософській традиції закордонних українських науковців. Так, в загальних рисах цю тематику вивчали А. Колодний, Н. Кривда, В. Ляхоцький, А. Марушкевич, С. Наливайко, І. Огородник, А. Погорілий, Є. Сохацька, З. Тіменик та інші.

В подальшому коло наукових інтересів серед вітчизняних дослідників набуло конкретних рис. Зокрема, переважна більшість праць українських науковців почала зосереджуватись на аналізі доробку зарубіжних українських філософів. Наприклад, спадщина відомого мислителя Дмитра Чижевського стала об'єктом робіт П. Гнатенка, В. Горського, С. Кримського, В. Лісового, А. Погорілого та ін. Численні дослідники аналізують розвиток світоглядних позицій Д. Чижевського на фоні надбань європейської філософії.

В свою чергу І. Кучинська, А. Марушкевич, Г. Опанасюк, Н. Тимошик, здійснювали комплексне дослідження напрацювань Івана Огієнка крізь призму його світоглядних позицій та духовних орієнтирів.

Не залишені поза увагою і праці мислителя Миколи Шлемкевича. Так, спектр його поглядів висвітлюють в своїх публікаціях В. Артюх, І. Витанович, І. Козій, О. Кульчицький, В. Пономарьов тощо.

В цілому, численні напрацювання українських науковців в сфері дослідження антропологічних поглядів діаспорних філософів несуть неабиякий джерелознавчий потенціал. Проте досі є відсутні комплексні розробки, які б цілком і повністю розкривали сутність та розмаїтість релігійно-філософського дискурсу усіх без винятку українських мислителів-емігрантів.

Метою дослідження є висвітлення релігійно-філософського дискурсу мислителів української діаспори крізь призму його антропологічного спрямування.

Виклад основного матеріалу.

Необхідно зазначити, що своєрідним сенсом філософських роздумів переважної більшості українських мислителів було усвідомлення людського «Я» як категорії, яка притаманна конкрет-

ній особистості і є персональною характеристикою. Водночас індивідуальне «Я» не являлося тим мірилом, яке здатне було б вичерпати антропологічність, відображену у релігійно-філософському дискурсі діаспорних філософів. Саме тому категорія «Я» увібрала в себе ознаки колективного, яке консолідувало характеристики етнічні та національні. Виходячи із цього, світоглядні позиції українських філософів відображають їх релігійну складову, репрезентовану крізь призму духовного світу українського народу. Як наслідок, філософія вітчизняних закордонних науковців є спрямованою на відтворення складного внутрішнього світу людини, інкорпорованого у суспільну систему національних відносин. В свою чергу протиставлення загального та індивідуального є теоретичним підґрунтям релігійного дискурсу мислителів західної української діаспори.

Формування світоглядних позицій зарубіжних українських філософів відбувалося на основі надбань провідних національних діячів культури, серед яких особливо цінними є погляди П. Куліша, В. Липинського, Г. Сковороди, І. Франка, Т. Шевченка, П. Юркевича та багатьох інших видатних українських мислителів. На основі вироблених ними підходів формувалася ціла галузь вчення – українознавство, що пізніше стала основою для становлення української діаспори релігійно-філософської думки в цілому. Звідси проблема людини стала осмислюватися в більш широкому сенсі як сукупність ментального, національного та самобутнього. Тут предметом зацікавлення виступає інтроверсія, на основі якої проглядається індивідуалізм, що так часто простежується в працях діаспорних мислителів [9].

Паралельно треба зауважити, що неабиякий вплив на науковий світогляд філософів української діаспори мала європейська філософська традиція. Так, український мислитель Дмитро Чижевський слухав лекції філософа-екзистенціаліста Карла Ясперса, захоплювався феноменологією Едмунда Гуссерля, а також лекціями інших відомих німецьких філософів Г. Ріккєрта, М. Хайдеггера та ін [8, с. 126]. Пізніше Д. Чижевський увібрав у своїй творчості напрацювання Г. Гегеля, які стосувалися діалектики. На основі засвоєних знань філософ подає свій погляд на формування національної філософської думки, яка розглядалася дослідником в її історичному контексті розвитку [2, с. 100]. З одного боку, Д. Чижевський відстоює єдність національної філософії й національної культури. Звичайно ж

культура є вираженням духовного та матеріального життя суспільства. В свою чергу поняття культури виражене у формі образів та символів, характерних для нації. Відбувається протиставлення раціоналістичного та трансцендентного, коли народ намагається віднайти своє місце в історії та часі. Це є можливим лише за умови звернення до внутрішнього світу кожної людини як представника соціуму або заглиблення у «філософію серця». Антропологізм Д. Чижевського наділений особливими специфічними рисами, він звернений на світогляд особистості, яка є складовою певної системи усталених норм та відносин. Звідси стає проблема сенсу буття людини, яку можна інтерпретувати в естетичному та етичному вимірах. В цьому плані категорія існування розкривається лише в релігійно-філософській традиції, оскільки у Святому Письмі черпаються основи мудрості, що є мірилом чистоти людського розуму та совісті [7]. Як наслідок, антропологічні погляди Д. Чижевського виявляються на зрізі раціонального та ірраціонального уявлення про світ, що впливає із ментального світобачення навколишньої дійсності, з іншої сторони людини як суб'єкта окремої національної спільноти. На підставі розгалуження ціннісних елементів відбувається розкриття загального абсолюту, яке не може остаточно утвердитися у довершеному вигляді. У філософських поглядах зарубіжних українських мислителів відбувається розбіжність між поглядами національної філософії та передовими світоглядними позиціями, виробленими в Європі. Як писав Д. Чижевський, такі процеси перебувають у русі до правдивого, а значить до розкриття абсолютного. В свою чергу правда є різнорівневою [11, с. 9]. Більш того, важливим є діалектичний погляд на сутність речей, в тому числі і цінностей.

В свою чергу Д. Чижевський у своєму дослідженні, присвяченому історії української філософії, зазначав, що в Україні поставали численні спеціально-теологічні, католицькі, уніатські, православні та протестантські школи. Все це відобразилося на діяльності Київської академії, яка фактично сформувала власну основу для підготовки духовних та світських діячів. Згідно Д. Чижевського, система світогляду, яка побутувала в навчальному закладі, несла схоластичний характер [11, с. 38]. А отже для філософського вчення київської школи була притаманною сухість теологічного трактування буття. У системі Д. Чижевського чільне місце займає так звана Божа іскра, захована у людській душі

та серці. Вона робить цілісним людський духовний ланцюг. Аналізуючи творчість П. Юркевича, Д. Чижевський визначає українську філософську думку як філософію серця [10, с. 64].

Слід зазначити, що синтез європейської та національної філософії став характерною рисою й поглядів іншого українського діаспорного діяча Миколи Шлемкевича, який закінчив факультет філософії Віденського університету, де брав активну участь у роботі місцевого філософського гуртка [3, с. 255]. Власне, український мислитель розглядає категорію ментальності, оперуючи протиставленням раціоналізму та стихійності. На прикладі географічних регіонів України М. Шлемкевич виокремив постаті Тараса Шевченка та Івана Франка, котрі у своїх поезіях підіймали питання бунту та помсти і водночас терпіння та прощення. Звичайно, ці поняття склалися на основі глибокого індивідуалізму, що характерний при зверненні до сутності особистості. В цьому відображається антропологізм релігійно-філософських поглядів М. Шлемкевича, який виокремлює значну роль віри в Божу справедливість для здобуття гармонії між розумом та відчуттями людини [5]. В будь-якому разі погляди діаспорного філософа звернені на пізнання внутрішніх мотивів особистості, а отже людина знову постає в центрі світу.

Проте, не усі діаспорні мислителі брали за основу своїх вчень найкращі ідеї європейської філософської думки. Так, видатний український просвітник, церковний діяч Іван Огієнко значну роль у формуванні особистості та суспільства відводив християнству. Хоча такі тези, як демократизм, соборність децю перегукувалися із надбаннями європейської філософської традиції. Водночас І. Огієнко виводить на якісно новий рівень поняття духовності людини, яке базується на перехресті свідомості і самосвідомості. Саме тут відображаються найважливіші потреби, погляди, інтереси особистості та її ставлення до навколишньої дійсності. Крім того, свого поширення набуває проблема пошуку людиною свого місця у світі, суспільстві тощо. У цьому контексті І. Огієнко розглядав релігію як певну духовну діяльність людей, яка ставала їхнім своєрідним соціальним способом життя. Базуючись на принципах братерства і сестринства, український мислитель вбачав роль віри у формуванні загальнолюдських цінностей. Реалізація особистості стає можливою тоді, коли духовні начала поєднуються гармонійним зв'язком із природними та соціальними явищами. Тому

важливість релігійно-філософських поглядів І. Огієнка полягає у постійному самовдосконаленні людини. Це може відбуватися на основі духовного спрямування, спадкоємності християнського ідеалу, ідейності, корисності для суспільства та інших пріоритетів [1, с. 31]. Проте вищезгадані постулати мають реалізовуватися на основі тих національних особливостей суспільства, які закладені та репрезентовані у мові, релігії, традиції та звичаях народу. Звідси, дискурс І. Огієнка несе безпосереднє дидактичне навантаження, він є прикладним та спрямованим на особистість. Його цінність полягає у синтезі релігійних ідеалів та загальнолюдських норм моралі, які узгоджуються із визнаними філософськими проблемами буття, існування людини та пошуку сенсу її життя в соціумі і поза ним.

Тож в умовах відсутності національної української держави впродовж XX століття відбувалося формування емігрантських осередків на території Західної Європи. Проживання за кордоном було чи не єдиною можливістю для вихідців з України зберігати традиційні українські цінності, що базувалися на історичній спадщині вітчизняної інтелігенції XIX–XX століть. Як наслідок, духовна сфера життя української еміграції консолідувала в собі ідею єдності церкви з народом, культура якого творилася у безпосередньому зв'язку із релігією. В умовах християнської традиції насамперед західна українська діаспора мала змогу ознайомитись із найкращими надбаннями європейської культури, що в подальшому вплинуло на світоглядні орієнтири провідних діячів зарубіжного українства. Як наслідок, світоглядні позиції мислителів української діаспори увібрали в себе як релігійні, так і загальнолюдські гуманістичні цінності.

Відображення тотально-цілісності людини, яка в свою чергу націлена на розкриття свого бачення зв'язку внутрішнього духовного світу людини з його зовнішнім світом об'єктивних соціальних відносин, інститутів, процесів. У результаті цього різноманіття цих зв'язків внутрішнього і зовнішнього по різному включено в антропологію, що і визначає взаємовідносини антропології з іншими галузями гуманітарного знання.

Разом із цим взаємодія охоплює всю проблематику обумовленості внутрішнього духовного світу людини об'єктивними формами його соціального буття від найзагальніших формаційних до конкретних умов і факторів онтогенезу. Ці форми є результатом діяльності попередніх поколінь закордонного українства, а також про-

дуктом творчої енергії і творчої діяльності інших людей.

Предмет філософської антропології формує свої уявлення про процеси, які втіленні у зовнішні об'єктивні форми особистості в тій чи іншій якості і риси внутрішнього духовного світу людини. Богослови української діаспори підтримували національну самовизначеність українців. При цьому необхідно зазначити, що вплив зовнішніх факторів на внутрішній духовний світ завжди опосередковано цілісною структурою особистості і такими були, як мислення, емоції, уява, тощо. Все це є результатом реалізації людиною своєї свободи, пошуку сенсу життя.

Реакція протестантських організацій на розвиток філософської думки за кордоном була суперечливою і включала з посиленням релігійної думки на проникнення елементів раціоналізму в саме богослов'я, в тому числі спроби заміни догматичного вчення про людину філософською рефлексією. У християнстві, таким чином, починається той процес, який називається «антропологізацією богослов'я».

Це дозволяє виокремити три типи форм організації релігійного життя українських трудових мігрантів за кордоном. По-перше, це об'єднання в межах територіальної парафії, в яких душпастир здійснює своє служіння на постійній основі, проживаючи поруч зі своїми мирянами, а Служби відбуваються у зазначений час. Такі спільноти існують у великих містах, де є багато українських трудових мігрантів. По-друге, це організація в рамках єпархіальних осередків, які сформовані у невеликих населених пунктах, у місцях компактного проживання українців при церковних громадах, де мають своїх виконавців, але є регулярні приїзди священників, або кураторів згідно визначеного графіку. По-третє, це локальні етнічно-конфесійні згуродження у тих населених пунктах, де парафія ще не сформована або де сформувати її немає змоги, наприклад, це може бути у гірській місцевості. Цей процес передбачає об'єднання ряд ініціатив та можливостей для створення організації церковних громад [4, с. 320-322].

У якості прикладу в 1920–1930-х роках українська діаспора об'єдналася у кілька адміністративних церковних одиниць та утворилися такі православні церкви: Українська греко-православна церква в Канаді, Українська автокефальна церква в США [6, с. 17], Українська православна церква Америки в єдності зі Вселенською патріархією, а також Американська

Карпато-руська єпархія Константинопольського патріархату. Вони були носіями української культури, мови, традицій, звичаїв, але православна діаспора не мала єдиного церковного центру і вони не могли об'єднатись в одну канонічну юрисдикцію [6, с. 211].

Загалом творча спадщина мислителів української діаспори охоплює проблематику розвитку вітчизняної філософської думки, її втілення у національних образах культури. В той же час вчення науковців діаспори не збивається на культурологічне чи історичне поприще, воно продиктоване релігійно-філософським аналізом тих напрацювань, які дійшли до нас із доробку передових вітчизняних та іноземних філософів. Маємо зазначити, що одним із досягнень української діаспорної інтелігенції є встановлення причинно-наслідкового зв'язку у ствердженні української філософської думки. На основі цього у працях І. Мірчука, Д. Чижевського, М. Шлемкевича, С. Ярмуса та інших ми зустрічаємо певні етапи розвитку філософії в Україні, для яких притаманною є їх детермінованість суспільно-політичними подіями чи то зовнішніми впливами на зразок проникнення і поширення ідей Х. Вольфа. Звідси, на основі аналізу діаспорного дискурсу українське релігієзнавство постає в очах дослідників як інтегральне, комплексне вчення, яке має свої точки перетину із вітчизняним кордоцентризмом, німецьким містицизмом, що робить значущим і актуальним подальше вивчення напрацювань мислителів української діаспори.

Висновки.

Отже, антропологічний аспект широко розгортався у релігійно-філософському дискурсі діаспорних філософів. Колективними зусиллями вчених мислителів української діаспори було вироблено підходи до висвітлення проблеми духовного світу людини, її персонального самоутвердження у світі. На основі духовної спадщини найкращих вітчизняних та європейських мислителів у середовищі західної діаспори зростала ідея української національної філософії, що базувалась на людиноцентричних засадах. Особливість релігійно-філософського світогляду І. Огієнка, Д. Чижевського, М. Шлемкевича та ін., як одних із представників вітчизняної інтелігенції за кордоном, полягала у синтезі раціонального та трансцендентного підходів до вивчення людської сутності. Якщо філософія діаспорних мислителів заглиблювалася у пізнання особистості, то релігія ставала індикатором аксіологічного потенціалу людини, її персонального "Я" у всесвіті. Саме

тому антропологічні погляди мислителів західної діаспори були нерозривно поєднані із їх релігійно-філософським дискурсом.

Таким чином, інтелектуальний і духовний доробок українських філософів зарубіжжя заклав передумови до якісно нового розвитку вітчизняної релігієзнавчої науки. Більше того, діаспорні напрацювання спрямовані на збереження національної ідентичності українців, характерною рисою світогляду яких завжди була релігійність. Використовуючи методологію, закладену у традиціях філософської антропології, діаспорні вчені зуміли звернути увагу у своїх дослідженнях на характерні особливості пересічного українця як представника окремо взятого соціуму. В цьому контексті поняття самоідентифікації та самосвідомості є ключовими. Їх вивчення неможливе без антропологічного підходу.

Результатом своєрідного вчення українських зарубіжних філософів було розширення кола дослідницьких пошуків поза межами релігійно-філософського дискурсу, що лише збагачувало його. На основі комплексного огляду та аналізу дослідження більшості діаспорних філософів охоплювали також історичну, етнічну, духовно-етичну та світоглядну сферу. Саме тому кризь призму різноманітності творчої спадщини українських мислителів можна виокремити своєрідні напрями їх релігійно-філософського бачення, в основі якого знаходився дух, розум, серце, трансценденція, що в своїй сукупності переростало у Божественне начало категорії людського буття.

Внаслідок сформованих позицій можна встановити, що антропологічне спрямування у релігійних поглядах української діаспори було виражене у таких позиціях:

- антропологічна проблематика осмислювалася на фоні релігійного світобачення, яке відображалось у моделі відношення людина – Бог;
- духовно-релігійна складова вчення українських мислителів віднаходила свій зміст у людській подобі, її почуваннях, прагненнях;
- базуючись на засадах європейської філософської науки, діаспорні науковці визначали людину як найвищу цінність, відображену у її буттєвісних орієнтирах та цінностях;
- фактично самоствердження діаспорного дискурсу відбулося на основі синтезу релігійної української культурної традиції та її співвідношення із загальноєвропейськими напрямками філософії.

Звідси, базова концептуалізація творчого доробку українських зарубіжних мислителів реалізується кризь призму вичленовування їх

засад та ідей, що впливають в процесі розгор-
тання антропологічної проблематики. Тут лю-
дина постає виразником релігійних та духовних
якостей, які здатні піднести її на новий рівень
самоусвідомлення. А отже тлумачення цінності
людини постає у побудові її цілісного образу, що
вбирає у себе духовну, фізичну та психічну скла-
дові існування. Ці фактори наближають людську
істоту до трансцендентного бачення дійсності.
Проте воно полягає у пошуку першооснови жит-
тя, того абсолюту, що називають Богом. Звідси,
релігійний дискурс пов'язаний із людиною як
подобою Божою, яка існує в матеріальній та ду-
ховній площині. У той же час не можна сказати,
що антропологічні погляди українських філо-
софів діаспори є теоцентричними. У творчості
зарубіжних українських мислителів широкого
розповсюдження набувають тези, спрямовані на
характеристику відношення української людини
до навколишнього світу, духовного спадку на-
роду. В цьому значенні величезну роль відіграє
тісний зв'язок людської особистості із рідною
землею, що часто проявляється у релігійному
світогляді. Виходячи із цього, релігійно-філо-
софський дискурс діаспорних науковців постає
у вигляді комплексу знань, що потребують своєї
систематизації.

Виходячи із ключових характеристик філо-

софії мислителів українського зарубіжжя, необ-
хідно констатувати їх антропологічну спрямо-
ваність, виражену у рефлексії особистості в її
обумовленому бутті. Людина постає як відмінна
від усіх форма життя, яка спрямована на пізнан-
ня самої себе та світу зовнішнього. Особистість
виражається у життєвій зміні, у чому й прояв-
ляється вільний дух. Воля як характеристика
буття є рушійною силою перетворень, проте
вона є також детермінованою. А значить є і при-
чинність людини у світі, яку неможливо описати
лише засобами наукового пізнання. Тут на чільне
місце виступає дух, який знаходить себе в дієвих
актах людини. Як наслідок – ідеї супроводжують
речі, йдучи паралельно. В тому полягає дуалізм
людської духовної сутності, самовираженої із
внутрішнього на зовнішній світ.

Отже, в антропологічних поглядах діаспор-
них філософів релігійний дискурс виокрем-
люється утвердженням духу, причетного до
Бога. У цьому універсальному русі життя енер-
гія духовного підтримує розум, який живить
думками безперервне мислення людини, що
шукає шлях до істини, захованої у вірі в надпри-
родні сили. Саме тому подальше звернення до
релігійно-філософської проблематики філософів
української діаспори є перспективним для віт-
чизняного релігієзнавства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Ворожбіт В. Духовно-моральне виховання молоді у спадщині Івана Огієнка / В. Ворожбіт // Проблеми фі-
зичного виховання і спорту. – 2011. – № 1. – С. 29-33.
2. Галань Н. Постать і творчість Дмитра Чижевського в оцінці філософів радянської України 20-30-х років ХХ
століття / Н. Галань // Вісник Черкаського університету. Серія “Філософія”. – 2011. – Вип. 210. – С. 99-104.
3. Гірняк С. Галичина “як психологічна категорія” у концепції Миколи Шлемкевича / С. Гірняк // Вісник Жи-
томирського державного університету імені Івана Франка. – Випуск 6. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка,
2013. – С. 255-260.
4. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)
/ О. Донченко, Ю. Романенко. – Київ: Либідь, 2001. – С. 320-322.
5. Овчарук О. Культурософська спадщина української діаспори у вимірах персоналістичного дискурсу /
О. В. Овчарук // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – 2013. – Вип. 31. – С. 127-134.
6. Савчук С. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: Період зародження ідеї оснування
української Греко-Православної церкви в Канаді / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Вінніпег: Видавнича спіл-ка
“Екклезія”, 1985. – Т. 2. – 784 с.
7. Скринник М. Традиція в українській філософії і романтизм / М. Скринник // Вісник Національного техніч-
ного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2006.
– № 3. – С. 72-76.
8. Федорів І. Внесок Дмитра Чижевського у розвиток європейського слов'янознавства / І. Федорів // Украї-
на-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2013. –
Вип. 12. – С. 123-137
9. Филипович Г. Ідентифікаційна роль релігії і церкви в житті української діаспори / Г. Филипович // Вісник
Київського національного університету імені Тараса Шевченка Філософія. Політологія. – 2013. – Випуск 4. –
С. 67-71
10. Хруцький А. Коментар до історіографії філософії в Україні Чижевського / А. Хруцький // Сучасність. –
1988. – Ч. 5. – С. 64.
11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Київ: Вид-во Орії при УКСП
Кобза, 1992. – 230 с.

REFERENCES

1. Vorozhbit, V. (2011). Dukhovno-moralne vykhovannia molodi u spadshchyni Ivana Ohienka [Spiritual and moral upbringing of youth in the legacy of Ivan Ogienko]. *Problemy fizychnoho vykhovannia i sportu, 1*, 29-33 [in Ukrainian].
2. Halan, N. (2011). Postat i tvorchist Dmytra Chyzhevskoho v otsyntsi filosofiv radianskoi Ukrainy 20-30-kh rokiv KhKh stolittia [The composition and creativity of Dmitry Chyzhevsky in the assessment of the philosophers of Soviet Ukraine of the 20-30th years of the twentieth century]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia "Filosofia", 210*, 99-104 [in Ukrainian].
3. Hirniak, S. (2013). Halychyna "iak psykholohichna katehoriia" u kontseptsii Mykoly Shlemkevycha [Galicia «as a psychological category» in the concept of Nikolai Shlemkevich]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka, 6*, 255-260 [in Ukrainian].
4. Donchenko, O., & Romanenko, Yu. (2001). Arkhetypy sotsialnoho zhyttia i polityka (Hlybynni rehuliatyvy psykhopolitychnoho povsiakdennia) [Archetypes of social life and politics (Deep regulating the psycho-political everyday life)]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
5. Ovcharuk, O. (2013). Kulturosofska spadshchyna ukrainskoi diaspory u vymirakh personalistychnoho dyskursu [Cultural and social heritage of the Ukrainian diaspora in the dimensions of personalistic discourse]. *Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury, 31*, 127-134 [in Ukrainian].
6. Savchuk, S. (1985) *Istoriia Ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi :Period zarodzhennia idei osnuvannia ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi tserkvy v Kanadi [History of the Ukrainian Greek-Orthodox Church in Canada: Period of origin of the idea of establishing the Ukrainian Greek-Orthodox Church in Canada]*. Vinnipeg: Vydavnycha spil-ka "Ekkleziia" [in Ukrainian].
7. Skrynnyk, M. (2006). Tradytsiia v ukrainskii filosofii i romantyzm [Tradition in Ukrainian Philosophy and Romanticism]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut". Filosofii. Psykholohiia. Pedahohika, 3*, 72-76 [in Ukrainian].
8. Fedoriv, I. (2013). Vnesok Dmytra Chyzhevskoho u rozvytok yevropeiskoho slovianoznavstva [Contribution of Dmytro Chyzhevsky in the Development of European Slavic Studies]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriiia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny, 12*, 123-137 [in Ukrainian].
9. Fylypovych, H. (2013). Identyfikatsiina rol relihii i tserkvy v zhytti ukrainskoi diaspory [Identification of Religion and Church in the Life of the Ukrainian Diaspora]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka Filosofii. Politolohiia, 4*, 67-71. [in Ukrainian].
10. Khrutskiy, A. (1988). Komentar do istoriohrafii filosofii v Ukraini Chyzhevskoho [Commentary on the Historiography of Philosophy in Ukraine of Chyzhevsky]. *Suchasnist, 5*, 64 [in Ukrainian].
11. Chyzhevskiy, D. (1992). *Narysy z istorii filosofii na Ukraini [Essays on the history of philosophy in Ukraine]*. Kyiv: Vyd-vo Orii pry UKSP Kobza [in Ukrainian].

Сало Ганна Вікторівна

Аспірант

Київський університет імені Бориса Грінченка
04053 м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська 18/2**Salo Hanna**

Postgraduate student

Borys Grinchenko Kyiv University
18/2, Boulvarno-Kudryavskaya Str., Kyiv, 04053, Ukraine

Email: anitasolo@ukr.net

Цитування: Сало Г. В. Антропологічні виміри у релігійно-філософських поглядах українських мислителів західної діаспори / Г. В. Сало // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 19-26.

Citation: Salo, H.V. (2019). Antropolohichni vymiry u relihiino-filosofskykh pohliadakh ukrainskykh myslyteliv zakhidnoi diaspory [Anthropological measurements in the religious and philosophical views of Western thinkers Ukrainian Diaspora]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (3)*, 19-26.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 08.03.2019

Моделі використання джерел інформації населенням вільної частини Луганської області

Ольга Петренко, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка

У статті відображено частину результатів дослідницького проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» та здійснено спробу виділити моделі використання джерел інформації населенням вільної частини Луганської області. Встановлено, що основними джерелами нової інформації є ТБ, Інтернет та найближче соціальне оточення (друзі, знайомі, родичі, колеги). Подібна ж ситуація спостерігається щодо джерел важливої інформації. Останні дві групи мають мережевий характер і часто розповсюджують інформацію неофіційного характеру. Встановлено статистично значиму різницю у використанні різних джерел інформації в залежності від статі, типу населеного пункту проживання, віку та рівня освіти. Також було здійснено факторний аналіз використання джерел нової інформації, у ході якого виділено чотири фактори: 1 – Інтернет, інформація отримана під час перебування у навчальних закладах, інформація від друзів та знайомих, родичів; 2 – традиційні ЗМІ (газети, радіо, телебачення); 3 – від колег по роботі та керівників; 4 – з оголошень, від випадкових людей, з журналів. Також проведено факторний аналіз джерел важливої інформації.

Встановлено, чого стосувалася нова інформація неprivатного характеру, сприйнята респондентами протягом дня: на першому місці – «політичне життя в Україні», на другому – «ціни та тарифи», на третьому – «війна на Донбасі». Останнє свідчить про узвичаєння війни та зниження уваги до неї. Виявлено різницю в отриманні визначеної інформації в залежності від статі та віку.

Встановлено основні види практик під час використання Інтернету та перегляду телебачення. Наведено рейтинг телеканалів, які дивляться на півночі Луганської області – переважають загальноукраїнські канали. Виявлено, що і до українських, і до російських ЗМІ рівень недовіри значно переважає рівень довіри, але рівень довіри до вітчизняних ЗМІ все-таки вищий.

У використанні джерел інформації спостерігається стійке зростання ролі мережевих джерел інформації (електронні соціальні мережі, мережі спілкування з рідними, знайомими, друзями, колегами).

Ключові слова: масова комунікація; ЗМІ; Інтернет; соціальні мережі; Луганська область

The models of use of information sources by the population of the free part of the Luhanska oblast

Olha Petrenko, Luhansk Taras Shevchenko National University

The article describes some results of the research project «The mass consciousness in the zone of military conflict in the Donbass» and an attempt was made to identify patterns of using information sources for the population of the free part of the Luhanska oblast. The survey is based on data from a panel survey conducted in January-December 2017.

It was found that the main sources of new information are TV, Internet and the closest social environment (friends, acquaintances, relatives, colleagues). The last two groups have a network character and often disseminate unofficial information. It was also found that the main sources of important information are Internet, TV and the closest social environment. There are statistically significant differences in the use of different sources of information depending on gender, type of settlement, age and education level. Also, a factor analysis of the use of new information sources was made, in the course of which four factors are distinguished: 1 – Internet, information received during stay in educational institutions, information from friends and acquaintances, relatives; 2 – traditional media (newspapers, radio, television); 3 – from colleagues and managers; 4 – from advertisement, from random people, from magazines. Also, factor analysis of the sources of important information was conducted.

It was established what the new information of non-private nature was perceived by respondents during the day: in the first place – «political life in Ukraine», in the second place – «prices and tariffs», in the third place – «the war on the Donbass». This is the evidence that the war becomes part of everyday life and there is reduction of people's attention to it. The differences were found in the receipt of such information depending on gender

and age. Also, estimates of the emotional impact of daily new information are given.

Basic practices of using the Internet and watching TV are defined. The rating of TV channels in the north of Luhanska Oblast is given in the article – Ukrainian nationwide channels prevail. It was found that both Ukrainian and Russian media's level of distrust far exceeds the level of trust, but the level of trust to Ukrainian media is still higher.

In the use of information sources there is a steady increase of the role of network sources of information (electronic social networks, networks of communication with relatives, acquaintances, friends, colleagues).

Keywords: *social communication; mass media; Internet; social networks; Luhanska oblast*

Моделі використання джерел інформації населенням вільної частини Луганської області

Ольга Петренко, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка

В статті излагається частина результатів дослідницького проекту «Масове свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» і здійснено спроба виділити моделі використання джерел інформації населенням вільної частини Луганської області. Встановлено, що основними джерелами нової інформації є ТБ, Інтернет і найближче соціальне оточення (друзі, знайомі, родичі, колеги). Подібна ситуація спостерігається щодо джерел важливої інформації. Останні дві групи мають мережний характер і часто поширюють інформацію неофіційного характеру. Встановлено статистично значимі відмінності в використанні різних джерел інформації в залежності від статі, типу населеного пункту проживання, віку і рівня освіти. Також було здійснено факторний аналіз використання джерел нової інформації, в ході якого виділено чотири фактори: 1 – Інтернет, інформація, отримана в час перебування в навчальних закладах, інформація від друзів і знайомих, родичів; 2 – традиційні ЗМІ (газети, радіо, телебачення); 3 – від колег по роботі і керівників; 4 – з оголошень, від випадкових людей, з журналів. Також проведено аналіз джерел важливої інформації.

Встановлено, чого стосувалась нова інформація приватного характеру, сприйнята респондентами протягом дня: на першому місці – «політичне життя в Україні», на другому – «ціни і тарифи», на третьому – «війна на Донбасі». Останнє свідчить про перетворення війни в звичайність і зменшенні уваги до неї. Виявлено відмінності в отриманні такої інформації в залежності від статі і віку.

Визначено основні типи практик в час використання Інтернету і перегляду телебачення. Приведено рейтинг каналів, які дивляться на півночі Луганської області – переважають загальноукраїнські канали. Встановлено, що і до українських, і до російських ЗМІ рівень недовіри значно перевищує рівень довіри, але рівень довіри до вітчизняних ЗМІ все-таки вище. В використанні джерел інформації спостерігається стійке зростання ролі мережних джерел інформації (електронні соціальні мережі, мережі спілкування з родичами, знайомими, друзями, колегами).

Ключові слова: *масова комунікація; ЗМІ; Інтернет; соціальні мережі; Луганська область*

Постановка проблеми.

Війна, безперечно, змінює режим функціонування інформаційної системи суспільства та режим функціонування суспільної свідомості, оскільки остання пов'язана з потоками інформації, що циркулюють у суспільстві. На ці процеси також накладається подальше зростання ролі Інтернету у публічній та приватній комунікації. Все це поставило питання про необхідність дослідження специфіки використання різних джерел інформації населенням вільної частини Луганської області.

Аналіз досліджень і публікацій.

У ході дослідження ми спиралися як на роботи присвячені змінам у функціонуванні масової свідомості і медіа-системи в ході воєнного

конфлікту [2; 5], так і на ідеї М. Кастельса [3], який намагався пояснити зміни у функціонуванні інформаційної системи суспільства, пов'язані з поширенням Інтернету. Дані, отримані в ході дослідження, порівнювалися з рядом досліджень присвячених медіа-поведінці мешканців Донбасу та України у цілому [1, с.103-110; 4; 6; 7; 9; 10], що підтверджує результати дослідження, відображені у статті.

Метою дослідження є встановлення моделей використання джерел інформації населенням вільної частини Луганської області.

Виклад основного матеріалу.

У виявленні цих моделей ми будемо спиратися на частину даних, отриманих в ході проекту, реалізованого кафедрою філософії та соціології

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ) у рамках дослідницького проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» (керівник проф. І. Ф. Кононов), який підтримувався Міністерством освіти і науки України (Державний реєстраційний номер 0116U004150).

Звернемося в першу чергу до даних панельного опитування, яке проводилося у січні, лютому, березні, квітні, травні, жовтні, листопаді, грудні 2017 року. Проводилося 4-5 опитувань протягом кожного місяця (загалом 33 опитування). Число опитаних коливалося в інтервалі 150-200 респондентів кожного тижня. Соціально-демографічні характеристики учасників панелі: 1) 51,4% – жінки; 48,6% – чоловіки; 2) місто – 37,8%, смт – 21,7%, село – 40,5%; 3) у віці до 30 років – 32,1%, у віковій групі 31–49 років – 33,5%, у віці 50 років і старше – 34,3%. Географічно представлені території неокупованої частини Луганської області: Станично-Луганський, Новопсковський, Біловодський, Білокуракинський райони, м. Рубіжне, м. Северодонецьк, м. Лисичанськ, м. Щастя, Кремінський, Троїцький, Старобільський, Сватівський, Міловський, Марківський райони. Рівень освіти опитаних: вища – 34,7%, середня спеціальна або неповна вища – 46,3%, повна середня – 16,5%, неповна середня – 1,2%, початкова – 1,2%. Для забезпечення належної якості опитування в умовах прифронтової області (мінімізація нещирості, тиску суспільної ситуації) інтерв'юери до опитування встановлювали довірчі стосунки з респондентами; у кожного інтерв'юера (ними були студенти-соціологи ЛНУ імені Тараса Шевченка) була група з 5 респондентів. Опитування проводилося індивідуально за місцем проживання останніх. Усвідомлюючи недоліки невеликої вибірки, дані перевіряли зверненням до інших досліджень медіаспоживання.

На запитання «З яких джерел ви сьогодні отримали інформацію, яка здалася вам новою?» за рік ми в середньому отримали такі результати. Джерела отримання нової інформації в основному зводяться до ТБ та Інтернету (з передач ТБ – 57,2% та Інтернету – 56,1%) і найближчого оточення (від друзів та знайомих – 35,4%; від родичів – 33,8%; від колег по роботі – 18,2%). Інші медіа-канали демонструють такі показники: газети – 20,9%; радіо – 11,9%. Інші джерела: від випадкових людей (на ринку, в магазині, у транспорті тощо) – 8,1%; від керівників по роботі – 6,9%; з журналів – 6,1%; під час перебу-

вання у навчальному закладі – 4,3%; з оголошень (на біл-бордах, дошках оголошень, на стовпах) – 4,1%; від військових на блокпостах – 1%; під час відвідування церкви – 0,8%; з виступів офіційних осіб, на зустрічі з якими особисто був – 0,6%; в кіно – 0,4%; під час роботи громадської організації – 0,2%; під час роботи партійної організації – 0,1%; в театрі – 0,1%.

Як бачимо, серед джерел нової інформації превалюють ті, які мають мережевий характер – Інтернет, мережі родинних та дружніх зв'язків, колеги по роботі. Варто звернути увагу на те, що значна частка неформальних джерел, включно з отриманням інформації у ході випадкових зустрічей, у порівнянні з офіційними джерелами становить родючий ґрунт для поширення чуток.

Значимо частіше (за хі-квадрат, на рівні 95% і вище) з Інтернету нову інформацію отримували чоловіки, ніж жінки; з передач телебачення таку інформацію отримували частіше жінки, ніж чоловіки; з журналів частіше брали інформацію жінки, радіо трохи частіше слухали чоловіки; від родичів частіше отримували інформацію жінки, як і від колег та керівників по роботі, також жінки частіше дізнавалися інформацію під час відвідування церкви.

Проаналізуємо використання найбільш популярних джерел в залежності від типу населеного пункту (значимо за хі-квадрат на рівні 95% і вище): Інтернетом більше користуються мешканці міст та смт; смт та села більше схильні дивитися ТБ, ніж міста; газети більше читають у сільських населених пунктах та смт; радіо також більше слухають у селах та смт; оголошення більш актуальні для міст; інформацію від родичів, друзів та знайомих частіше отримують мешканці міських населених пунктів.

Виявлено різницю у використанні джерел нової інформації у залежності від вікової групи (значимі за хі-квадрат на рівні 95% і вище). Було виділено три вікові групи: 18-29 років, 30-49 років та люди старші 50. Інтернет використовують тим частіше, чим молодша група, а ТБ та газети використовують тим частіше, чим старша група; передачі радіо частіше слухають у старших групах; інформацію від родичів частіше отримують старші люди; під час відвідування церкви найчастіше отримує інформацію найстарша група. За показниками величини хі-квадрата саме вік є найбільш важливим фактором, що впливає на моделі отримання нової інформації. У людей старшого віку превалює ТБ, а у молоді Інтернет, у людей середнього віку маємо

приблизний паритет з переважанням останнього.

Усі нижче вказані залежності використання джерел інформації від рівня освіти значимі за хі-квадрат на рівні 95% і вище. Використання Інтернету для отримання нової інформації більше залежить від віку, ніж від освіти: найнижчі показники у людей з неповною середньою та початковою освітою, серед останніх лише люди старші 50 років, а найвищі показники у людей з повною середньою, середньою спеціальною та неповною вищою освітою, серед яких багато молоді; у групі з вищою освітою показники трохи нижчі, бо основна частка групи припадає на середній вік. Рівень використання ТБ найвищий у групі з середньою спеціальною і неповною вищою та у групі людей з неповною середньою освітою, далі йде група людей з вищою освітою, найнижчі показники серед людей з повною середньою та початковою. Газети найчастіше читають люди з вищою освітою, трохи менше – з середньою спеціальною та неповною вищою, потім з повною середньою, а найменше з початковою та з неповною середньою. Така ж ситуація і з журналами: чим вищий рівень освіти, тим вищий рівень їх використання. Від родичів найчастіше отримують інформацію люди з початковою освітою, далі йде група з середньою спеціальною та неповною вищою, з вищою освітою, повною середньою, а найменше – люди з неповною середньою освітою. Від друзів та знайомих найчастіше отримують інформацію люди з початковою освітою та з середньою спеціальною і неповною вищою, потім йдуть респонденти з повною середньою та вищою освітою, найменше таку інформацію отримують ті, у кого неповна середня освіта. Інформацію від колег та керівництва, очікувано, найбільше отримують працюючі люди з вищою освітою, середньою спеціальною та незакінченою вищою. Під час відвідування церкви найчастіше отримують інформацію люди з початковою освітою; решта груп отримує таку інформацію незрівнянно рідше. Відзначимо, що розподіл людей різного віку за групами з різним рівнем освіти значимо відрізняється, тож це вносить свій вплив на розподіл використання джерел інформації за рівнем освіти респондентів.

У відповідь на запитання «Чи було щось серед інформації, яку ви сприйняли як нову для себе, важливе для життя, для прийняття вірних рішень у майбутньому?» (серед тих, хто відповіли) отримано наступні розподіли: «більшість інформації була важливою для життя» – 9,8%,

«серед інформації важлива та неважлива були представлені половина на половину» – 47,7%, «тільки окремі повідомлення були важливими, а решта ні» – 19,2%, «справді важливої інформації не було» – 20,2%, «була, без уточнення» – 3%.

На запитання «З яких джерел ви сьогодні отримали інформацію, яка видається вам важливою?» в середньому за рік отримано такі результати. Джерела отримання важливої інформації також в основному зводяться до Інтернету та ТБ (Інтернет – 48,2%; ТБ – 45,2%) та найближчого оточення (від родичів – 29%; від друзів та знайомих – 27,7%; від колег по роботі – 13,6%). Інші медіа-канали мають такі показники: газети – 17,2%; радіо – 8,6%. Решта джерел продемонструвала такі показники: від випадкових людей (на ринку, в магазині, у транспорті) – 5,5%; від керівників по роботі – 5,3%; з журналів – 5,2%; з оголошень (на біл-бордах, дошках оголошень, на стовпах) – 3,2%; під час перебування у навчальному закладі – 3,1%; з виступів офіційних осіб, на зустрічі з якими особисто був респондент – 1%; в кіно – 0,7%; під час відвідування церкви – 0,6%; під час роботи громадської організації – 0,3%; від військових на блокпостах, – 0,2%; в театрі – 0,2%; під час роботи партійної організації – 0,1%. Зауважимо, що Інтернет трохи випереджає ТБ як джерело важливої інформації кожного місяця.

Виявлена різниця у отриманні важливої інформації з різних джерел у залежності від статі, яка значима за хі-квадрат на рівні 95%: з Інтернету важливу інформацію частіше отримували чоловіки; з ТБ та журналів частіше жінки; з радіо частіше отримували чоловіки; від родичів, колег, керівників частіше жінки, як і під час відвідування церкви.

Також виявлено різницю у отриманні важливої інформації з різних джерел у залежності від типу населеного пункту, що значима за хі-квадрат на рівні 95% і вище: з Інтернету частіше отримують важливу інформацію мешканці міст і смт; з передач ТБ, газет і журналів частіше отримують мешканці сіл; від родичів, друзів та знайомих частіше отримують мешканці міських населених пунктів (смт і міст); з радіо частіше отримують інформацію в селах; з оголошень (на біл-бордах, дошках оголошень, на стовпах тощо) частіше отримують інформацію у містах; з виступів офіційних осіб, на зустрічі з якими особисто були, частіше отримують містяни.

Виявлена різниця у отриманні важливої інформації з різних джерел у залежності від віку значима за хі-квадрат на рівні 95% і вище: Інтернетом, очікувано, користуються частіше наймо-

лодші; з передач ТБ, газет і журналів важливу інформацію частіше за все отримували старші люди; радіо також більше слухають у групі старше 50 років; від родичів частіше отримують таку інформацію люди старші 30 років; під час відвідування церкви найчастіше отримували інформацію представники групи старше 50 років.

Виявлена різниця у використанні джерел важливої інформації у залежності від рівня освіти респондентів значима за χ^2 -квдрат на рівні 95% і вище. Найвищі показники інтернет-джерел у групі людей з повною середньою освітою, потім йде група з середньою спеціальною чи неповною вищою та з вищою освітою, а потім з неповною середньою, немає таких серед людей з початковою освітою. Ймовірно, тут впливає кореляція освіти та віку респондентів, оскільки серед перших двох категорій багато молоді. З передач ТБ найчастіше брали важливу інформацію люди з неповною середньою освітою, потім йдуть люди з неповною вищою і середньою спеціальною та вищою, далі – з повною середньою, найменше – люди з початковою освітою. Газети та журнали найчастіше читають люди з вищою освітою; далі по низхідній йдуть групи з середньою спеціальною та неповною вищою, з повною середньою, неповною середньою, з початковою освітою. З передач радіо найчастіше важливу інформацію отримують люди з вищою освітою, на другому місці група людей з початковою освітою, з середньою спеціальною чи неповною вищою, на третьому – з повною середньою, немає таких серед людей з неповною середньою. Від родичів найчастіше отримують інформацію люди з початковою освітою, на другому місці люди з вищою освітою, далі йдуть люди з середньою спеціальною чи неповною вищою, з повною середньою, найменші показники у людей з неповною середньою. Від друзів та знайомих найчастіше отримували таку інформацію люди з середньою спеціальною чи неповною вищою, далі йдуть люди з вищою та повною середньою освітою, початковою освітою, неповною середньою. Від колег та керівників найчастіше отримували важливу інформацію люди з вищою освітою. А під час відвідування церкви найчастіше отримували важливу інформацію люди з початковою освітою.

Факторний аналіз джерел нової інформації, що набрали менше 1% включно, показав таку картину. КМО та критерій сферичності Барлетта має значення 0,660 на рівні $\text{sig}=0,000$. Чотири фактори загалом пояснюють 48% дисперсії.

Фактори після обертання: перший фактор (13%) включає Інтернет, інформацію отриману під час перебування у навчальних закладах, інформацію від друзів та знайомих, родичів; другий фактор (13%) – використання традиційних ЗМІ (газет, радіо, ТБ); третій фактор (12%) – від колег по роботі та керівників; четвертий фактор (10%) – з оголошень, від випадкових людей, з журналів.

Факторний аналіз джерел важливої інформації, що набрали менше 1% включно, показав таку картину. КМО та критерій сферичності Барлетта має значення 0,635 на рівні $\text{sig}=0,000$. П'ять факторів загалом пояснюють 54,6% дисперсії. Фактори після обертання: перший (12%) – Інтернет, від родичів, від друзів та знайомих; другий (12%) – з газет, радіо, ТБ, журналів; третій (11%) – від колег по роботі та керівників; четвертий (9,5%) – від випадкових людей, друзів та знайомих; п'ятий (9,5%) – з оголошень, під час перебування у навчальних закладах.

Зафіксовано ситуацію, коли значна частина населення споживає інформацію через онлайнові (Інтернет) та офлайнові соціальні мережі (родичі, друзі, знайомі та колеги). Подібним змінам у моделях споживання інформації, що супроводжується зменшенням ролі традиційних ЗМІ і посиленням ролі мережевих джерел, сприяли наступні причини. Відбулося поширення соціальних мереж та соціальних медіа, в яких інтернет-користувачі виступають одночасно продуцентами та споживачами змішаної приватної та публічної інформації, поширюваної у них. Вірогідно, також сталося звуження кола довіри в умовах війни, зокрема падіння довіри до традиційних ЗМІ та скорочення їх споживання внаслідок поширення Інтернету. Це, на нашу думку, означає певну автономізацію публічної сфери від впливів традиційних медіа. Хоча останні, безсумнівно, продовжують мати вплив, навіть для тих, чийми основними джерелами є Інтернет та найближче соціальне оточення. Частина інформації, яка розповсюджується традиційними ЗМІ, доходить до людей через специфічні соціальні фільтри мережевого характеру (найближче оточення, лідерів думок тощо в офлайн та онлайн). Окрім того, поширення розважального контенту у мережі (гумористичні передачі, серіали тощо) також часто включає елемент донесення новин та інформації.

На запитання «Чого стосувалася інформація, яку ви сприйняли як нову?» в середньому за місяці опитування ми отримали такий розподіл: «політичне життя в Україні» – 43,8%; «ціни

і тарифи» – 24,4%; «поради по домашньому господарству» – 22,1%; «війна на Донбасі» – 19,8%, «сімейне життя та відносини» – 19,4%; «спорт» – 15,8%; «рішення української влади, що зачіпають більшість громадян України» – 15,6%; «заробітна плата» – 14,8%; «економіка України» – 14,8%; «політичне життя в Росії» – 13,1%; «політичне життя за кордоном (крім РФ)» – 10,9%; «наука» – 10,9%; «політичне життя в «ЛНР»» – 10,6%; «подорожі та життя в інших країнах» – 10,5%; «політичне життя в «ДНР»» – 6,4%; «робота КПП на лінії зіткнення» – 5,5%; «інше» – 2,4%. Отже, інформація, яка сприймалася нашими респондентами як нова, стосувалася в першу чергу політичного життя України. На другому місці – питання цін та тарифів. А от нову інформацію про війну на Донбасі мешканці прифронтового регіону отримували приблизно так само часто, як поради по домашньому господарству та інформацію стосовно сімейного життя та відносин. Вірогідно, те, що інформація стосовно війни перебувала далеко не на перших позиціях пояснюється позиційним характером протистояння на лінії зіткнення без різких змін протягом 2017 року. Можна говорити про узвичаєння ситуації на Донбасі, що пересунуло фокус суспільної уваги до політичного життя та економічних проблем повсякденності. Окрім того, увага ЗМІ до війни зменшилася.

Виявлена гендерна різниця у тому, які новини споживали люди (значима за хі-квадрат на рівні 95% і вище). Чоловіки трохи частіше цікавилися війною на Донбасі (16,5% проти 11,9%), спортом (20,1% проти 2,9%), а жінки новими цінами та тарифами (19,6% проти 15%), порадами по домашньому господарству (21,7% проти 9,4%), сімейним життям та стосунками (18,6% проти 8,9%).

Існує різниця у тому, якою інформацією цікавляться різні вікові групи (значима за хі-квадрат на рівні 95% і вище). Політичним життям в Україні значно частіше цікавляться люди за 50 років; вони також вдвічі частіше, ніж молодші люди, отримували інформацію про політичне життя в Росії; трохи частіше люди старші 50 років отримували інформацію про політичне життя на окупованих територіях Луганської і Донецької областей та за кордоном (окрім РФ); про війну на Донбасі також частіше отримували інформацію старші люди; інформацію щодо рішень української влади, які зачіпають більшість громадян України, частіше отримують люди у групах старше 30, як і інформацію про ціни та

тарифи; інформацію про заробітну плату найчастіше отримували люди у віці 30-49 років; про економіку України – люди у віці 30-49 та старші 50 років; люди молодші 30 років частіше отримували інформацію про науку, подорожі та життя в інших країнах, спорт; інформацію про поради по домашньому господарству частіше отримують люди старші 30 років, а інформацію про сімейне життя і стосунки люди молодші 50.

Відповіді на запитання «Як емоційно вплинула на вас інформація, що вам здалася новою?» у середньому за місяці опитування розподілилися так: «настрій покращився» – 9,1%, «не відобразилася на настрої» – 44,2%, «настрій погіршився» – 10,3%, «вплинула (без уточнення як саме)» – 7,6%, «немає відповіді» – 28,8%. Настрій покращувався частіше у людей, що були молодші 30 років (19,9% проти 11,5% у людей середнього віку і 11,8% у людей старших 50 років); а погіршувався у людей старших 30 років (13,1% у групі до 30 років; 17,4% у групі 31–49 років; 18,1% старших 50 років). Серед міських жителів настрій покращувався у 16,1%, мешканців смт – у 10%, мешканців сіл – у 15,3%; погіршувався настрій у 13,1% містян, у 15,3% мешканців смт, але найбільше у мешканців сіл – 21%. Різниця значима за хі-квадрат на рівні 95% і вище.

Відповіді на запитання «Якщо ви сьогодні заходили в Інтернет, то що ви там дивилися?» у середньому за місяці опитування отримано наступні розподіли (опитані могли обирати більше одного варіанту; подано відсотки, від тих, хто дав відповідь): «соціальні мережі (Facebook, ВКонтакті, Однокласники тощо)» – 67,7%; «свою електронну пошту» – 38,4%; «прогноз погоди» – 36,9%; «новини на поштовому сайті (Укрнет, Рамблер, I.UA тощо)» – 27,5%; «фільми» – 22%; «відеоролики на YouTube» – 21,2%; «блукали по сайтах» – 18,1%; «книги» – 4,7%; «електронні газети» та «відеоприколи та інша розважальна інформація» – по 3,4%; «електронні версії журналів» – 1,9%; «інше» – 2,7%.

У відповідь на запитання «Якщо ви сьогодні дивилися телевізор, то що саме ви дивилися?» у середньому за місяці опитування отримано наступні розподіли (опитані могли обирати більше одного варіанту; подано відсотки, від тих, хто дав відповідь): «новини» – 69,7%, «фільми» – 58,1%, «пізнавальні передачі» – 22,2%, «спортивні передачі» – 15,6%, «передачі про життя «зірок»» – 12,9%, «аналітичні передачі політичного змісту» – 12,3%, «аналітичні передачі економічного змісту» – 6,4%, «аналітичні передачі

військового змісту» – 6,3%, «телевікторини» – 4,1%, «інше» – 1%.

Також респондентам ставилося запитання «Якщо ви сьогодні дивилися телевізор, то які канали ви дивилися?» (кількість відповідей не обмежувалася; подано відсотки, від тих, хто дав відповідь): Два найпопулярніших канали – «1+1» (57,2%) та «Інтер» (42,9%); далі йдуть «СТБ» (34,6%), «ICTV» (27,2%), «ТРК «Україна» (26,5%). Як бачимо, переважають загальноукраїнські канали. Решта каналів набрали значно менше: «НТВ» (11,6%) (російський канал), «24 канал» (7,6%), «ЛОТ» (5%) (регіональний канал), «LifeNews» (4,3%) (російський канал), «УТ1» (4,1%), «Звезда» (3,2%) (російський канал), «ОРТ» (2,7%) (російський канал), «ІРТА» (2,5%) (регіональний канал), «Луганськ 24» (2,2%) (телеканал т.зв. «ЛНР»), інше – 17,7%.

У ході вже згаданого дослідження «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» було також проведено моніторингове опитування, що мало чотири хвили протягом 2016–2018 років. Анкета містила запитання про рівень довіри до ЗМІ в умовах військового конфлікту на Донбасі. Рівні довіри (позиції «повністю довіряю» та «скоріше довіряю») до українських ЗМІ, зафіксовані чотирма хвилями опитувань, склали 24%, 26%, 20%, 23%, а рівні недовіри – 64%, 65%, 65%, 72%. Як бачимо, рівень недовіри («скоріше не довіряю» та «не довіряю зовсім») значно перевищує рівень довіри. Рівні

довіри до російських ЗМІ протягом чотирьох хвилю склали 17%, 16%, 17%, 15%, а рівні недовіри – 67%, 72%, 65%, 72%. Зауважимо, що у порівнянні з українськими ЗМІ, російські медіа мають стабільно нижчі показники довіри та стосовно них респонденти частіше обирали варіант відповіді «важко сказати».

Висновки.

Було виявлено, що хоча ТБ та Інтернет (у якому на першому місці перебуває використання електронних соціальних мереж) поділяють перше місце серед джерел нової та важливої інформації, офлайнові соціальні мережі (друзі, знайомі, родичі, колеги і навіть випадкові люди) є дуже потужним і впливовим джерелом інформування. Отже, в умовах війни, поширення Інтернету, високого рівня недовіри до ЗМІ посилюється значення соціальних мереж як соціальних структур (онлайн та офлайн) у функціонуванні масової свідомості та публічної сфери. Факторний аналіз джерел нової та важливої інформації показав наявність різних моделей переважного споживання медіа: окремо виділяється фактор, що містить традиційні медіа (ТБ, радіо та друкована преса), а окремо фактори, що містять використання Інтернету та офлайнових соціальних зв'язків. Особливо сильно на модель медіаспоживання впливає вік. Але було виявлено різницю у використанні різних джерел інформації та характері отриманої інформації також у залежності від статі, типу населеного пункту тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Злобіна О. Г. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / О. Г. Злобіна, Н. В. Костенко, М. О. Шульга та ін. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. – 198 с.
2. Кононов І. Ф. Інформація у регіональній спільноті / І. Ф. Кононов, К. М. Котеленець, О. С. Петренко, В. С. Плясов // Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. – С. 68-84.
3. Кастельс М. Власть коммуникации / М. Кастельс. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 564 с. doi: 10.17323/978-5-7598-1556-3
4. КМІС: 52% українців вважають винуватцями війни на Донбасі Росію та сепаратистів. Researcher. Marketing research, data and insight. – 2018. – Режим доступу: <https://mresearcher.com/2018/03/kmis-52-ukra%D1%97ntsiv-vvazhayut-vinuvattsyami-vijni-na-donbasi-rosiyu-ta-separativiv.html>
5. Кононов І. Ф. Теория массового сознания: возможности и ограничения в условиях неконвенциональной войны (по результатам исследований на свободной территории Луганской области) / И. Ф. Кононов // Научно-теоретический альманах «Грани». – Том 21. – № 5. – С. 28-47. doi: 10.15421/171866
6. Kwendi: рейтинг украинских телеканалов по итогам февраля. Researcher. Marketing research, data and insight. – 2018. – Режим доступу: <https://mresearcher.com/2018/03/kwendi-rejting-ukrainskih-telekanalov-po-itogam-fevralya.html>
7. Малинка В. Дослідження: 56 % українців вважають, що можуть відрізнити замовні матеріали в ЗМІ. Детектор медіа. – 2018. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/140807/2018-09-06-doslidzhennya-56-ukrainsiv-vvazhayut-shcho-mozhut-vidrizniti-zamovni-materiali-v-zmi/>
8. Петренко О. С. Мережеві ефекти комунікації у функціонуванні масової свідомості в період інформаційної війни / О. С. Петренко // Грани. – 2018. – Том 21. – № 8. – С. 30-39. doi: 10.15421/1718100
9. Попова Т. Медіауподобання жителів Донбасу / Т. Попова. – Режим доступу: <https://site.ua/tetiana.popova/7508-mediaupodobannya-jiteliv-donbasu/>
10. Протидія російській пропаганді та медіаграмотність: результати всеукраїнського опитування громадської думки. Аналітичний звіт. – Режи доступу: <http://detector.media/infospace/article/136017/2018-03-27-protidiya-rosiiskii-propagandi-ta-mediagramotnist-rezultati-vseukrainskogo-opituvannya-gromadskoi-dumki/>

REFERENCES

1. Zlobina, O.G., Shulgha, M.O., & Kostenko, N.V. (2017). *Stan suchasnogho ukrajins'kogho suspiljstva: cyvilizacijnyj vymir* [The Condition of Modern Ukrainian Society: Civilizational Dimension]. Kyiv: Institute of Sociology National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
2. Kononov, I.F., Kotelenecj, K.M., Petrenko, O.S., & Pljasov, V.S. (2018). Informacija u reghionalnij spiljnoti [Information in the regional community]. *Mass consciousness in the zone of a military conflict in the Donbass*. Vinnytsia: TVORY [in Ukrainian].
3. Castells, M. (2016). *Vlast kommunikacii* [Communication Power]. Moscow: Ed. home of the Higher School of Economics. doi: 10.17323/978-5-7598-1556-3 [in Russian].
4. KIIS: 52% ukrajinciv vvazhajutj vynuvatcjamy vijny na Donbasi Rosiju ta separatystiv [52% of Ukrainians consider Russia and separatists as the perpetrators of the war on Donbass]. (2018). *Researcher. Marketing research, data and insight*. Retrieved from <https://mresearcher.com/2018/03/kmis-52-ukra%D1%97ntsiv-vvazhayut-vinuvattsyami-vijni-na-donbasi-rosiyu-ta-separatistiv.html> [in Ukrainian].
5. Kononov, I.F. (2018). Teoriia massovogo soznaniia: vozmozhnosti i ogranicheniia v usloviiakh nekonvencionalnoi voyny (po rezultatom issledovanii na svobodnoi territorii Luganskoj oblasti) [Theory of Mass Consciousness: Opportunities and Limitations in Conditions of Unconventional War (By Results of Researches on The Free Territory of Luhanskaya Oblast)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21 (5), 28-47. doi: 10.15421/171866 [in Russian].
6. Kwendi: reiting ukrajinskikh telekanalov po itogam fevralia [Kwendi: rating of Ukrainian TV channels by the results of February]. (2018). *Researcher. Marketing research, data and insight*. Retrieved from <https://mresearcher.com/2018/03/kwendi-rejting-ukrajinskikh-telekanalov-po-itogam-fevralia.html> [in Russian].
7. Malynka, V. (2018). Doslidzhennja: 56 % ukrajinciv vvazhajut, shho mozhutj vidriznyty zamovni materialy v ZMI [Research: 56% of Ukrainians believe that they can distinguish ordered materials in the media]. *Detector media*. Retrieved from <https://detector.media/infospace/article/140807/2018-09-06-doslidzhennya-56-ukrajinsiv-vvazhayut-shcho-mozhut-vidrizniti-zamovni-materiali-v-zmi/> [in Ukrainian].
8. Petrenko, O.S. (2018). Merezhevi efekty komunikatsii u funkcionuvanni masovoi svidomosti v period informatsiinoi viiny [The network effects of communication in functioning of mass consciousness in the period of information warfare]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21 (8), 30-39 [in Ukrainian]. doi: 10.15421/1718100
9. Popova, T. *Mediaupodobannja zhyteliv Donbasu* [Media preferences of Donbas residents] (2017). Retrieved from <https://site.ua/tetiana.popova/7508-mediaupodobannya-jiteliv-donbasu/> [in Ukrainian].
10. Protydija rosijskij propaghandi ta mediaghramotnistj: rezuljtaty vseukrajins'kogho opytuvannja ghromads'koji dumky. *Analitychnyj zvit* [Resistance to Russian propaganda and media literacy: the results of an all-Ukrainian opinion poll. Analytical report]. (2018). Retrieved from: <http://detector.media/infospace/article/136017/2018-03-27-protidiya-rosiiskii-propagandi-ta-mediagramotnist-rezultati-vseukrajinskogo-opytuvannya-gromadskoi-dumki/> [in Ukrainian].

Петренко Ольга Сергіївна

Кандидат соц. наук, старший викладач
Луганський національний університет ім. Т. Шевченка
92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1

Email: petrenkoo.s2050@gmail.com

Petrenko Olha

PhD., Senior Lecturer
Luhansk Taras Shevchenko National University
1, Gogolya Sq., Starobilsk, 92703, Ukraine

ORCID: 0000-0003-3810-5556

Цитування: Петренко О. С. Моделі використання джерел інформації населенням вільної частини Луганської області / О. С. Петренко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 27-34.

Citation: Petrenko, O.S. (2019). Modeli vykorystannia dzherel informatsii naseleнням vilnoi chastyny Luhanskoj oblasti [The models of use of information sources by the population of the free part of the Luhanska oblast]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 27-34.

Стаття надійшла / Article arrived: 12.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 11.03.2019

Центро-периферійні процеси в Україні

Михайло Чайковський, Олександр Ковтун, Хмельницький інститут соціальних технологій університету «Україна»

У статті з позицій центр-периферійного підходу розглянуто демографічні та міграційні тенденції в Україні. Розкрито зміст таких феноменів, як периферизація регіонів та централізація людських ресурсів. З'ясовано, що центр виступає в ролі експлуататора людських ресурсів регіонів, створюючи додаткові ризики в їх розвитку.

Визначено основні соціальні механізми периферизації регіонів, а саме: демографічна деградація регіонів та міграція, що зосереджується в центрі. З'ясовано, що внутрішній міграційний рух виявляє себе у двох основних формах: освітній та трудовій міграції. Освітня міграція має не тільки кількісний, але й якісний вимір. Так, центр концентрує найбільшу кількість абітурієнтів, в тому числі найуспішніших, що створює значний дисбаланс у розподілі інтелектуального потенціалу країни та зумовлює виникнення додаткових ризиків його відтворення. Збереження та відтворення такої ситуації підтримується й системою розподілу бюджетних місць в українських закладах вищої освіти. Подібні міграційні напрями спостерігаються і у трудовій сфері. Тенденції концентрації трудового та інтелектуального потенціалу країни в центрі позначено поняттям централізації людських ресурсів. Наслідком цього процесу є перетворення регіонів на внутрішню периферію України. Сама ж периферія, як показує аналіз, виступає в ролі донора людських ресурсів. Цей процес відбувається нерівномірно, в залежності від “стартових” конкурентних позицій регіону та його інтеграції у соціально-територіальну структуру.

За результатами дослідження визначено основні напрями подальших наукових розвідок, а саме: визначення критеріїв віднесення територій до зон напівпериферії та периферії, подальше вивчення механізмів периферизації, вивчення способів подолання дисбалансів розвитку України як соціально-територіальної цілісності, вивчення зарубіжного досвіду розвитку територій.

Ключові слова: периферія; центр-периферійні відносини; периферизація; людський ресурс; освітня міграція; демографічна криза; централізація людських ресурсів

Center-peripheral processes in Ukraine

Mykhailo Chaikovskiy, Olexandr Kovtun, Khmelnytsky Institute of Social technologies of the university «Ukraine»

This article presents the tendencies of the social development in Ukraine as a socio-territorial system. The demographic trends and tendencies of internal migration in Ukraine are considered from the perspective of the center-peripheral approach. The concept of the peripherization in Ukraine as well as the centralization of human resources is disclosed. As a result of the analysis of these outstanding trends, it was established that the center acts as an exploiter of regional human resources that at the same time creates additional risks of the regional development.

The authors determine basic social mechanisms of regions peripherization. These include mainly the demographic degradation of the regions, what is reflected in the population reduction as a consequence of the negative natural population growth and migration which is concentrated around the center (Kyiv) and the semi-periphery (industrial regions). It is revealed that the internal migration movement manifests itself in two main forms: educational migration and labor migration. The educational migration in Ukraine is aimed at a small number of university centers, where the largest is the city of Kyiv. Therefore, despite the negative balance of the educational migration rates in most oblasts, Kyiv accumulates the largest amount of university entrants. It was also established that educational migration has not only quantitative but also a qualitative dimension. This is how the center primarily concentrates the most successful students. All listed causes a significant imbalance in the distribution of the intellectual potential of the country in favor for the center and increases its competitiveness regarding to the regions. The maintenance and the reproduction of this situation is also supported by the system of the scholarships distribution in Ukrainian Institutions of Higher Education.

The similar migration trends are also observed in the labor sphere, what creates additional risks for the economic development of the regions. The tendencies for concentration of the national labor and intellectual potential in the center are denoted by the human resources centralization concept where this type of resources becomes the main interest, exploited by the center. As a consequence, we get the transformation of regions into the internal periphery of Ukraine. This process occurs unequally, depending on the basic competitive position of the region and its integration into the general socio-territorial structure. This is especially relevant for areas that are in or close to the military conflict zone.

According to the main results of the research, there were outlined the following vectors for scientific elaboration: designing the criteria to describe territories to the zones of the semi-periphery and periphery; further in-depth studying of peripherization mechanisms; defining ways to overcome the imbalances in the development of Ukraine as a socio-territorial integrity.

Keywords: *periphery; center-peripheral relations; peripherization; human resource; educational migration; demographic crisis*

Центро-периферійні процеси в Україні

Михаил Чайковский, Александр Ковтун, Хмельницький інститут соціальних технологій університета «Україна»

В статті з позицій центр-периферійного підходу розглянуті демографічні та міграційні тенденції в Україні. Розкрито зміст таких феноменів, як периферизація регіонів та централізація людських ресурсів. Вияснено, що центр виступає в ролі експлуататора людських ресурсів регіонів, створюючи додаткові ризики в їх розвитку.

Визначено основні соціальні механізми периферизації регіонів, а саме: демографічна деградація регіонів та міграція, яка зосереджується в центрі. Вияснено, що внутрішнє міграційне рухання проявляється в двох основних формах: освітньої та трудової міграції. Освітня міграція має не тільки кількісний, а й якісний вимір. Так, центр концентрує найбільше число абітурієнтів, в тому числі найуспішніших, що створює значущий дисбаланс в розподілі інтелектуального потенціалу країни та обумовлює виникнення додаткових ризиків його репродукції. Збереження та репродукція такої ситуації підтримується системою розподілу бюджетних місць в українських закладах вищої освіти. Подібні міграційні напрями спостерігаються і в трудовій сфері. Тенденції концентрації трудової та інтелектуального потенціалу країни в центрі позначені поняттям централізації людських ресурсів. Наслідком цього процесу є перетворення регіонів на внутрішню периферію України. Сама ж периферія, як показує аналіз, виступає в ролі донора людських ресурсів. Цей процес відбувається нерівномірно, в залежності від «стартових» конкурентних позицій регіону та його інтеграції в соціально-територіальну структуру.

За результатами дослідження визначено основні напрями подальших наукових досліджень, а саме: визначення критеріїв віднесення територій до зон напівпериферії та периферії, подальше вивчення механізмів периферизації, вивчення способів подолання дисбалансів розвитку України як соціально-територіальної цілості, вивчення зарубіжного досвіду розвитку територій.

Ключові слова: *периферія; центр-периферійні відносини; периферизація; людський ресурс; освітня міграція; демографічний криза; централізація людських ресурсів*

Постановка проблеми.

Розвиток сучасної України як цілісної системи сьогодні відзначається анерівномірністю. Відтік робочої сили створює передумови для дефіциту трудових ресурсів, що загрожує нормальному соціально-економічному розвитку країни. Основний удар на себе приймають найменш економічно розвинені регіони, тоді як Київ – місце перети-

ну та концентрації міграційних та економічних потоків, посилює відносно них свої конкурентні позиції. Таким чином, виникає та поглиблюється соціальна нерівність між центром та регіонами.

Аналіз досліджень та публікацій.

Нерівний розвиток територій у соціальній науці вивчається здебільшого у межах центр-периферійного підходу.

Означена проблема потрапляє в предметне поле соціальної географії, економіки, соціології, політології. Така міждисциплінарність є результатом складності процесів взаємодії між різно-статусними соціально-територіальними одиницями в межах системи.

Так, значного розвитку центрально-периферійний підхід набув у межах соціальної географії, де класичною є теорія центральних місць В. Крісталлера, за допомогою якої намагаються пояснити принципи взаємодії населених пунктів різних рангів [9]. У регіоналістиці класичним є дослідження Дж. Фрідмана, який розробив теорію регіонального розвитку, відповідно до якої нерівномірність економічного зростання регіональної системи і процес просторової поляризації породжують диспропорції між ядром і периферією [20].

Центро-периферійні відносини є однією із ключових проблем сучасної соціології. Так, важливий внесок у дослідження центру-периферії у соціології зробив Едвард Шилз [18], згідно з яким центр складається із тих інститутів, що реалізують основні види влади: політичну, військову, економічну, культурну. Натомість периферія є об'єктом владного впливу, вона сприймає та засвоює розпорядження, цінності, ідеали, що виробляються в центрі та розповсюджуються на периферійні зони, які охоплюють велику сферу навколо.

У руслі марксистської соціологічної традиції варто також виділити центрально-периферійну концепцію А. Франка, в якій центр розглядається як зосередження економічної влади. На глобальному рівні центри шляхом застосування політичної, економічної, військової переваги експлуатують периферійні регіони [1, с. 295]. Світ-системний підхід І. Валлерстайна дозволяє вивчати розвиток глобальних систем, що характеризуються значною стратифікацією їх структурних рівнів [2, с. 8-21].

Ще одним підходом, у межах якого досліджується нерівність територій у рамках однієї країни, є теорія внутрішнього колоніалізму. Під центром розуміється столичний або інший, рівний за значимістю регіон, у якому сконцентрована політична еліта. Центр відносно периферії є експлуатуючим. Ключовим ресурсом, крім природних, що експлуатуються центром є людський ресурс (дешева робоча сила). Крім цього, теорія внутрішнього колоніалізму описує політичну ієрархію територій, що заснована на їх економічній нерівності. Нерівність, яка виникає між центром та периферією, стає однією із причин се-

паратизму як способу витіснення на периферію груп протистояти центру [13]. Також у літературі зустрічається поняття соціального виключення територій.

Таким чином, теоретичною основою нашого дослідження є центрально-периферійний підхід, у межах якого соціально-територіальна система розглядається крізь призму відносин експлуатації центром ключового ресурсу периферії, а саме людського.

Виклад основного матеріалу.

Отже, попри усі позитивні зрушення у розвитку регіонів (внаслідок децентралізації), продовжують існувати загрозливі тенденції, серед яких, на нашу думку, такі: 1) демографічна деградація регіонів; 2) централізація людського капіталу; 3) «відтік мізків». Розглянемо ці тенденції більш детально.

Демографія. Демографічні процеси, що призводять до периферизації окремих територій в Україні в цілому подібні до загальноєвропейських. Так, для сучасного ЄС притаманні центрально-спрямовані міграційні потоки, під впливом яких депопуляція країн європейського ядра (за винятком Німеччини) на сьогодні є малоюмовірною. Інтенсивна міграція в країни ядра у сукупності зі стабільним зростанням тривалості життя відсуває і проблему старіння (знову ж таки за винятком Німеччини). Ключовою проблемою стає інтеграція мігрантів. Але на відміну від центру і напівпериферії континенту, скорочення та старіння населення на європейській периферії (в основному країни Східної Європи), а також в депресивних регіонах є реальною загрозою для безпеки цих країн. При цьому міграційні потоки, збільшуючи неоднорідність європейського центру, не знімають нерівностей між ним, напівпериферією і периферією, які, навпаки, відтворюються. При цьому напівпериферія абсорбує некваліфікованих мігрантів, тоді як периферія стає джерелом робочої сили для європейського центру та напівпериферії [5, с. 58-67]. Як і в Україні, європейський центр притягує потоки кваліфікованих та найбільш перспективних мігрантів, що сприяє зосередженню високотехнологічних та наукомістких видів діяльності.

Скорочення населення України як демографічне явище налічує уже не один рік. При цьому зменшення загальної чисельності населення, а також зміни його вікової структури (старіння населення) притаманні більшості регіонів України. Але, незважаючи на охоплення більшості території України негативними демографічними

тенденціями, в Україні є територіальні точки, де спостерігається зворотній процес. Так, за даними Державної служби статистики в Україні у 2016 р. був чітко виражений центр збільшення населення, а саме Київська область та м. Київ. При цьому збільшення населення відбувалось як за рахунок природного приросту населення, так і за рахунок міграції. Якщо для більшості регіонів України характерним було скорочення населення (виключенням є Рівненська область, де загальна динаміка показала плюс 952 особи), то у Київській області та м. Києві відбувалось зростання населення на 2236 осіб та 19192 осіб, відповідно. Зростання населення у Київській області відбулось за рахунок міграційного приросту (+11402 осіб) [15]. Зважаючи на ту обставину, що дані центри є полюсом притягання робочої сили, то варто відзначити дану обставину як значну загрозу господарському потенціалу регіонів. Ці та інші тенденції демонструють також те, що в Україні відбувається по-суті процес метрополізації – набуття одним містом виключної ролі в країні. Мова йде у першу чергу про Київ, як найбільш привабливе місце міграції та один із найбільших економічних центрів України. Згідно з демографічними тенденціями 2017–2018 рр. в Україні не залишилось регіонів (без врахування демографічної динаміки обласних центрів) із позитивним приростом населення, крім м. Києва [17].

Централізація людських ресурсів. Під централізацією людських ресурсів розуміємо концентрацію трудових та інтелектуальних ресурсів країни в її окремих регіонах.

Найбільший потенціал розвитку людського капіталу, на нашу думку, сконцентрований у такій групі, як абітурієнти та студенти. Саме із цієї групи відбувається наступний рекрутинг у господарську систему найбільш кваліфікованих кадрів. Таким чином, від якості та кількості цієї групи в регіоні та суспільстві залежить ефективність господарської системи та загалом системи соціальної.

У цьому аспекті сьогодні в Україні спостерігається процес централізації людського капіталу. По-перше, за рахунок того, що у метрополіях як правило існують кращі умови для життя (робота, рівень заробітної плати, якісне дозвілля та ін.). По-друге, метрополії концентрують людський капітал за рахунок закладів вищої освіти (ЗВО). Саме вони стають основною причиною міграції молоді із регіонів та приводом не повернутись назад.

Зокрема, за даними щодо освітньої міграції у 2017 році в таких університетських центрах, як

Київ та область, Харків та область залишаються у своїх регіонах більш, ніж 90% випускників шкіл. На іншому полюсі знаходяться такі області, як Хмельницька (бл. 40%), Донецька (бл. 40%) та Кіровоградська (бл. 30%) області. Пропорції найкращих випускників шкіл (більше 180 балів за ЗНО), які залишаються у своїх регіонах, виглядають наступним чином. Лідери: Київ та область (трохи менше 100%), Харків та область (бл. 90%), Львівська область (більше 80%). Аутсайди: Луганська та Донецька, Хмельницька та Кіровоградська (менше 20%) [11]. Загальне сальдо виглядає так: у Київ та область приїхало у 30 разів більше, ніж поїхало. Аутсайди: у 16 разів більше поїхало, ніж приїхало [11].

У 2018 році тенденція централізації абітурієнтів продовжилась і для більшості областей кількість абітурієнтів, що вступають до київських ЗВО, збільшилась у порівнянні з 2017 роком. Так, найбільшу кількість абітурієнтів на користь київських ЗВО втратила Чернігівська область: 45% абітурієнтів області. До лідерів втрати абітурієнтів належать також Черкаська та Житомирська області: 38% та 37% відповідно [11]. У 2018 році тенденції приїзду / виїзду абітурієнтів якісно не змінились в контексті централізації інтелектуального ресурсу. Наприклад, серед усіх регіонів, кількість абітурієнтів у яких зросла за рахунок міграції з інших регіонів всього 5, серед яких Київ (+20900), Харківська (+5941), Львівська (+3528), Одеська (+1201), Чернівецька (+549) області [10]. Як бачимо, до Києва прибуває абітурієнтів більше, ніж у інші чотири регіони-лідери разом узяті. При цьому збільшення абітурієнтів у Харківській області відбулось здебільшого за рахунок міграції із Луганської та Донецької областей, які у 2018 році «віддали» 45% та 35% своїх абітурієнтів, відповідно [11].

Крім цього, зміна структури розподілу бюджетних місць у ЗВО України на сьогодні є такою, що сприятиме централізації абітурієнтів в університетських центрах. Так, у 2017 році понад 20% державних місць були сконцентровані у Києві і ця тенденція посилюватиметься в подальшому [19]. Сприятиме нерівності в розподілі бюджетних місць і принцип додаткових місць для найпопулярніших ЗВО. Тому популярні та престижні ЗВО, які в основному сконцентровані у Києві, посилюватимуть свої конкурентні позиції, підтримуючи інтелектуальне збіднення регіонів. Так, частка київських ЗВО у топ-10 ЗВО України за кількістю поданих

заяв за період з 2015 по 2018 рр. складає близько 52% [20]. Така позиція Києва зумовлена кращими загальними позиціями та кількістю / якістю вищих навчальних закладів. Сам склад ліdersьких вишів є досить стабільним, він відображає географію університетських центрів України, тобто тих регіонів, які мають більші можливості для акумулювання «якісної» молоді, крім Києва. Але конкурентні можливості досить обмежені. І хоча зменшення кількості абітурієнтів в Україні носить загальний характер, все ж тенденція централізації інтелектуального капіталу зберігається. У 2018 році топ-5 вишів, що приваблюють найуспішніших за результатами ЗНО абітурієнтів, виглядає так: найбільше найуспішніших абітурієнтів вступали до КНУ ім. Т. Шевченка. Далі йдуть виші із традиційного топ-10: ЛНУ ім. Франка, КПІ, Львівська політехніка [7].

Також слід відзначити й розподіл державних видатків на освіту по регіонам, структура яких знову ж таки відображає нерівність конкурентних позицій. Так, видатки на освіту за регіонами у Державному бюджеті 2019-го року є такими: найбільше на освіту отримують Дніпропетровська (понад 5 млрд. грн.), Львівська (4,8 млрд. грн.), Харківська (3,8 млрд. грн.) області та м. Київ (3,5 млрд. грн.) [3].

Крім освітньої міграції як механізму централізації людського ресурсу, впливовим фактором периферизації є централізація трудових ресурсів країни.

Внутрішня трудова міграція в Україні як механізм периферизації відображає загальну нерівність територій. Основним напрямом внутрішньої трудової міграції в Україні є найбільш промислово розвинені області та столиця з її більшою ймовірністю отримати кращий дохід [8].

Наприклад, середня заробітна плата в м. Києві за 10 місяців 2018 року перевищувала середньоукраїнську на 52,5% [12].

Крім цього, за статистикою формальної (офіційної зайнятості) київський ринок праці виглядає найкраще в Україні. Так, за даними державної служби статистики, у м. Києві найвищий рівень зайнятості, який склав 62,3%. А також Київська область займає другу позицію після Харківської (промислової області) за рівнем зайнятості: 58,8%. [14]. Але варто відзначити, що ця статистика не враховує долю внутрішніх трудових мігрантів та мігрантів, задіяних у неформальній зайнятості. Навіть зростання кількості зайнятих в усіх регіонах, як звітує Державна служба зайнятості, навряд чи можна розцінювати як показник ви-

ходу із економічної кризи, адже статистика враховує зайнятість тих, хто залишився в умовах колосальної зовнішньої трудової міграції, яка природним чином вивільняє робочі місця. При цьому, умов для послаблення відтоку робочої сили за кордон не складається ні в середині країни, ні у країнах, що залучають трудові ресурси України у свої економіки. Наприклад, лібералізація трудового законодавства Німеччини спрощує процедуру отримання роботи в цій країні гастарбайтерами. Саме тому значна частина українських трудових мігрантів у Польщі планує не повертатись, а далі мігрувати до Німеччини. При цьому кращі умови життя та роботи в цій країні суттєво зменшують імовірність того, що трудові мігранти в майбутньому будуть робити вибір на користь України. Власне, те ж стосується і студентів. З цього приводу варто додати, що студенти, які виїжджають за кордон, є в цілому досить амбітними та активними, що є додатковою втратою для України. Звичайно, що рух людського та фінансового капіталу у відкритій глобальній економіці є явищем природним та необхідним для її зростання, але в контексті національних інтересів – це є загрозою, при тому, що цей рух в цілому відображає нерівність між країнами і так чи інакше, але вкладається у концептуальні рамки центрально-периферійного підходу.

Концентрація інтелектуального капіталу та трудових ресурсів має об'єктивні економічні підстави. Разом із втратою людських ресурсів регіони перебувають в системі непропорційного розподілу й фінансових капіталів. Зокрема, це виявляється у нерозвиненості регіональної банківської системи. Це означає, що основна концентрація банківських установ, а отже і капіталів інвесторів та населення відбувається у столиці. При цьому більшість регіонів в Україні не мають регіонального банку, а отже позбавлені можливості залучати інвестиції у малий та середній бізнес в регіоні, мобілізувати ресурси місцевого населення, що збалансовує інтереси банку та регіону. Наразі у м. Києві та області станом на 2017 р. було зареєстровано 62 банки, тоді як на другій позиції перебуває м. Дніпро та область із 8 банками. Крім цього, у цьому ж році більшість регіонів, крім Києва та ще декількох демонстрували зниження загальних кредитно-депозитних ресурсів [4, с. 128-131]. Таким чином, радикально ситуацію не змінює широка мережа регіональних банківських філій, які так чи інакше працюють в інтересах віддаленого центру.

У таких умовах природним чином зберігатиметься нерівномірний економічний розвиток з усіма його несприятливими наслідками.

Крім цього, залишається досить централізованим державне управління, а також економіка в цілому, що виявляється у тому, що міжнародні компанії мають свої представництва здебільшого у Києві, наслідком чого є виключення значних трудових ресурсів регіонів з ринку праці, що виникає на базі іноземних інвестицій, сконцентрованих у центрі. Загалом варто відзначити зростання ролі столичного регіону в економіці, особливо в умовах втрати частини економічно активних районів Донецької області. Навіть з огляду на те, що економічні успіхи регіонів мають місце, все ж позиція Києва залишається ключовою. Наприклад, частка Києва у валовому регіональному продукті склала у 2016 р. 23.4%, що більш, ніж у два рази перевищує показник найбільш економічно розвиненої на сьогодні області України – Дніпропетровської (10.2%) .

«Відтік мізків». Це явище виявляється також у процесах міграції абітурієнтів, які на сьогодні є невтішними для України. Адже виїзд абітурієнта на навчання за кордон є також потужним виправданням до зміни місця проживання. Так, у 2015 році серед усіх студентів-іноземців Польщі 53% (понад 20 000) склали українці. У Росії 6,8 %, Німеччині – 2,9% [9]. У 2018 році, за повідомленнями ряду українських ЗМІ, у Польщі навчається близько 40 тисяч студентів з України, з яких менше 10% планують повернутись в Україну [14]. Зважаючи на той факт, що найменше абітурієнтів залишають свій регіон – це абітурієнти-кияни, дані тенденції поглиблюють кризу регіональної системи освіти. Тому, враховуючи внутрішній «відтік мізків», регіони, які більше приваблюють абітурієнтів, частково компенсують загальні втрати України за рахунок регіонів.

Таким чином, регіони потрапляють в ситуацію подвійної експлуатації: з одного боку, вони виступають ресурсною базою для внутрішнього центру, з іншого – для більш економічно розви-

нених країн. Це, природним чином, призводить до значного підвищення ризиків для регіонів та країни в цілому. Зокрема, загальна конкурентна позиція Києва складається із багатьох складових: економічної, інфраструктурної, освітньої та наукової. У таких умовах конкурентні можливості регіонів надзвичайно обмежені і у багатьох аспектах (зокрема, тих, що ми показали) продовжують скорочуватися.

Отже, можемо зробити наступні **висновки**:

1. Розвиток України як соціально-територіальної системи відбувається нерівномірно, що посилює соціально-економічну нерівність регіонів, які стрімко втрачають основний ресурс – людський. Основним споживачем цього ресурсу є столичний регіон, особливо столиця. Таким чином ми можемо сьогодні говорити процес перетворення регіонів на внутрішню периферію. Той дисбаланс економічного, соціального, освітнього та наукового розвитку, що склався між регіонами, нагадує радянську систему регіонального розвитку, за якої кількість і якість благ у столиці різко відрізнялись від «глибинки». Така система багато в чому відтворюється у сучасній Україні та РФ. Київ в Україні, таким чином, змінив Москву в ролі експлуататора регіональних ресурсів. При цьому в державі відсутнє цілісне бачення того, яким чином не тільки зберегти людські ресурси, але й відтворити їх.

2. Основними механізмами внутрішньої периферизації є: по-перше, демографічна деградація регіонів; по-друге, трудова міграція у центр та промислові області; по-третє, освітня міграція, яка сприяє втраті регіонами інтелектуального потенціалу та найбільшій концентрації його у центрі, який за рахунок цього посилює свої конкурентні позиції стосовно інших територій.

3. Проведений аналіз дозволив визначити основні напрями подальших наукових розвідок, а саме: визначення критеріїв віднесення територій до зон напівпериферії та периферії, подальше вивчення механізмів периферизації, вивчення способів подолання дисбалансів розвитку України як соціально-територіальної цілісності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – С. 295.
2. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? / И. Валлерстайн // Социологические исследования. – 1997. – № 1. – С. 8-21.
3. Держбюджет–2019: як розподілять субвенції та дотації за регіонами // Слово і діло. Аналітичний портал. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2019/01/09/infografika/finansy/derzhbyudzheth-2019-yaki-oblasti-hoduuyut-ukrayinu-a-yaki-ye-dotaczijnyu>

4. Кишакевич Б. Перспективи розвитку регіональних банків в Україні / Б. Кишакевич, Д. Мажаров // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2017. – С. 127-131.
5. Клупт М. Центр-периферийные отношения в Европе: демографический аспект / М. Клупт // Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – № 2. – С. 58-67.
6. Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/>.
7. Мірошнікова А. Куди пішли найрозумніші абітурієнти – 2018 / А. Мірошнікова // Освіторія: веб-сайт. – Режим доступу: <https://osvitoria.media/experience/kudy-pishly-najrozumnishi-abituriyenty-2018/>.
8. Ніколаєць К. Внутрішня трудова міграція в Україні у 2014–2016 рр. / К. Ніколаєць // Вісник КНТЕУ. – 2017. – № 3. – С. 19-28.
9. Пухова А. Теория Кристаллера / А. Пухова. – Режим доступу: <https://puhovaag.wordpress.com/студентам/гт-12/теория-кристаллера/>.
10. Слободян О. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? / О. Слободян, Є. Стадник // Аналітичний центр CEDOS. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>.
11. Стадний Є. Рух абітурієнтів між областями України: порівняння 2017 та 2018 років / Є. Стадний // Аналітичний центр CEDOS. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/articles/rukhn-abituriientok-ta-abituriientiv-mizh-oblastiamy-ukrainy-porivniannia-2017-ta-2018-rokiv>.
12. Середня заробітна плата по м. Київ за останні роки // Мінфін: веб-сайт – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/%D0%9A%D0%B8%D0%B5%D0%B2>.
13. Сидоренко Л. Внутренний колониализм / Л. Сидоренко // Кафедра нового и новейшего времени СПГУ. – Режим доступу: novist.history.spbu.ru/docs/NIR_Colonialism_Vnutrenniy.doc.
14. Ситуація на ринку праці та результати діяльності державної служби зайнятості // Державна служба зайнятості. – Режим доступу: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68>.
15. Чому українські студенти обирають навчання в Польщі // Новое время. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/chomu-ukrajinski-studenti-obirajut-navchannja-v-polshchi-2497459.html>.
16. Чисельність наявного населення України // Державна служба статистики України. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/zb_chnn_0117.pdf.
17. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 року // Державна служба статистики України. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2018/zb_chnn2018.pdf.
18. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический поход / Э. Шилз // Библиотека Гумер. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/schilz_obsch.php.
19. Шиян А. Провінційні ВНЗ: стратегія виживання / А. Шиян // Освіта. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reform/57459/>.
20. Friedmann J. Regional development policy: A Case Study of Venezuela / J. Friedmann. – Boston: The MIT Press Ltd., 1966. – 279 p.

REFERENCES

1. Aberkrombi, N. *Sotciologicheskii slovar [Dictionary of sociology]*. Moscow: Ekonomika [in Russian].
2. Vallerstain, I. (1997). *Sotcialnoe izmenenie vechno? Nichto nikogda ne izmeniaetsia [Change is eternal. Nothing ever changes]*. *Sotciologicheskie issledovaniia*, 1, 8-21 [in Russian].
3. *Derzhbyudzhet-2019: jak rozpodiljatj subvenciji ta dotaciji za rehionamy. Slovo i dilo [2019 State Budget: How to Distribute Subventions and Grants by Region]*. Retrieved from: <https://www.slovoidilo.ua/2019/01/09/infografika/finansy/derzhbyudzhet-2019-yaki-oblasti-hoduyut-ukrayinu-a-yaki-ye-dotaczijnymy> [in Ukrainian].
4. Kyshakevych, B., & Mazharov, D. (2017). *Perspektyvy rozvytku regionalnyh bankiv v Ukrayini [Prospects for the development of regional banks in Ukraine]*. *Naukovyj visnyk Uzhgorods'kogo nacional'nogo universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove gospodarstvo*, 127-131 [In Ukrainian].
5. Klupt, M. (2015). *Tcentr-periferiinye otnosheniia v Evrope: demograficheskii aspekt [Center-Peripheral Relations in Europe: Demographic Aspect]*. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia*, 2, 58-67 [in Russian].
6. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [Ministry of Education and Science of Ukraine]*. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua> [in Ukrainian].
7. Miroshnikova, A. (2018). *Kudy pishly najrozumnishi abiturijenty – 2018. [Where did the most intelligent entrants go]*. *Osvitorija*. Retrieved from: <https://osvitoria.media/experience/kudy-pishly-najrozumnishi-abituriyenty-2018/> [in Ukrainian].
8. Nikolajecj, K. (2017). *Vnutrishnja trudova mighracija v Ukraini u 2014–2016 rr. [Internal labor migration in Ukraine in 2014–2016]*. *Visnyk KNTEU*, 3, 19-28 [in Ukrainian].
9. Pukhova, A. *Teoriia Kristallera [Christaller's Theory]*. Retrieved from: <https://puhovaag.wordpress.com/студентам/гт-12/теория-кристаллера/> [in Russian].
10. Slobodjan, O., & Stadnyk, Je. *Ukrainsjki studenty za kordonom: skiljky ta chomu? [Ukrainian Students Abroad: How many and Why?]*. *CEDOS*. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu> [in Ukrainian].
11. Stadniy, E. *Rukh abiturijentiv mizh oblastjamy Ukrainy: porivnyannya 2017 ta 2018 rokiv [The movement of entrants between the regions of Ukraine: comparison 2017 and 2018 years]*. *CEDOS*. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/uk/articles/rukhn-abituriientok-ta-abituriientiv-mizh-oblastiamy-ukrainy-porivniannia-2017-ta-2018-rokiv>.

org.ua/uk/articles/rukhn-abituriientok-ta-abituriientiv-mizh-oblastiamy-ukrainy-porivniannia-2017-ta-2018-rokiv [in Ukrainian].

12. Serednja zarobitna plata po m. Kyjiv za ostanni roky [Average salary in Kyiv for the last years]. *Minfin*. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salary/average/%D0%9A%D0%B8%D0%B5%D0%B2> [in Ukrainian].

13. Sidorenko, L. Vnutrennii kolonializm [Internal colonialism]. *The Chair of modern and contemporary history of the institute of history of Saint Petersburg state university*. Retrieved from: novist.history.spbu.ru/docs/NIR_Colonialism_Vnutrenniy.doc [in Russian].

14. Sytuacija na rynku praci ta rezultaty dijajlnosti derzhavnoi sluzhby zajnjatosti. [The situation on the labor market and the results of the state employment service]. *Derzhavna sluzhba zajnjatosti*. Retrieved from: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68> [in Ukrainian]

15. Chomu ukrajinsjki studenty obyrajutj navchannja v Polshhi [Why do Ukrainian students choose to study in Poland?] *Novoe vremja*. Retrieved from: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/chomu-ukrajinski-studenti-obirajut-navchannja-v-polshchi-2497459.html> [in Ukrainian].

16. Chyseljnistj najavnogho naselejnja Ukrajiny [The population of Ukraine]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrajiny*. Retrieved from: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/zb_chnn_0117.pdf [in Ukrainian].

17. Chyseljnistj najavnogho naselejnja Ukrajiny na 1 sichnja 2018 roku [The population of Ukraine of January 1, 2018]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrajiny*. Retrieved from: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2018/zb_chnn2018.pdf [in Ukrainian].

18. Shilz, E. Obschestvo i obschestva: makrosotciologicheskii podkhod [Society and societies: macrosociological approach]. *Biblioteka Gumer*. Retrieved from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/schilz_obsch.php [in Russian].

19. Shyjan, A. Provincijni VNZ: strateghija vyzhyvannja [Provincial Universities: A Survival Strategy]. *Osvita*. Retrieved from: <https://osvita.ua/vnz/reform/57459/> [in Ukrainian]

20. Friedmann, J. (1966). *Regional development policy*. Boston: Mass. Inst. Techn.

Чайковський Михайло Євгенович

Доктор пед. наук, професор

Хмельницький інститут соціальних технологій університету «Україна»

29009, Хмельницький, вул. Ярослава Мудрого, 2а

Chaikovskiy Mykhailo

Dr., Full Prof.

Khmelnitsky Institute of Social technologies of the university «Ukraine»

2a, Yaroslava Mudroho st., 29009, Khmelnytsky, Ukraine

Email: chaikov.me@gmail.com

Ковтун Олександр Сергійович

Кандидат соц. наук, доцент

Хмельницький інститут соціальних технологій університету «Україна»

29009, Хмельницький, вул. Ярослава Мудрого, 2а

Kovtun Olexandr

PhD., Assoc. Prof.

Khmelnitsky Institute of Social Technology University of Ukraine

2a, Yaroslava Mudroho st., 29009, Khmelnytsky, Ukraine

Email: kovtuns2008@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4781-763

Цитування: Чайковський М. Є. Центро-периферійні процеси в Україні / М. Є. Чайковський, О. С. Ковтун // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 35-42.

Citation: Chaikovskiy, M.Ye., & Kovtun, O.S. (2019). Tsentro-peryferiini protsesy v Ukraini [Center-peripheral processes in Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 35-42.

Стаття надійшла / Article arrived: 13.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 14.03.2019

Арт-хаус – експонування країни в елітарних колах

Олег Орлов, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

В статті досліджено феномен зростаючої популярності арт-хаусного кінематографа у ХХ ст. Розглянуто можливості та успіх арт-хаусного кінематографа як інструменту дослідження соціокультурних проблем минулого, теперішнього та майбутнього.

Становлення сучасного арт-хаусного кінематографу та зростаюча цікавість до нього з боку різноманітних соціальних груп визначає актуальність арт-хаусу. Саме цей напрямок кінематографу зачіпає найгостріші соціокультурні трансформації сучасного суспільства, паралельно сприяючи встановленню нових соціальних інтеракцій, формуванню моделей поведінки та ціннісних установок аудиторії. Актуальність соціокультурного дослідження феномену арт-хаусного кінематографу зумовлює необхідність розробки понятійного апарату, який зможе слугувати інструментарієм подальшого теоретичного та практичного дослідження.

Арт-сінема розглянуто як практику дозвілля та споживання культурного продукту, як інституціоналізовану соціальну практику, а арт-хаусний фільм – як засіб існування та трансляції нормативно-ціннісного змісту. Результатом проведення соціокультурного аналізу арт-хаусу стало виявлення основних факторів, які впливають на вибір індивідом певного типу кіно. Виявлення та аналіз цих факторів на прикладі арт-хаусу та мейнстріму, а також дослідження низки міждисциплінарних підходів до вивчення кінематографічних уподобань глядацької аудиторії дозволили запропонувати схему пояснення затребуваності різних кінематографічних напрямків, що поєднує індивідуальні, інституціональні та соціокультурні фактори, визначення яких дозволяє виявити тенденції у кінематографічних уподобаннях досліджуваної спільноти і, навпаки, інформація про кінематографічні смаки досліджуваної групи дозволяє зробити припущення щодо таких її показників, як рівень освіти, доходу тощо.

На прикладі розвитку українського кінематографу, проаналізовано тенденції арт-хаус за часи Незалежності, на підставі чого визначено особливості експонування країни в елітарних колах.

Ключові слова: кінематограф; засоби масової комунікації; арт-хаус; елітарне; жанр; глядач; кінопоказ

Art House - Exhibiting the country in elite circles

Oleh Orlov, V. N. Karazin Kharkiv National University

The article investigates the phenomenon of growing popularity of art-house cinema in the twentieth century. The possibilities and success of art-house cinema as an instrument of research of socio-cultural problems of the past, present and future are considered.

The formation of contemporary art house cinema and the growing interest in it by various social groups determine the relevance of the art house. It is this direction of cinema that affects the most acute socio-cultural transformations of modern society, in parallel contributing to the establishment of new social interactions, the formation of behavior models and values of the audience. The urgency of the socio-cultural study of the phenomenon of art-house cinema determines the need for the development of a conceptual apparatus that can serve as a tool for further theoretical and practical research.

Art cinema is considered as a practice of leisure and consumption of a cultural product, as an institutionalized social practice, and an artistic film - as a means of existence and translation of normative-value content. The result of the socio-cultural analysis of the arthouse was the discovery of the main factors that influence the choice of the individual of a certain type of cinema. Identifying and analyzing these factors, for example, arthouse and mainstream, as well as studying a number of interdisciplinary approaches to studying the cinematic preferences of the audience, allowed us to propose a scheme for explaining the demand for various cinematic trends, which combines individual, institutional and socio-cultural factors, the definitions of which can reveal trends in cinematic preferences of the studied community, and vice versa, information about the cinematic flavors of the group under study makes it possible to make a hypothesis on such factors as education, income and so on.

As an example of the development of Ukrainian cinema, the trends of the art house during the Independence period were analyzed, on the basis of which the features of the country's exhibit in elite circles were determined.

Keywords: cinema; media; art house; elite; genre; spectator; film show

Арт-хаус – експонирование страны в элитарных кругах

Олег Орлов, Харьковський національний університет імені В. Н. Каразіна

В статті досліджено феномен ррстущей популярності арт-хаусного кінематографа в ХХ в. Розглянуто можливості і успіх арт-хаусного кінематографа як інструмента дослідження соціокультурних проблем минулого, нрстящего і будущего.

Становлення сурвременного арт-хаусного кінематографа і ррстущий інтерес к нему со сторони ррзличних соціальних груп визначає актуальність арт-хауса. Іменно это напрямлення кінематографа затрагує гострі соціокультурні трансформації сурвременного общества, параллельно способствує устанорвленню нових соціальних інтеракцій, форморуванню моделей поведіння і ціннісних устанорвок аудиторії. Актуальність соціокультурного дослідження феномена арт-хаусного кінематографа вызиває необхідність розробки понятійного апарату, которий зможе служити інструментарієм дальнейшого теоретического і практического дослідження.

Арт-сінема ррссматривається як практика досуга і спрблення культурного продукта, як інституціонорлизована соціальна практика, а арт-хаусний фільм – як сурществорвання і трансляції нормативно-ціннісного сурдержання. Результатом проведення соціокультурного аналізу арт-хауса стало виявлення основних факторів, впливаючих на вибор індивідом визначеного типа кінор. Виявлення і аналіз цих факторів на примері арт-хауса і мейнстрима, а також дослідження ррзда междисциплінарних підходів к изучению кінематографических пррдрпочтений зрительской аудиторії позворлили пррдрложить схему обьяснення востребованности ррзличних кінематографических напрямлений, обьединяє індивідуальні, інституціонорльні і соціокультурні фактори, визначення которих позворляє виявити тенденції в кінематографических пррдрпочтениях дослідюемого суробщества і, наоборот, інформація о кінематографических вкусах дослідюемой групы позворляє сдєлать допущєния по таким показателям, як уровень образования, дохода і тому подорбное.

На примері розвитку українського кінематографа, проаналізовано тенденції арт-хауса за время Независимости, на основанні чого визначено особливості експонирования страны в элитарных кругах.

Ключевые слова: кінематограф; суррства массової коммунікації; арт-хаус; элитарное; жанр; зритель; кінорпоказ

Арт-хаусний кінематограф – одне із найцікавіших явищ у вітчизняному соціокультурному дискурсі. Аналізуючи арт-хаусний кінематограф, необхідно чітко розмежувувати поняття «арт-сінема» – загально-прійнятий в зарубіжній науковій практиці термін, який означає як наративні, так і інституційні особливості кінематографу (синонім арт-хаусного кінематографу у вітчизняному науковому сєредовищі), та поняття «арт-хаус», який визначає місце, архітектурну будову або міні-кінотеатр, де демонструється європейське кінор.

Арт-хаус – із ррзду тих понять, про які всі знають, але ніхто сказати не може. Копатися в етимології сєнсу немає, слово родом з американського сленгу і однозначного родоводу не має. У США арт-хаусом найчастіше називають будь-яке не американське кінор і, в деяких колах, використовують як евфемізм для гей-порно. Арт-хаусом також називають будь-який кінорпродукт не студійний, малобюджетного або незалежного виробництва. Нєрідко це слово вживають як лайливе, маючи на увазі головним чином якісь кінор-експерименти, які, незалежно від реальної

культурної якості, не цікаві нікому, крім кіноркритиків, сінєфілів і прєтензійних снорбів.

В рамках даної статті необхідно розрізнати поняття «арт-хаус» як місце демонстрації європейських фільмів в США і «арт-хаус», який вживається у вітчизняному науково-популярному дискурсі для опису всієї моделі кінорвиробництва, яке протиставляє себе мейнстримівському кінор.

Метою статті є дослідження арт-хаусного кінематографу як засобу експонування країни в елітарних колах.

Для досягнення поставленої мети використано наукові роботи таких теоретиків масової коммунікації, як Д. Бордуєл [13], Б. Вілінський [16], С. Ніл [15] і Н. В. Самутіна [9; 10]. Найбільш фундаментальними є дослідження арт-хаусного кінематографу Д. Бордуєла і С. Ніл, які засновані як на формальному, наративному, так і на інституційному аналізі дослідюваного феномена. Д. Бордуєл в своїх роботах пррпонує суррстему критеріїв, за допомогою яких стає можливою диференціяція таких напрямків в кінематографії як авторське кінор і арт-сінема. Однак його критерії засновані більшою мірою на формальному

дослідженні кінематографу, в той час як С. Ніл виділяє ряд факторів, що сприяють соціальній інституціоналізації арт-хаусного кінематографу.

У пострадянському просторі одним із перших досліджень, в якому була зроблена спроба розмежування понять в рамках вивчення феномена арт-хаусного кінематографа, була робота «Авторський інтелектуальний кінематограф як європейська ідея» Н. В. Самутіної [9]. На відміну від своєї колеги, дослідник з Університету Арізони Б. Вілінський в книзі «SureSeaters: The Emergence of Art House Cinema» [16] аналізує не стільки поняття, які визначають арт-хаусний кінематограф як засіб масової комунікації, скільки ті, які сприяють його соціальній інституціоналізації. Це робить розробки Б. Вілінського вкрай актуальними в розрізі соціологічного дослідження арт-хаусного напрямку в кінематографі.

Ступінь вивченості арт-хаусного кінематографа як соціокультурного феномену в іноземній науковій практиці є необхідним фундаментом для його подальшого дослідження з соціологічних позицій. Однак такі аспекти як класифікація цілого ряду суміжних жанрових форм, фактори соціальної інституціоналізації арт-сінема, нові соціальні інтеракції потребують подальшого дослідження та конкретизації. Тут перш за все мова йде про вироблення понятійного поля, яке зможе служити інструментарієм подальших теоретичних досліджень.

Для початку звернемося до таких характеристик, як «елітарне» і «не для всіх», часто використовуваних в науково-популярному дискурсі як синоніми поняття арт-хаусне кіно. Вони відносяться не стільки до того, як створюється кіно, скільки до того, як воно видається глядачеві і як конструюється образ аудиторії, для якої фільм призначений.

На думку Б. Вілінського, спосіб організації арт-хаусних кінотеатрів дозволив створити у відвідувачів відчуття привілейованості і обраності [16, с. 76]. Репертуаром арт-хаус в післявоєнні роки стали незалежне американське кіно, фільми іноземних кінематографій, перш за все західноєвропейських (арт-сінема) і голлівудська «класика» довоєнного періоду. Однак, прагнучи розійтися з голлівудським мейнстрімом, артхаусні прокатники не просто почали показ інтелектуального кіно, але перетворили глядацьке ставлення до самої практики відвідування кінотеатрів.

Образ арт-хаусу як інтелектуального майданчику створювався і підтримувався за допомогою особливих маркетингових стратегій. Ці стратегії

торкнулися всіх деталей кінотеатру і кінопоказу: майстерно виконаний дизайн фойє, картини на стінах, кава замість поп-корну, анонси фільмів в університетських газетах, програмки з витягами зі статей кінокритиків, імідж керівника кінотеатру, простір, обладнаний для серйозних і тривалих дискусій, небажання або навіть заборона на присутність дітей й ін. За допомогою цих стратегій сформувався і образ відвідувача арт-хаусу – людина зріла та інтелектуальна, цінитель мистецтва, який розвиває художній смак. Глядачі, які бажають відповідати такому образу, дійсно, знайшлися – проект арт-хаусних кінотеатрів виявився фінансово успішним. Б. Вілінський зазначає, що вже на початку 1950-х років арт-хауси зайняли помітне місце на американському ринку кінопоказу.

Повоєнні роки – час виникнення арт-сінема, так само як і час появи арт-хаусних кінотеатрів. Репертуар останніх формувався в великій мірі за рахунок європейських авторських фільмів [15].

Таким чином, поки в європейському просторі відбувалося формування арт-сінема, і його позитивною рисою стало негативне ставлення до голлівудського кіно, на батьківщині цього самого кіно – в США – склалися інституційні правила прокату і показу інтелектуальних фільмів (у тому числі арт-сінема), тобто основні принципи арт-хаусу [4]. Починаючи з 1940-х – 1950-х років, ці зміни виявилися в серйозній зацікавленості кінематографом, усвідомленні його культурної ролі і естетичного значення (на законодавчому рівні, в університетській освітній системі, в науковому співтоваристві і інш.). Арт-хауси сприяли вихованню глядача, який розглядав кінематограф виключно як розвагу і забаву, але, долучаючись до інтелектуального простору нових кінотеатрів, починав сприймати кіно як сферу мистецтва, спосіб вирішення проблематики навколишнього світу [14].

Причини успішності стратегії, обраної власниками арт-хаусів, мали такі витoki.

По-перше, в тому, що арт-хауси як альтернатива масовому кінопоказу могли з'явитися тому, що сформувалася модель авторського кінематографа, альтернативна модель голлівудського кіновиробництва. Арт-хаусна система показу стала можливою, оскільки було, що показувати (як європейські авторські роботи, так і роботи незалежних американських режисерів).

По-друге, успішність арт-хаусів, якщо слідувати логіці Дж. Лупо, пояснюється тим, що при їх позиціонуванні експлуатувалася ідея, яка від-

повідала соціальним змінам в американському післявоєнному суспільстві. Це ідея протиставлення високої, елітарної культури, тобто властивої середньому класу, який почав зростати в післявоєнні роки [14].

Використовуючи різні стратегії, власники кінотеатрів маркували відвідування арт-хаусу як діяльність, яка займає верхні позиції в ієрархії соціокультурних практик.

Арт-хауси апелювали до ідей інтелектуальності і мистецтва та могли служити способом прилучення до високої культури, тобто давали глядачеві можливість підвищити свій статус за рахунок накопичення культурного капіталу при помірних витратах капіталу економічного [4]. Іншими словами, успіх власників арт-хаусних кінотеатрів в пошуках свого глядача і формуванні сегменту, альтернативного американському масовому кіно, в значній мірі пояснюється тим, що їх стратегії відповідали ідеям, вже актуалізованим в конкретному культурно-історичному контексті.

Некомерційний статус кіно і його інтелектуальність (такі дві характеристики) взаємопов'язані. Вони відсилають нас до фільмів, чий автори не ставлять за мету отримати великі касові збори, захоплюючи глядача перевіреними жанровими ходами. Навпаки, режисери піднімають серйозні філософські та соціальні питання. Це важке для сприйняття кіно, яке вимагає непростого розумової роботи. Воно, як наслідок, не претендує на збори, зіставні зі зборами голлівудських блокбастерів. Комерційний успіх може бути важливим, але не пріоритетною метою інтелектуальних некомерційних фільмів. У будь-якому випадку його досягнення зажадає особливої інституційної організації кінопрокату.

Розглядаючи український медіа-арт, треба відмітити, що він неодмінно позначений прикметними філософсько-естетичними рисами, які впливають з національно-культурної специфіки мистецтва. Варто відзначити живописоцентризм, що має глибокі історично-мистецькі корені. Уже перші твори відео-арту увібрали цю рису.

Так, 1994 р. з'явився відеотвір «Вогні великого міста» В. Єршихіна та В. Машницького. Він інтригує зміною кадрів з абстрактним сюжетом, природними звуками міста, психоделічними сіро-зеленими світлотінями. Як зазначають дослідники, автори не поривають з «картинністю свого мислення», що дозволяє порівняти відеотвір з картинами талановитого українського художника О. Голосія [2]. Візуальний ряд твору асоціюється з його картинами: та ж загадковість,

таємничість, медитативність, і, звичайно, живописність.

Ряд відеотворів тематично націлені на руйнування стереотипів сприйняття історичного минулого і сучасності, пошук національно-культурної ідентичності. Тема постколоніалізму звучить в уже згаданому проекті В. Сидоренка «Жорна часу». Художник продовжує її в чергових своїх творах: «Аутентифікація», «Левітація», «Новий ковчег», «Деперсоналізація». У відео-арті А. Савадова і Г. Сенченка «Інтермісія» (1994 р.) аналогічно опрацьовано 10 історичні міфи, стереотипи. Твір демонструє чоловіка, який трясє велетенський герб СРСР, що лежить на землі.

Тема ідентичності проникає в український проект «Поема про внутрішнє море», представлений на Венеційському бієнале 2007 р. (спільно з митцями з Великобританії і США). Тут доженківські мотиви пронизують питання, що означає бути українцем. Аналогічна тема у творі С. Петлюка, який на Першій Київській бієнале сучасного мистецтва 2012 р. презентував дві відеоінсталяції: «Дихання» (присвячена осмисленню фізичних, моральних і ментальних кордонів); «Сни про Європу» (покликана руйнувати стереотипи у свідомості українців щодо Європи) [8].

Одним із вагомих компонентів медіа-арту є політичні акценти, що насичують мистецтво. У цьому руслі можна згадати відеотвори О. Ройтбурда, зокрема «Матриця–Інтерв'ю» (2005 р.), що творить комічний відеомікс із повторюваних рухів і фраз діячів українського політикуму.

Зокрема, у 2009 р. документальна повнометражна стрічка Сергія Буковського «Живі» зібрала низку нагород на відомих міжнародних кінофестивалях: «Гран-прі Женева – 2009» Міжнародного форуму Medias у Швейцарії, «Срібний абрикос» Єреванського МКФ, спеціальний приз журі фестивалю арт-хаусного кіно у Батумі. Цей фільм було включено в офіційну програму кількох міжнародних кінофестивалів: у Нью-Йорку, Лодзі, Стамбулі. У 2011 р. на Канському фестивалі 15-хвилинний фільм української режисерки Марини Вроди «Крос», створений у копродукції із французькими кінематографістами, переміг у конкурсі короткометражних фільмів. Повнометражний фільм Єви Нейман «Будинок із башточкою» у 2012 р. отримав головний приз конкурсної програми форуму «Зі Сходу на Захід», що відбувся у рамках Міжнародного кінофестивалю у Карлових Варах, а також спеціальний приз Батумського міжнародного кінофестивалю. Документальна стрічка Мирослава Слабошпицько-

го «Ядерні відходи» 2012 р. отримала «Срібного леопарда» на кінофестивалі у Локарно, а 2013 р. ця стрічка здобула «Золоту медаль». Історична драма «Хайтарма» Ахтема Сейтаблаєва вийшла в український прокат у 2013 р., а в 2014-му от-

римала два призи на Міжнародному фестивалі Кімега в Італії – за найкращу режисуру і за найкращий фільм, а також російську кінопремію «Ніка» в номінації «Найкращий фільм країн СНД і Балтії» [11].

Фрагмент відео-інсталяції «Сни про Європу». 2009-2012. ARSENALE 2012, фото: Максим Білоусов, Михайло Чорний

Тема ідентичності проникає в український проект «Поєма про внутрішнє море», представлений на Венеційському бієнале 2007 р. (спільно з митцями з Великобританії і США). Тут доженківські мотиви пронизують питання, що означає бути українцем. Аналогічна тема у творі С. Петлюка, який на Першій Київській бієнале сучасного мистецтва 2012 р. презентував дві відеоінсталяції: «Дихання» (присвячена осмисленню фізичних, моральних і ментальних кордонів); «Сни про Європу» (покликана руйнувати стереотипи у свідомості українців щодо Європи) [8].

Одним із вагомих компонентів медіа-арту є політичні акценти, що насичують мистецтво. У цьому руслі можна згадати відеотвори О. Ройтбурда, зокрема «Матриця–Інтерв'ю» (2005 р.), що творить комічний відеомікс із повторюваних рухів і фраз діячів українського політикуму.

Зокрема, у 2009 р. документальна повнометражна стрічка Сергія Буковського «Живі» зібрала низку нагород на відомих міжнародних кінофестивалях: «Гран-прі Женева – 2009» Міжнародного форуму Medias у Швейцарії, «Срібний абрикос» Єреванського МКФ, спеціальний приз журі фести-

валю арт-хаузного кіно у Батумі. Цей фільм було включено в офіційну програму кількох міжнародних кінофестивалів: у Нью-Йорку, Лодзі, Стамбулі. У 2011 р. на Канському фестивалі 15-хвилинний фільм української режисерки Марини Вроди «Крос», створений у копродукції із французькими кінематографістами, переміг у конкурсі короткометражних фільмів. Повнометражний фільм Єви Нейман «Будинок із башточкою» у 2012 р. отримав головний приз конкурсної програми форуму «Зі Сходу на Захід», що відбувався у рамках Міжнародного кінофестивалю у Карлових Варах, а також спеціальний приз Батумського міжнародного кінофестивалю. Документальна стрічка Мирослава Слабошпицького «Ядерні відходи» 2012 р. отримала «Срібного леопарда» на кінофестивалі у Локарно, а 2013 р. ця стрічка здобула «Золоту медаль». Історична драма «Хайтарма» Ахтема Сейтаблаєва вийшла в український прокат у 2013 р., а в 2014-му отримала два призи на Міжнародному фестивалі Кімега в Італії – за найкращу режисуру і за найкращий фільм, а також російську кінопремію «Ніка» в номінації «Найкращий фільм країн СНД і Балтії» [11].

У 2013 р. повнометражна документальна стрічка Юрія Речинського про безпритульних «Хворісукалюди» перемогла у номінації «Найкращий документальний фільм» 19-го кінофестивалю у Сараєво, а у 2014-му її визнано найкращою на фестивалі європейського незалежного кіно в Парижі. 2014 р. фільм Мирослава Слабошпицького «Плем'я» зібрав низку нагород відомих кінофестивалів: Гран-прі Каннського тижня критики, Гран-прі фестивалю ім. Андрія Тарковського «Дзеркало», Гран-прі сербського фестивалю Паліч, приз фестивалю «Золотий Абрикос» у Єревані. «Плем'я» визнано найкращим повнометражним фільмом Міжнародного Міланського кінофестивалю та найкращим дебютом кінофестивалю у Лондоні [2].

Кінокартина «Жива ватра» режисера Остапа Костюка отримала приз за найкращу операторську роботу на американському конкурсі Salem Film Fest 2016. А документальний фільм Анастасії Харченко «Бекендор» здобув головну нагороду в номінації «Фільми про охорону природи / навколишнього середовища / дикої природи» на Міжнародному кінофестивалі в Бангладеш – CreActive International Open Film.

Роксі Топорович, американська режисерка українського походження, виграла престижну кінопремію США у категорії «жінка-режисер у центрі уваги». На премію був представлений її фільм «Julia Blu». У ній описувалася романтична історія волонтерки з Західної України та військового АТО з посттравматичним синдромом зі Східної України.

У конкурсі ювілейного 70-го міжнародного кінофестивалю в Локарно (Швейцарія) у 2017 р. брало участь відразу два українські фільми – короткометражна стрічка Павла Острикова «Випуск-97» і українсько-італійська стрічка режисера Андреа Маньяні «Ізі». Обидва фільми отримали нагороди. «Це неймовірно насичений українськими прем'єрами на міжнародних кінофестивалях рік. Третій фестиваль поспіль включає по дві українські стрічки в конкурс – Канни, Карлові Вари і ось тепер Локарно. І це все фестивалі групи А – тобто найпрестижніші, перебірливі. Мій фонд останні 5 років займається просуванням українського кіно за кордоном, і мені особливо приємно бачити перші результати цієї роботи. Я завжди кажу – у нас надзвичайно талановитий народ. У нас неймовірно талановиті режисери, актори, оператори. І призи, які вони отримують на світових кінофестивалях – яскраве тому підтвердження», – зазначив меценат Ігор Янковський [2].

Також престижну премію у сфері кіно отримав Євген Афінеєвський – кінорежисер, котрий не є українцем за походженням, зумів показати світові Україну через документальний фільм про протистояння на Майдані – «Зима у вогні», що отримав номінацію на премію «Оскар». Така номінація у сфері кінонагород є першою в історії України.

У 2018 році арт-проект «Вулкан» підкорював світові кінофестивалі, а невдовзі обіцяє з'явитися на екранах українських кінотеатрів. Головний герой фільму, перекладач спостерігачів ОБСЄ, вирушає у складі моніторингової місії на межу з анексованим Кримом. Та опиняється сам у південноукраїнському містечку, де життя втратило свій зв'язок з логікою і набуває все більше абсурдних проявів.

Українське медіамистецтво репрезентує прикметні філософсько-естетичні ідеї візуальної культури доби постмодерну: плюралізм, фрагментарність, гетерогенність, конгломератність, необароковість (перформативність, ігрове начало, іронізм). Акцентованим є зосередження на процесах комунікації з властивими їй відкритістю, нелінійністю, багатошаровістю. Медіа-арт відкриває нові перспективи діалогу об'єкта і суб'єкта, автора і глядача, твору і середовища. Головними виявами медіа-арту є відеоінсталяція, медіаперформанс, нет-арт, кінетична скульптура, звукова інсталяція, sms art, excel art, pixel art, digital street art, та відео-арт, який набув в умовах української візуальної культури найбільшого поширення [8].

Перегляд арт-хаусної стрічки пробуджує глядацьку увагу. Отже привабливість арт-хаусу можна пояснити тим, що його перегляд дає змогу глядачу на певний час звільнитися від соціальних обмежень та вийти за рамки звичної картини світу. Також не треба забувати й про неекранне життя цього напрямку. Тут йдеться про те, що арт-хаус, на відміну від мейнстріму, завжди асоціювався з «високим» художнім інтелектуальним кінематографом. Отже, і його потенційний глядач виходить з категорії масового, набуваючи статусу апологета культурного феномену, а не споживача індустрії розваг. Подібний вплив артхаусного кінематографа на глядача розвиває Б. Вілінський у своїй книзі «Sure Seaters: The Emergence of Art House Cinema» [16, с. 76].

Повертаючись до глядацького сприйняття арт-хаусних стрічок, окремо треба відзначити можливість цього напрямку кінематографа у звільненні глядача від рамок логічного мислен-

ня. Наприклад, соціолог Н. В. Самутіна виділяє акцентування сюжету арт-хаусних стрічок не на дії, а на мотивах та характерах героїв, на філософських, проблемних ситуаціях і проблемах особистості [10]. Відомо, що хаос та логічність є попередниками раціонального мислення.

Отже, логічне та раціональне мислення не є вільним, воно є результатом обмеження та фільтрації хаотичного потоку думок. У цьому сенсі перегляд арт-хаусних фільмів можна розглядати як тимчасовий відпочинок від раціонального мислення. Тому, можна припустити, що арт-хаусне кіно приваблює свого глядача тим, що збуджує його власну уяву, змушує фантазувати.

Американський дослідник кінематографа Д. Бордуел пояснює подібний вплив арт-хаусних фільмів на аудиторію низкою переліку нарративних прийомів, які змушують глядача інтерпретувати різноманітні ситуації, максимізуючи неоднозначність прочитання сюжету [13, с. 212], тим самим перетворюючи аудиторію на співавтора стрічки. Глядач подекуди у своїх думках йде навіть далі самого творця стрічки, розвиваючи власні фантазії, та відчуває себе співавтором фільму.

Глядача поглинає процес вільного творчого мислення, від якого він отримує справжню насолоду, схожу на ту, яку отримують від виконаної роботи. Подібні емоції властиві кожному, адже найперше пов'язані з потребою людей в самореалізації та самовираженні. Крім того, арт-хаусне кіно задовольняє нашу потребу в пізнанні нового. Для обивателя світ із часом стає звичним, а отже – сірим та нецікавим. Закладена в нас еволюційною програмою потреба нових знань та вражень. Тільки-но жага до нового перестає задовольнятися в повному обсязі, ми кидаємося на пошуки: подорожі, знайомства з новими людьми, зміна роду діяльності – все це ми робимо, аби розмалювати свій звичний світ новими фарбами.

Але що може бути простішим за перегляд фільму? А якщо фільм, крім того, пропонує зануритися в іншу реальність, яка відрізняється від звичної та обіцяє наситити уяву новими образами? Ще зрозуміліша тяга глядачів до арт-хаусу. Мова йде про те, що глядач пізнає не просто нові факти про вже відомі йому речі, але й знайомиться з чимось, чого раніше ніколи не зустрічав. Арт-хаусні сюжети зазвичай дають змогу глядачу поглянути за межі, встановлені об'єктивною реальністю. Однією з основних, що вже стали конвенційними, характеристик арт-хаусного кіно Д. Бордуел називає суб'єктивний реалізм [13, с. 208].

Глядач розуміє, що закони реального життя не оминуть, в той же час його бажання спрямоване на подолання об'єктивності. Так стається, бо фантазії починаються там, де мають місце невирішені проблеми та незадоволені потреби. Наприклад, у психоаналізі прийнято розуміти фантазію як засіб вираження бажання. Тобто ми завжди фантазуємо про те, чого нам не вистачає. Таким чином арт-хаусний кінематограф дає нам саме те, чого ми потребуємо. Зростаюча популярність арт-хаусного кіно, безумовно, має повернути увагу дослідників, працюючих у руслі соціології кінематографа. Соціологія при цьому має та повинна спиратися на досвід вивчення та використання арт-хаусу в інших науках.

Незважаючи на це, арт-хаусний кінематограф може змінювати масштаби будь-якої соціальної проблеми та виводити її за межі повсякденності, доводячи її до очевидності та не боячись пропонувати нестандартні шляхи її вирішення. Окрім можливості інакше поглянути на деякі проблеми сучасного та минулого, аналізуючи кіносюжети, соціолог отримує більше можливостей для напрацювання соціальних прогнозів. Можливості традиційних соціальних прогнозів, побудованих на аналізі статистичного матеріалу, мають багато обмежень, пов'язаних із неможливістю врахування усіх факторів, що впливають на об'єкт дослідження. Безумовно, соціологічні прогнози не є точним передріканням, оскільки майбутнє будь-якого суспільства має виключно ймовірнісний характер.

Отже, кіно стає одним із методів пізнання суспільства. Кіно дає соціологу вагомий матеріал для дослідження сучасного суспільства, реконструкції минулого та виявлення ймовірних шляхів розвитку людства у майбутньому. Арт-хаусний кінематограф виглядає особливо цікавим для соціологічного аналізу через свою зростаючу популярність у глядача та специфіку сюжетно-образного наповнення. Звісно, арт-хаусний кінематограф не може конкурувати з мейнстрімом у кількості глядачів чи касових зборах, але його зростаюча популярність як в Україні, так і за кордоном робить арт-хаус актуальним предметом соціологічних досліджень. Проявом подібної зростаючої до нього уваги з боку глядачів є поява неформальних кіноклубів, проведення кінофестивалів та кінопоказів виключно арт-хаусного кіно, виникнення низки спільнот у соціальних мережах. Для соціології дослідження арт-хаусного кіно є вдвічі цікавішим, адже

саме арт-хаус виступає одночасно провідником і транслятором гострих соціокультурних трансформацій суспільства.

Таким чином, можна стверджувати, що сучасне українське кіно вже здобуло хорошу репутацію й збирає нагороди міжнародних кінофестивалів. У галузі українського кінематографу

діє низка режисерів та акторів, які за допомогою художніх засобів розкривають неймовірні образи в своїх стрічках. Однак, для того, щоб краще і повніше представляти українське кіномистецтво в світі необхідним є відповідне фінансування, ефективна реклама, широкий прокат в Україні та просування за кордоном.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Алфьорова З. Термінологічні ігри щодо візуальних мистецтв / З. Алфьорова. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mysu/2009_10/PDF/MU-10_2009_p-166170_Alferova.pdf.
2. Баршинова О. Про актуальне українське мистецтво / О. Баршинова. – Режим доступу: <http://www.culturalproject.org/video/53.html>.
3. Вишеславський Г. Відео-арт / Г. Вишеславський // Сучасне мистецтво. – Київ, 2009. – С. 53-70.
4. Деникин А. Американское и европейское видеоискусство 1960–2005 / А. Деникин // Введение к работе, диссертация ... кандидата культурологии: 24.00.01. – М., 2008.
5. Жабский М. И. Кинематограф – зеркало или молот? / М. И. Жабский. – М.: Канон+, 2010. – 536 с.
6. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн. – М.: КАНОН-прес-Ц, 2003. – 464 с.
7. Маньковская Н. «Париж со змеями» (Введение в эстетику постмодернизма) / Н. Маньковская. – Режим доступу: <http://philosophy.ru/iphras/library/mankov.html>.
8. Пруденко Я. Медіамистецтво в Україні: онтологічний чи гіпотетичний статус? / Я. Пруденко. – Режим доступу: <http://korydor.in.ua/texts/474-Mediamiststvo-v-Ukraini-ontologichniy-chi-gipotetichniy-status>.
9. Самутина Н. В. Авторский европейский интеллектуальный кинематограф / Н. В. Самутина // Киноведческие записки. – 2002. – № 62. – С. 60-72.
10. Самутина Н. В. Кино авторское (режиссерское кино) / Н. В. Самутина // Энциклопедия «Кругосвет». – Режим доступу: http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/teatr_i_kino/KINO_AVTORSKOE_REZHISERSKOE_KINO.html.
11. Требуна В. Олена Костюк: «...Ми потроху перетворюємось з живих людей на пластмасових ляльок китайського виробництва» / В. Требуна. – Режим доступу: <http://www.gk-press.if.ua/node/7066>.
12. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования / П. Штомпка. – М.: Логос, 2007. – 168 с.
13. Bordwell D. Film Art. An Introduction / D. Bordwell, K. Thompson. – New-York: McGraw-Hill. Humanities, Social Sciences, Languages. – 2003. – 544 p.
14. Lupo J. D. Review of Sure Seaters: The Emergence of Art House Cinema by Barbara Wilinsky / J. D. Lupo // Journal of Popular Film & Television. – 2005. – Vol. 33. – № 3. – P. 171.
15. Neale S. Art Cinema as Institution / S. Neale // Screen. – 1981. – Vol. 22. – № 1. – P. 11-39.
16. Wilinsky B. Sure Seaters: The Emergence of Art House Cinema / B. Wilinsky. – Minneapolis: Minnesota UP, 2001. – 178 p.

REFERENCES

1. Alfiorova, Z. *Terminologichni ihry shchodo vizualnykh mystetstv [Terminological games on visual arts]*. Retrieved from: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mysu/2009_10/PDF/MU-10_2009_p-166170_Alferova.pdf [in Russian].
2. Barshinova, O. *Pro aktualne ukrainske mystetstvo [About actual Ukrainian art]*. Retrieved from: <http://www.culturalproject.org/video/53.html> [in Ukrainian].
3. Vysheslavsky, G. (2009). Video-art [Video-art]. *Contemporary Art: Science. save*. Kyiv: Art-media [in Ukrainian].
4. Denikin, A. (2008). *Amerikanskoe i evropejskoe videoiskusstvo 1960–2005 [American and European Video Art 1960–2005]*. *Introduction to work, the dissertation ... Candidate of Cultural Studies: 24.00.01*. Moscow [in Russian].
5. Zhabsky, M.I. (2010). *Kinematograf – zerkalo ili molot? [Cinema – a mirror or hammer?]*. Moscow: KANON Press-Ts [in Russian].
6. Maklujen, M. (2003). *Ponimanie media: vneshnie rasshirenija cheloveka [Understanding of Media: External Extensions of Man]*. Moscow: KANON Press-Ts [in Russian].
7. Mankovskaya, N. «Parizh so zmejami» (Vvedenie v jestetiku postmodernizma) [«Paris with snakes» (Introduction to the aesthetics of postmodernism)]. Retrieved from: <http://philosophy.ru/iphras/library/mankov.html> [in Russian].
8. Prudenko, Y. *Mediamystetstvo v Ukraini: ontologichniy chy hipotetychniy status? [Mediyat Art in Ukraine: An Ontological or Hypothetical Status?]*. Retrieved from: <http://korydor.in.ua/texts/474-Mediamiststvo-v-Ukraini-ontologichniy-chi-gipotetichniy-status> [in Ukrainian].

9. Samutina, N.V. (2002). Avtorskiy evropeyskiy yntellektualnyi kynematohraf [Author's European Intelligent Cinema]. *Kinovedcheskie zapiski*, 62, 60-72 [in Russian].
10. Samutina, N.V. Kino avtorskoe (rezhisserskoe kino) [Cinema author (directing cinema)]. *Encyclopedia «Circle»*. Retrieved from: http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/teatr_i_kino/KINO_AVTORSKOE_REZHISSERSKOE_KINO.html [in Russian].
11. Trebunya, V. Olena Kostyuk: «...My potrokhу peretvoriuiemos z zhyvykh liudei na plastmasovykh lialok kytaiskoho vyrobnytstva» [Olena Kostyuk: «... We gradually transform from living people into plastic dolls of Chinese production»]. Retrieved from: <http://www.gk-press.if.ua/node/7066> [in Ukrainian].
12. Shtompka, P. (2007). *Vizual'naja sociologija. Fotografija kak metod issledovanija* [Visual Sociology. Photography as a research method]. Moscow: Logos [in Russian].
13. Bordwell, D., & Thompson, K. (2003). *Film Art. An Introduction*. New-York: McGraw-Hill. Humanities, Social Sciences, Languages.
14. Lupo, J.D. (2005). Review of Sure Seaters: The Emergence of Art House Cinema by Barbara Wilinsky. *Journal of Popular Film & Television*, 33 (3), 171.
15. Neale, S. (1981). *Art Cinema as Institution*. *Screen*, 22 (1), 11-39
16. Wilinsky, B. (2001). *Sure Seaters: The Emergence of Art House Cinema*. Minneapolis: Minnesota UP.

Орлов Олег Игоревич

Аспірант

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4**Orlov Oleh**

Postgraduate student

V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

Email: orlovolegua@ukr.net

Цитування: Орлов О. І. Арт-хаус – експонування країни в елітарних колах / О. І. Орлов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 43-51.

Citation: Orlov, O.I. (2019). Art-khaus – eksponuvannia krainy v elitarnykh kolakh [Art House – Exhibiting the country in elite circles]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 43-51.

Стаття надійшла / Article arrived: 15.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 18.03.2019

Підходи до трактування феномену контркультури: спроба типологізації

Олексій Шафраньош, Ужгородський національний університет

В статті охарактеризовані основні напрямки до розуміння феномену контркультури в західній соціальній та політичній науці, зокрема досліджено безпосередню генезу терміну, а також здійснена спроба типологізації наукових підходів щодо контркультури. Визначено, що термін «контркультура» був уперше вжитий у 1951 році в роботі Т. Парсонса «Соціальна система». Надалі з дещо зміненим значенням був описаний американським соціологом Дж. Мілтоном Інгером у 1960 році та популяризований у 1969 році у відомій роботі Ч. Рошака «Створення контркультури». Загалом наукові підходи до розуміння сутності феномену контркультури можна структурувати на дві групи. До першої належать ті визначення, які розглядають термін у вузькому значенні, як сукупність соціально-політичних, культурних критичних установок, в середовищі американського та європейського суспільства у 50-70 роках ХХ століття. Інша група наукових підходів розглядає контркультуру в широкому сенсі, як певну сукупність цінностей, ідей, які протистоять базовій культурі. В рамках такого підходу контркультура розглядається як явище, яке неодноразово виникало в історії суспільства. Дослідивши погляди західних науковців щодо контркультури, визначені три напрямки, поділені за критерієм відношення до контркультури. Серед них апологетичний, критичний та збалансований підходи. До апологетичного підходу відносяться роботи дослідників, для яких характерне однозначно позитивне відношення до контркультури, соціальних, політичних аспектів її діяльності. Часто містяться й певні критичні зауваження, але вони не міняють загальної картини прихильності автора до явища. До критичного підходу відносимо дослідників, які розглядають контркультуру як негативне соціальне явище і практику. Збалансований підхід поєднує в собі роботи багатьох дослідників, яких об'єднує намагання розглянути контркультуру як об'єктивне явище, при цьому спільним для авторів є визнання важливості існування явища, його вплив на соціокультурний та політичний процеси. Критицизм відноситься значною мірою до радикальних культурних практик, політичного екстремізму та надмірного захоплення психоделічними речовинами в середовищі представників контркультури.

Ключові слова: *молодіжні рухи; молодіжні рухи середнього класу; шістдесятники; хіпі; бітники; субкультури, нові ліві; культурна опозиція*

Approaches to the study of the phenomenon of counterculture: the attempt of typology

Olexiy Shafranyosh, Uzhgorod National University

In the article the author analyzes the directions of studying the phenomenon of counterculture in Western science. An attempt is also made to typologize these scientific approaches. The term is first encountered in the work of Talcott Parsons «Social System» in 1951. The term is used in the context of a discussion on the ideology of subculture movements and deviant groups. His term sounds like «counter-culture». In a somewhat modified writing, with an expanded description of the term, it is used by American sociologist J. Milton Jinger in 1960. His term «contraculture» in English first encountered in 1960. The term gained its scientific and public popularity in 1969 after Theodore Roszak's publication «The Making of a Counter Culture». He used this term to describe countercultural, subcultural movements in the United States of the 1960s, including the hippies, the «New Left». The term also was related to their critical program, as well as to characterizing an alternative society, whose creation was propagated, and partly carried out by the representatives of the movements of the sixties. This approach characterizes counterculture in a narrow sense. In the broad sense, it does not connected to a concrete time period and defines a set of ideas, values, world outlook, which oppose the official basic culture. After investigating the views of scholars on counterculture, since the 1970s the author identifies three different directions, divided by the criterion of relation to counterculture. Among them are apologetic, critical and balanced approaches. To the apologetic approach belongs the work of researchers, which is characterized by a clearly positive attitude to counterculture, social and political aspects of its activities. Often there are some critical remarks but they do not change the general picture of the author's commitment to the phenomenon. Critical approach include researchers who consider counterculture as a negative social phenomenon and practice.

The most radical representatives include Daniel Bell, Joseph Heath and Andrew Potter and others. Balanced approach combines the work of many researchers, which combines efforts to investigate counterculture as an objective phenomenon, while taking into account its weaknesses and strengths. At the same time, the authors recognize the importance of existence of the phenomenon, its influence on socio-cultural and political processes. Criticism relates to radical cultural practices, political extremism and excessive interest in psychedelics among representatives of counterculture. The approaches of researchers to this direction vary, from the «pioneer» of research of the phenomenon J. Milton Jinger, and to the researchers who tried to conduct research directly inside of the countercultural movement, in particular Kenneth Keniston, and others.

Keywords: *Youth movements; Middle-class youth movement; Sixties; Hippies; Beatniks; Subcultures; New left; Cultural opposition*

Підходи к трактовке феномена контркультури: попытка типологізації

Алексей Шафранюш, Ужгородский национальный университет

В статье охарактеризованы основные научные подходы к пониманию феномена контркультуры в западной социальной и политической науке, в частности исследовано происхождение термина, а также предпринята попытка типологизации научных подходов к изучению контркультуры. Определено, что термин «контркультура» был впервые употреблен в 1951 году, в работе Т. Парсонса «Социальная система». В дальнейшем с несколько измененным значением был описан американским социологом Дж. Милтоном Ингером в 1960 году и популяризированный в 1969 году в известной работе Ч. Рошака «Создание контркультуры». В общем научные подходы к пониманию сущности феномена контркультуры можно структурировать на две группы. К первой относятся те определения, которые рассматривают термин в узком смысле, как совокупность социально-политических, культурных критических установок в среде американского и европейского общества в 50-70 годах XX века. Другая группа научных подходов рассматривает контркультуру в широком смысле, как некую совокупность ценностей, идей, которые противостоят базовой культуре. В рамках такого подхода контркультура рассматривается как явление, которое неоднократно возникало в истории общества. Исследовав взгляды западных ученых, определены три направления, которые разделены по критерию отношения к контркультуре. Среди них: апологетический, критический и сбалансированный подходы. К апологетическому подходу относятся работы исследователей, для которых характерно однозначно положительное отношение к контркультуре, к ее социальным и политическим аспектам. В данном подходе содержатся и некоторые критические замечания, но они не меняют общей картины расположения автора к явлению. К критическому подходу относятся исследователи, рассматривающие контркультуру как негативное социальное явление и практику. Сбалансированный подход сочетает в себе работы исследователей, которых объединяет стремление рассмотреть контркультуру как объективное явление, учитывая при этом ее слабые и сильные стороны. При этом общим для авторов является признание важности существования явления, его влияние на социокультурный и политический процессы. Критицизм относится в значительной мере к радикальным культурным практикам, политическому экстремизму и чрезмерному увлечению психоделическими веществами в среде представителей контркультуры.

Ключевые слова: *молодежные движения; молодежные движения среднего класса; шестидесятники; хиппи; битники; субкультуры; новые левые; культурная оппозиция*

Постановка проблеми.

Період 50-70-х років XX століття у США та Західній Європі ознаменувався становленням та розвитком явища контркультури. Започаткована у вузькому середовищі субкультури хіпстерів-бітників, контркультура поширилася на значну кількість напрямків суспільної, культурної, політичної спрямованості. Феномен почав активно досліджуватися в західній науці з кінця 60-х років XX століття, тоді ж були опубліковані ґрунтовні праці, зокрема Ч. Рошака, Ч. Рейча, інших дослід-

ників. З другої половини 70-х років до початку 90-х років XX століття кількість досліджень зменшилася, явище контркультури вважалося фактично вичерпаним. Ситуація змінилася з початку 90-х років XX століття, коли досвід контркультури 60-х років активно почав перейматися антиглобалістським рухом, молодіжними субкультурами 1990–2000-х років. Загалом, у західній політичній та соціальній науці наявна значна кількість наукових публікацій, присвячених проблематиці контркультури, у зв'язку з цим важливим є визначення та структуривання існуючих

наукових напрямків та підходів до вивчення цієї тематики.

Аналіз досліджень і публікацій.

Дослідження з проблематики контркультури пов'язані з роботами Дж. Мілтона Інґера, Ч. Рошака, К. Кеністона, Дж. Хіза та Е. Поттера, Ю. Гудгарта, Ф. Девіса та інших. Серед сучасних робіт науковців, які займалися даною проблематикою, варто згадати роботи А. Мінаєва, Т. Щепанської, П. Годкінсона та В. Дайка, Е. Гірша, М. Гордона, А. Мінаєва, Т. Щепанської, В. Соколова і Ю. Осокіна. В українській науці контркультура починає досліджуватися з початку 2000-х років, хоча можна констатувати, що кількість та об'єм робіт з даної тематики є вкрай недостатнім.

Метою дослідження є аналіз та визначення основних теоретичних концептів, підходів до трактування феномену контркультури в західній політичній та соціальній науці а також типологізація даних наукових підходів.

Виклад основного матеріалу.

Уперше у науковій літературі термін «контркультура» згадується у роботі американського соціолога Толкота Парсонса «Соціальна система» у 1951 році в контексті дискусії щодо ідеології субкультурних рухів та девіантних груп. Його термін звучить як «counter-culture» [9, с. 522]. У дещо зміненому написанні, із розширеним описом терміну його використовує американський соціолог Мілтон Дж. Інґер у 1960 році. Його термін «контракультура», англійською «contraculture», вперше зустрічається в 1960 році у статті «Контракультури і субкультури» [13]. Протягом 50-х і більшої частини 60-х рр. XX століття термін залишився поза масовою увагою наукової спільноти, можливо через те, що дещо випередив свій час, адже у 1960 році ніхто не міг передбачити спалаху молодіжного контркультурного руху, який захопить собою США та країни Західної Європи. А саме в пік розвитку цього руху, в 1969 році виходить у світ робота Чарльза Рошака «Створення контркультури», яка популяризує та йменує весь рух «контркультурою» – «counterculture».

Загалом дефініції терміну контркультури можна поділити на дві групи. До першої відносяться ті визначення, які описують термін у вузькому значенні, як сукупність критичних культурних, соціально-політичних установок в середовищі американського, згодом і європейського суспільства у 50-70 роках XX століття. Часто до подібного, «вузького значення» вико-

ристовується термін «контркультура 60-х». В широкому сенсі термін контркультура не має конкретного часового періоду та визначає собою сукупність ідей, цінностей, світогляду, які протистоять офіційній, базовій культурі. У рамках цього підходу історія суспільства, держави, культури є постійною боротьбою між двома початками: традиційним, який закріпився за певною людською спільнотою протягом певного проміжку часу, і революційним, який виникає з середовища традиції, але несе в собі її заперечення, бачення нового розвитку.

Починаючи з 1960 року, від статті «Контркультури і субкультури» Джона Мілттона Інґера, де вперше описується термін, і до сьогодення виділилися наукові підходи до її вивчення. Вже з 70-х років XX століття можемо визначити три напрямки, поділені за критерієм відношення до контркультури. Серед них апологетичний, критичний та збалансований підходи. До апологетичного підходу відносяться роботи дослідників, для яких характерне однозначно позитивне відношення до контркультури, соціальних, політичних аспектів її діяльності. Часто містяться й певні критичні зауваження, але вони не міняють загальної картини прихильності автора до явища. До критичного підходу відносимо дослідників, які розглядають контркультуру як негативне соціальне явище і практику. До найбільш радикальних представників належать Д. Белл, Ф. Девіс, більш помірковане, але все ж критичне ставлення до феномену контркультури притаманне для Джозефа Хіза та Ендрю Поттера, та деяких інших науковців. Збалансований підхід поєднує в собі роботи багатьох дослідників, яких об'єднує намагання розглянути контркультуру як об'єктивне явище, враховуючи при цьому її слабкі та сильні сторони. При цьому спільним для авторів є визнання важливості існування явища, його вплив на соціокультурний та політичний процеси. Критицизм відноситься значною мірою до радикальних культурних практик, політичного екстремізму та надмірного захоплення психоделічними речовинами в середовищі представників контркультури. Підходи дослідників цього напрямку різняться, від «піонера» досліджень явища і автора самого терміну Дж. Мілттона Інґера, і до дослідників, які намагалися вести дослідження в середовищі контркультурного руху, зокрема Кеннета Кеністона, Ю. Гудгарта.

Дослідниками, які стали визначальними у конструюванні поняття «контркультура» в со-

ціальній та політичній науках, її яскравими апо-
логетами серед наукового співтовариства стали
Чарльз Рошак та Вільям Рейх. Праці обох нау-
ковців поєднують позитивне відношення до контр-
культури 60-х років ХХ століття, у якій вони вба-
чали початок нового соціального устрою та нової
культури, яка зможе стати противагою і заміни-
ти в кінці-кінців базову, буржуазну, міщанську
культуру в США. Теодор Рошак популяризував
термін «контркультура», в написанні англійсь-
кою саме як «counterculture». Автор аналізує осо-
бливі риси контркультури і визначає причини її
становлення, акцентуючи увагу на тому, що осо-
бливість контркультурного руху була в тому, що
він з'явився в період економічного благополуччя
і достатку. Народжена в 40-х роках ХХ століття
генерація молодих людей не знала економічних
проблем, труднощів своїх батьків, які прожили
період великої депресії. Генерація дітей отримала
життєві блага, отримала ліберальну позицію
і відчуття, що все дозволено. Потім генерація
молоді, яка, згідно зі своїми ідеалами, почала
втілювати свої плани в життя, зрозуміла, що в
офіційної влади для неї зовсім інша функція [1,
с. 27]. За Рошаком, контркультура є типом про-
тестного світогляду, характерного в кінці 60-х
років ХХ століття для дітей технократів. Пізніше
Рошак уточнив це визначення, заявивши, що
контркультура являє собою протест не проти
культури як такої, а «проти даного типу куль-
тури, проти даного типу цивілізації, проти того
«культурного коду», який здатний знищити все
живе на Землі» [1, с. 24]. У чому, на думку Ро-
шака, полягає цей «культурний код»? Закінчення
другої світової війни і наступні кілька років оз-
наменували собою початок формування нового
типу суспільства, обумовленого різким стрибком
у розвитку науки, технологій, систем комуніка-
ції. Зростання науково-технічного потенціалу
привело до того, що пізніше стало називатися
науково-технічною революцією. Однобічність
розвитку індустріального суспільства привела
до сайєнтизму, для якого є далекими духовні по-
треби людей. Прагматичний утилітаризм, техні-
цизм створив свого роду «міф Науки» [1, с. 25].

Індивідуалізм, прагматичний і егоїстичний,
підмінив собою особистість. Ідеологи контркуль-
турного руху бачили коріння соціально-культур-
ної кризи, що охопила США і Західну Європу в
60-х рр. ХХ століття, в тому, що сучасне суспіль-
ство перестало розглядати людину як найвищу
цінність. Основною причиною цього, на думку
Т. Рошака, стало переважання раціонального в

технократичному суспільстві, що призвело до
ситуації, в якій цивілізація зіткнулася із загро-
зою самознищення. Раціоналізм був узурпован-
ий технократією, розвиток людства став бачи-
тися тільки через призму користі, що призвело
до знищення природи, надмірної експлуатації її
ресурсів. Критика абсолютизації ролі об'єктив-
ної свідомості стає одним з основних положень
контркультури [1, с. 55]. Відтак, на думку Роша-
ка, завданням контркультури є створення ново-
го типу культури, заснованого на розкріпаченні
людської чуттєвості і розвитку естетичних здіб-
ностей. Слід відзначити, що для автора харак-
терною є достатня некритичність у сприйнятті
контркультурної діяльності. Його позицію мож-
на визначити як чітко позитивну у відношенні до
контркультури. Для нього контркультура висту-
пила паростком нового світу взаємовідносин
між людьми, побудованого на толерантності,
гуманності і довірі. Хоча автор зазначає недо-
статню об'єднаність і розмитість проявів руху,
часом значну відірваність і фантастичність ідей
представників контркультури, але все ж бачить
за ним зовсім особливий тип соціального руху.

Позитивне бачення контркультури також ха-
рактерне для американського соціолога Чарльза
А. Рейча. Він є представником теорії конфлікту
поколінь, активним критиком суспільства спожи-
вання. Найбільш відомою його роботою є книга
«Зеленіюча Америка», що вийшла в 1970 році і
відразу стала бестселером. Розглядаючи соціо-
культурну ситуацію США, Рейч знайшов вихід
з кризи сучасного йому американського суспіль-
ства споживачів у «революції, яку здійснюють
свідомістю» («revolution by consciousness») – так
називається одна із заключних глав книги [10].

Сприйняття молоді як засобу оновлення всієї
культурної системи суспільства тісно пов'язане
у Рейча з критикою суспільства споживання,
якому властива суперечливість вимог суспіль-
ства до індивіда. Людина одночасно повинна
бути слухняним працівником у системі вироб-
ництва й ненаситним споживачем вироблених
товарів і послуг. Таким чином, самообмеження
потреб, самодисципліна протистоїть прагненню
отримати побільше задоволень. Але, аналізуючи
сучасну йому добу, автор розглядає не економіч-
не підґрунтя цього протиріччя, а його когнітивні
характеристики.

Рейч визначає три типи свідомості в Аме-
риці, які виникли впродовж останніх 150 років.
Перший з цих типів був сформований у ХІХ
столітті (Свідомість І); Другий – (Свідомість ІІ)

– у першій половині ХХ ст.; Третій – (Свідомість ІІІ) – тільки починає зароджуватися. За Ч.Рейчем, «Свідомість ІІІ» має витoki у діях «небагатьох індивідів» з середини 1960-х рр. [126, с. 217] і несе в собі відгомони війни у В'єтнамі, відкидає цінність організації і проголошує цінність вільної особистості – без шлейфу багатства і положення в суспільстві, незалежно від раси, статі, віку. «Нова свідомість – продукт двох взаємодіючих сил: життєвої перспективи, яка створюється для молодого американця всім нашим достатком, технологією, свободою і ідеалами – і трактуванням цієї перспективи – з неоновими каліцтвами, набридливими репортажами про В'єтнамську війну і тінню ядерної катастрофи» [10, с. 218].

Рейч прагне в систематичній і аналітичній формі описати нове покоління, «Свідомості ІІІ» – контркультуру. Серед цих рис виділяються наступні:

1. «Фундаментом Свідомості ІІІ є свобода» [10, с. 225].

2. «Свідомість ІІІ починається з себе самої. Починати з себе не означає бути егоїстичним (selfish). Це означає починати з передумов, на яких базується власне людське життя, та природного спокою, а не базуватися на передумовах, які є штучними продуктами Корпоративної Держави, такими як сила або закон. Це не відхід у себе, а радикальна суб'єктивність, навмисний пошук справжніх цінностей у світі, чії офіційні цінності фальшиві і перекручені» [10, с. 225].

3. «Свідомість ІІІ постулює абсолютну цінність кожного людського існування. Свідомість ІІІ не вірить в антагоністичну або конкурентну доктрину життя» [10, с. 226].

4. «Свідомість ІІІ відкидає будь-яке поняття вищої і відносної заслуги, яке знаходиться в центрі Свідомості ІІ» [10, с. 226].

5. Свідомість ІІІ «базується на ідеї громади (community) і особистісних зв'язків» [10, с. 227].

Через призму цих п'яти базових ідей Ч. Рейч розглядає чотири аспекти нової культури, яку він ідентифікує з молоддю: одяг, не пов'язана з керуванням кар'єра (the nondirected career), музика, громада [10, с. 234-254].

Як необхідне та важливе соціально-політичне та культурне явище контркультуру оцінює американський соціолог, письменник Філіп Слейтер, автор відомої праці в західній політичній науці «Погоня за самотністю», відомої не тільки в середовищі західних науковців, але й серед широкого загалу читачів. Слейтер бачить контркультуру як прямий, безпосередній неза-

бруднений тілесний і сенсорний досвід, який має справжнє почуття, зв'язок з американським минулим – «Давній Захід» – «The old West», індіанську культуру, просте життя. Традиційна, або стара американська культура, яка виробилася пізніше, навпаки, є безрідною, направлена на технологічність та майбутнє [5, с. 42].

В західній політичній науці критичний підхід представлений, зокрема, у працях Деніела Белла (1919–2011). Цікаво, що сам науковець коротко свою наукову позицію описав як: «соціаліста в економіці, ліберала в політиці і консерватора в культурі» [11, с. 167]. З характерної для неоконсерваторів точки зору, він чітко дотримується двох принципів – антикомунізму та антипопулізму, відтак піддає загалом негативній оцінці постмодернізм, його культурні прояви, присутній в ньому гедонізм. Основними роботами, де йдеться про контркультуру, її генезис, співвідношення й очікувані, на думку автора, небезпеки є стаття «Культурні протиріччя капіталізму» 1972 року [3] й однойменна монографія, що «виросла» з цієї статті (1976 рік) [4].

Д. Белл – автор концепції постіндустріального суспільства, що стала вельми популярною не тільки в науковому середовищі, але й отримала масового прихильника. Він аналізує явище американської контркультури в декількох аспектах. З однієї сторони, він проводить культурно-історичний аналіз, огляд становлення американської культури з ХІХ століття до 70-х років ХХ століття, виражаючи контркультуру як сучасний етап окремого напрямку розвитку антибуржуазної культури.

З середини ХІХ століття панівним став буржуазний світогляд з відповідною йому раціональністю, прагматичністю і аж ніяк не містичністю, магічністю чи романтизмом. Але згодом антагоністична, антибуржуазна культура отримала власний простір для вираження, отримала автономію у середовищі соціальної структури, почала створювати анклав, в яких вільно почувалися і жили своїм стилем життя представники богемі та мистецького авангарду. Ця культура за суттю своєю – антибуржуазна, станом на першу третину ХХ століття вона вже повноцінно «атакувала» традиційну культуру. Белл відзначає, що антибуржуазна культура перемогла як в аспекті доктрини, так і стилю життя. Це відзначається у запереченні традиційно сформованих суспільних та моральних імперативів та в антиінституціоналізмі, що панують у культурі. Відтак, традиційна буржуазна організація життя з її

«раціоналізмом та тверезістю» не є захисниками традиційної культури. Белл пише: «Те, що ми наразі маємо – це радикальне роз'єднання культури і соціальної структури, і це подібне роз'єднання до тих, які історично вже відбувалися, прокладали шлях до більш явних соціальних революцій» [3, с. 30].

Причому, на думку Д. Белла, у двох фундаментальних напрямках ця революція вже почалася. По-перше, автономія культури, досягнута мистецтвом, тепер переноситься у сферу життя. Постмодерний характер вимагає втілення в реальності того, що ми раніше програвали в нашій фантазії та уяві. По-друге, стиль життя, що практикувався невеликою групою, «холодний стиль» Шарля Бодлера чи «галюциногенне шаленство» Артюра Рембо копіюється багатьма людьми, також ця стилістика є домінуючою на культурній сцені. «Цей фактор надав культурі 1960-х років особливу силу, плюс той факт, що богемний стиль життя, обмежений крихітною елітою, був виставлений на величезному екрані мас-медіа» [3, с. 30].

В іншому аспекті Белл аналізує сутність контркультури з точки зору захисту традиційних американських цінностей. Його характеристика базується на сприйнятті контркультури на межі між наївністю та неосвіченою зарозумілістю. Пишучи про культуру хіпі в 1960-х роках, Белл зазначав, що: «Так звана контркультура є хрестовим походом дітей, які прагнули ліквідувати грань між фантазією і реальністю та втілювати в життя власні бажання, імпульси під прапором звільнення. Це означало затвердження знуцання над буржуазною святенністю, яка насправді була тільки прикриттям для кабінетної поведінки ліберальних батьків. Рух заявляв, що є новим і сміливим, але насправді він повторив, у більш тендітному вигляді, долю представників юної богемії з Грінвіч-Віллідж півстоліттям раніше. Це була така контркультура, як підроблена культура» [4, с. 301]. «Популярна, – як зазначає Деніел Белл, – хіпово-наркотична рок-культура, нове розуміння ритуалів «чорної меси» і насильства у сфері культури є набором культурних дій, які підривають соціальну структуру... У такому сенсі культура 1960-х має нове і скоріш за все специфічне історичне значення... Постмодерна культура 1960-х, яка назвала себе контркультурою, визначає себе протилежністю протестантської етики, оголошує кінець пуританізму і готується до фінальної атаки буржуазних цінностей» [3, с. 31].

Але, на думку дослідника, такий тип закликів та лозунгів від представників контркультури є поверхневим, карикатурним. Передусім тому, що й протестантська етика, пуританство, сама буржуазна культура зникла давно, ще на початку XX століття, а контркультура є продовженням тенденцій, ініційованих у середовищі політичного лібералізму та модерністської культури, і представляє, по суті, розкол у таборі модернізму. Лібералізм породив базову вседозволеність, а відтак не може встановити які-небудь чіткі межі [3, с. 36]. Висновки дослідник робить не надто втішні, послуговуючись його термінологією, дещо «апокаліптичні». Наявний гострий конфлікт між індустріальним суспільством, базованим на принципах економіки та економності, функціональної раціональності, та культурою, основними тенденціями, трендами якої стали анти-інтелектуальні, антикогнітивні напрямки, які базуються на інстинктивних настроях. «Один напрямок розвиває функціональну раціональність, технократичне прийняття рішень, сприяє розвитку меритократії. Інший – розвиває апокаліптичні настрої та нераціональні моделі поведінки. Це є історичною кризою західного суспільства. Цей культурний поділ у подальшій перспективі є найбільшим викликом суспільству» [3, с. 38].

Торкаючись аналізу сутності контркультури, а також її впливу на молодіжний рух у США та соціокультурний розвиток американського суспільства з 70-х років XX століття до початку XXI століття, є доцільним згадати дослідження «Бунт на продаж» канадців Джозефа Хіза та Ендрю Поттера. У роботі, виданій у 2004 році, автори висловлюють критичну позицію щодо ролі контркультури, яка, на їхню думку, є стимулом розвитку суспільства споживання. Незважаючи на декларований антиконсюмеризм, антиспоживацькі та бунтарські цінності, насправді контркультура, антикорпоративний рух і ліворадикальний рух, навпаки, активно долучилися до розбудови сучасного суспільства споживання. Це виявляється в тому, що декларовані цінності бунту, індивідуалізму, протесту проти масової культури у побуті, стилі життя насправді створюють нові можливості для ринку і збуту продукції та послуг. Цей ринок активно освоєний бізнесом і таким чином бунтарство стає черговим трендом, який успішно продається і купується споживачем. Таким чином, людина, яка декларує боротьбу з суспільством споживання, конформізмом, сама попадає в споживацьку павутину.

Автори пишуть: «Головне полягає у тому, що хіпі (всупереч чуткам) не зрадили своїх ідей. Ідеології хіпі та яппі – це одне і те ж. Між контркультурними ідеями, що надихали бунт 1960-х, і ідеологічними потребами капіталістичної системи просто-напросто ніколи не виникало ніяких непорозумінь. Хоча немає сумнівів у тому, що мав місце культурний конфлікт між представниками контркультури і захисниками старого американського протестантського істеблішменту. Протиріч між цінностями контркультури і функціональними потребами капіталістичної економічної системи не виникало ніколи. З самого свого зародження контркультура мала яскраво виражений підприємницький характер» [2, с. 5]. Праця «Бунт на продаж» зумовила значний вал відгуків, від жорстко критичних до захоплених, стала «бестселлером» серед популярних наукових видань в середині двохтисячних років. Автори адресували свою роботу сучасному поколінню, що перебувало на хвилі антиглобалізму, вступаючи в дискусію з ідейними теоретиками цього руху, зокрема – Наомі Кляйн та її працею «No Logo». Критика авторів зосереджувалася на їхньому консервативістському баченні контркультурних процесів, які переважно висвітлювалися як деструктивні явища, відверте позерство і гонитву за модою в середовищі американської молоді, починаючи з 60-х років ХХ століття.

Критичний підхід до розуміння контркультури є характерним для американського науковця Фреда Девіса. За його розумінням, контркультура виникла шляхом інверсії норм та цінностей домінуючої культури. Таким чином, виникає нова анти-цінність, мовою фототехніки – «негатив», прямо протилежний цінності в пануючій культурі. Наприклад, якщо добропорядність в буржуазній культурі є важливою цінністю, то в контркультурі вона є анти-цінністю, свідченням міщанства, обмеженості. Сферу інтимних взаємин, в яку згідно з традиційною мораллю вторгтися заборонено, контркультура, на думку дослідника, навпаки, робить відкритою для групового «Ми». Так, Девіс визначає, що для хіпі контркультура є переважно інверсією ключових американських цінностей та практик середнього класу. До прикладу: «безпосередність проти заклопотаності в минулому та викликів майбутнього, натуральне проти штучного... , пряме проти опосередкованого, спонтанність проти структурованості, примітивізм проти досвідченості, містичність проти науковості, егалітарність проти ієрархічності, поліморфність та андрогінність

проти окремоті, дифузність проти категоричності, спільне проти приватного [12, с. 20].

Збалансований погляд на проблематику контркультури характерний для Мільтона Дж. Їнгера (1916–2011), американського соціолога, політолога, президента Американської соціологічної асоціації (1977–1978). Їнгер є автором численних статей, праць, у яких ґрунтовно досліджені питання генезису контркультур, їх співвідношення з базовою культурою, питання дискримінації, конфліктів культур, а також впливу контркультури на процес соціальних змін. Розглядаючи термін «контркультура» в широкому сенсі, Їнгер цитує американського автора Рене Дюбо: «Контркультури та різноманітні групи спільнот, які вони зазвичай створюють, не є соціальними аберациями. Протягом багатьох тисячоліть робилися спроби створити альтернативу існуючому громадському порядку як відповідь на існуючі ієрархічні поділи та привілеї..., відповідь на гедонізм та споживацтво..., зниження якості життя [12, с. 1].

Їнгер концептуально розглядає роль контркультури в побудові та житті самої цивілізації. Він проводить порівняння між функціонуванням системи залізної дороги й цивілізаційної системи. Він зазначає, що «ми перебуваємо в розпалі великого цивілізаційного перетворення. Головне питанням, яке постало перед людством – адекватне реагування на неймовірно швидкі та різкі зміни, які відбуваються на планеті. Ми зіткнулися з проблемою перебудови нашої залізничної станції, шляхових реле, зміни колії треків і водночас перевезення на нашій залізній дорозі значно більшої кількості пасажирів, не зупиняючи рух поїздів. Одні кажуть – нічого не треба змінювати, цивілізація може бути порушена занадто легко, або мовою залізничної аналогії – слід внести деякі зміни в маршрутах, але не втручатися в основну структуру. Інші кажуть – зупиніть потяг, система не варта того, аби її утримувати, вона сама по собі завалиться; Нам потрібне чисте поле, на якому слід все побудувати заново. Це і є позиція контркультури» [12].

Суттєвим моментом є також те, що контркультурний рух не є конкретно єдиним цілісним напрямком, а скоріше потоком, який постійно перебуває у розвитку, дифузії з іншими суспільними, культурними течіями, причому в певний час він є більш видимим, має значну кількість проявів і факторів впливу, в інший час – є більш латентним, його видозміни в такому випадку дещо складніше прослідкувати. Парадоксаль-

но, але суспільний розвиток має «традицію антитрадиції», за якою будуються нові рухи. Тому прямо чи опосередковано ці традиції були розроблені В. Блейком, Дж. Вінстенлі (релігійний реформатор, один із засновників руху «дігерів» під час Англійської революції XVII століття, соціаліст-утопіст), К. Марксом, Д. Лоуренсом (англійський письменник-модерніст I пол. XX століття) значною кількістю діячів контркультури як минулого, так і сучасності [12, с. 11].

Розробляючи власний підхід до пояснення суті контркультурного руху, Їнгер типологізує існуючі точки зору щодо природи та характеру учасників руху. Таким чином він виділяє чотири підходи до розуміння контркультури як феномену, так і активізму її представників. Цікаво, що, розбудовуючи власну типологію, Їнгер залучає критерій «включеності» дослідників до контркультурного проекту.

Дані підходи мають такий вигляд:

1. Сприймаючий (Perceived) підхід – до нього входять учасники, що дотримуються поглядів домінуючої культури, перебувають поза контркультурною системою, вбачають в ній різко опозиційний набір цінностей.

2. «Досвідчений» (Experienced) підхід – учасники цього напрямку є тією чи іншою мірою «включеними» в контркультурний проект, вбачають контркультурні цінності такими, які розходяться з цінностями істеблішменту. Англійською терміни «experience», «experienced» перекладаються як досвід чи досвідчений, відповідно. Але з 60-х років XX століття у мову ввійшло ще одне трактування цього терміну, що походило з середовища контркультури. Ним визначалися люди, які розуміють, приймають та розділяють цінності, є в «темі».

3. Підхід вимірювання (Measured) – діючі відповідно до цього підходу науковці систематично досліджують та порівнюють цінності як опозиційних груп, так і домінуючої більшості.

4. Інтерпретаційний (Interpreted) – підхід базується на неформальному спостереженні, яке по суті виступає основою суджень. Їнгер вважає, що цей підхід, незважаючи на певні складності, може дати більш точний і детальний аналіз явища, ніж просте вимірювання [12, с. 44].

До збалансованого підходу можемо віднести й аналіз контркультурного руху американського психолога, соціолога Кеннета Кеністона. Його роботи «Ненаправлені: відчужена молодь в американському суспільстві», «Молоді радикали: нотатки про цілеспрямовану молодь», «Молодь

і відмова: становлення нової опозиції» вирізняються з-поміж інших тим, що автор провів польове дослідження, безпосередньо фіксуючи контркультурний рух, спілкуючись зі значною кількістю представників контркультури. На основі отриманих даних К. Кеністон здійснив узагальнення щодо типів поведінки, впливів, мотивації людей, що перебували в русі. При цьому дослідник не був «включеним» до руху, не складав його частину, перебуваючи у статусі зацікавленого спостерігача. Автор визначив декілька особливостей, які є загальними для представників контркультури (розглядалися представники субкультури хіпі). Автор описує ціннісні орієнтири руху, аналізуючи з точки зору протистояння батьків і дітей.

Робота «Ненаправлені: відчужена молодь в американському суспільстві» стосується проблематики зростання молодого покоління американців із забезпечених сімей, які не сприймають культуру своїх батьків. Для автора є характерним психологічний підхід. Досліджуючи генезис «відчуженої молоді», яка стала соціальною базою контркультурного руху, він спирається на образ сімейних відносин в американській сім'ї, традиції та ідеали, які були в ній прийняті у 60-х роках XX століття [6].

Наступна робота, «Молоді радикали: нотатки про цілеспрямовану молодь», стосувалася дослідження позицій лідерів протестного антивоєнного руху, «голосів» свого покоління. Автор дослідив погляди 17 лідерів антивоєнного руху, студентської молоді. Рік видання дослідження – 1968 – час піку антивоєнного руху, руху нових лівих, початок найбільш радикальних тенденцій в контркультурному русі, які проявилися у вигляді заворушень в Нью-Йорку, Детройті, Лос-Анджелесі. Цей процес перегукувався із «студентською революцією» в Парижі [7].

Узагальненням попередніх досліджень є збірка есеїв «Youth and Dissent: The Rise of a New Opposition». Кеністон відзначає, що в суспільстві одночасно відбуваються два революційні перетворення. Перше з них спрямоване на покращення власного існування в існуючій системі цінностей (революція меншин і бідних). Інше спрямоване на нові цінності, проти існуючої системи ціннісних орієнтацій та шляху життя (контркультурний рух). Обидві революційні тенденції зіштовхуються в реальному житті. Відтак, потрібне нове бачення на загальний процес, в якому обидва революційні напрямки поєднуються [8].

Юджин Гудгарт у праці «Культура та радикальна свідомість» визначає широкий, узагальнюючий в історичному аспекті підхід до контркультури. Він розглядає її не лише як період 50-70 років ХХ століття, але і в ширшому розумінні цього поняття, включаючи до аналізу й погляди мислителів ХІХ століття, не подібних ідейно, світоглядно та ідеологічно, але спільних у своїй негативістській позиції до сучасного їм капіталістичного суспільства: погляди Маркса й Нітцше, консерватора Е. Берка.

Автор, як він сам визначає, намагається провести аргументовану, збалансовану критику контркультури, визнаючи й позитивні риси. Таким чином, він вбачає свою «критику як Немезиду, яка спрямована в бік зарозумілості розуму й уяви, а не проти власне розуму чи фантазії» [5, с. 149].

Позиція Гудгарта спрямована на критику чистого розуму і відірваної уяви при побудові соціально-культурних, політичних концепцій та втілення їх у реальній політичній практиці. Його критика спрямована на особливо «ревних борців за контркультуру», які «засуджують розум та традицію від імені інстинкту та уяви». Показуючи на прикладі радикальних поглядів К. Маркса чи, навпаки, консервативних Е. Берка, автор зазначає, що утопічна ідея, будучи включеною у конкретний історичний процес, стає репресивною, перетворюється на тиранію. Також автор зазначає, що контркультура вибрала дуже мінімальний аспект культури, відтак не має можливості і не може бути її заміником [5, с. 111].

Критикуючи контркультуру, Гудгарт визнає її слабкі риси. Він зазначає, що вона створила смутне та неоднозначне уявлення про культуру, в якому одночасно уживаються пуританство та утилітаризм, а з іншого боку – гедоністичні й діонісійські начала. З певним сарказмом він констатує: «Є однозначно геніальний елемент у політичному житті, який використовує контркультура – насолода і страх у спонтанних ак-

ціях супротиву на вулицях, побудові масових демонстрацій. Але організація комітетів і груп, створення довгодіючих комунікаційних акцій, вивчення шляхів використання будь-якої влади – це навряд чи вписується в поняття світової радості... Контркультура страждає від невирішеного конфлікту між бажанням раю негайно, зразу і боротьбою за нього» [5, с. 44].

Висновки.

Загалом наукові підходи до розуміння феномену контркультури можна поділити на дві групи, до першої належать дефініції, які розглядають контркультуру, власне, в період 50-70-х років ХХ століття. До другої групи наукових підходів визначає контркультуру в більш широкому сенсі, як сукупність ідей, цінностей, світогляду які протистоять базовій культурі суспільства. Відносно такого підходу контркультура не має чітких часових рамок і розглядається як явище, що виникало неодноразово в процесі історичного розвитку суспільства. Дослідивши погляди західних науковців щодо контркультури, можемо визначити три напрямки, поділені за критерієм відношення до контркультури. Серед них апологетичний, критичний та збалансований підходи. До апологетичного підходу відносяться роботи дослідників, для яких характерне однозначно позитивне відношення до контркультури, соціальних, політичних аспектів її діяльності. До критичного підходу відносяться роботи науковців, що трактують контркультуру як переважно негативне соціальне явище і практику. Для збалансованого підходу є характерним намагання розглянути контркультуру як об'єктивне явище, визнання важливості його існування та безперечний вплив на соціокультурний та політичний процеси. В той же час критика в рамках підходу стосується, зокрема, радикальних культурних практик, політичного екстремізму та надмірного захоплення психоделічними речовинами в контркультурному середовищі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Рошак Т. Истоки контркультуры / Т. Рошак. – М.: АСТ, 2014. – 384 с.
2. Хиз Дж. Бунт на продажу. Как контркультура создает новую культуру потребления / Дж. Хиз, Э. Поттер. – М.: Добрая книга, 2007. – 456 с.
3. Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism / D. Bell // Journal of Aesthetic Education. – Vol. 6. – № 1/2. – Champaign: UI Press, 1972. – 240 p. doi:10.2307/3331409
4. Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism: 20th Anniversary Edition / D. Bell. – New York: Basic Books, 2008. – 352 p.
5. Goodheart E. Culture and the Radical Conscience / E. Goodheart. – New Brunswick: Transaction Publishers, 2001. – 179 p.
6. Keniston K. The uncommitted: alienated youth in American society / K. Keniston. – Retrieved from: <https://archive.org/stream/uncommittedalien000773mbp#page/n1/mode/2up>

7. Keniston K. Notes on committed youth / K. Keniston. – New York: Harcourt, Brace & World, 1968. – 368 p.
8. Keniston K. Youth and Dissent: The Rise of a New Opposition / K. Keniston. – New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc. (A Harvest Book), 1972. – 403 p.
9. Parsons T. Social System / T. Parsons. – Abingdon: Routledge, 2005. – 636 p.
10. Reich C. The Greening of America / C. Reich. – New York: Random House, 1970. – 399 p.
11. Waters M. Daniel Bell / M. Waters. – New York: Routledge, 2002. – 200 p.
12. Yinger J. Milton. Countercultures: The Promise And The Peril Of A World Turned Upside-Down / J. Yinger. – New York: FreePress, 1984. – 384 p.
13. Yinger J. Milton. Contraculture and Subculture / J. Yinger. – Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/2090136>. doi:10.2307/2090136

REFERENCES

1. Roszak, T. (2014). *Istoki kontrkultury [The origins of the counterculture]*. Moscow: AST [in Russian].
2. Heath, J., & Potter, A. (2007). *Bunt na prodazhu. Kak kontrkultura sozdaet novuiu kulturu potrebleniia [Riot for sale. How counterculture creates a new culture of consumption]*. Moscow: Dobraia kniga [in Russian].
3. Bell, D. (1972). The Cultural Contradictions of Capitalism. *Journal of Aesthetic Education*, 6 (1/2), 11-38. doi:10.2307/3331409
4. Bell, D. (1998). *The cultural contradictions of capitalism*. New York: Basic Books.
5. Goodheart, E. (2001). *Culture and the radical conscience*. New Brunswick, N.J: Transaction.
6. Keniston, K. *The uncommitted: alienated youth in American society*. Retrieved from <https://archive.org/details/uncommittedalien000773mbp>
7. Keniston, K. (1968). *Young radicals: Notes on Committed Youth*. New York: Harcourt, Brace & World.
8. Keniston, K. (1971). *Youth and dissent; the rise of a new opposition*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
9. Parsons, T. (1991). *The social system*. New York: Free Press.
10. Reich, C.A. (1970). *The greening of America*. New York: Random House.
11. Waters, M. (2003). *Daniel Bell*. London: Routledge.
12. Yinger, J. (1982). *Countercultures: The Promise and Peril of a World turned upside down*. New York, NY: Free Press.
13. Yinger, J.M. (1960). Contraculture and Subculture. *American Sociological Review*, 25 (5), 625. doi:10.2307/2090136

Шафраньош Олексій Іванович

Аспірант

Ужгородський національний університет
88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3

Shafranyosh Olexiy

Postgraduate student

Uzhhorod National University
3, Narodna Sq., Uzhhorod, 88000, Ukraine

Email: lshafr@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1170-3599

Цитування: Шафраньош О. І. Підходи до трактування феномену контркультури: спроба типологізації / О. І. Шафраньош // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 52-61.

Citation: Shafranyosh, O.I. (2019). Pidkhody do traktuvannia fenomenu kontrkultury: sprobha typolohizatsii [Approaches to the study of the phenomenon of counterculture: the attempt of typology]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 52-61.

Стаття надійшла / Article arrived: 18.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 19.03.2019

Устойчивость общества в социально-философском учении Аристотеля

Оксана Плаксина, Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры

Статья посвящена анализу Аристотелевских представлений об устойчивости общества. Показано, что Аристотель одним из первых обратился к проблеме устойчивости социума и является первопродцом в использовании термина «устойчивость» применительно к социальным. Выделены описанные Аристотелем феномены, которые обеспечивают устойчивость полиса в целом и, таким образом, им присущ общесоциальный масштаб: 1) опора на право, 2) определенное сочетание двух видов равенства людей – равенство по количеству и равенство по достоинству, они же «уравняющая» и «распределительная» справедливость, арифметическое и геометрическое равенства.

Проведенные анализ и поиск показали, что основным источником не-устойчивости общества, античного в частности, Аристотель считал конфликтность богатых и бедных свободных людей, без учета массы рабов. Согласно Стагириту, гарантом устойчивости общества и обуславливающими ее социальными субъектами являются свободные граждане среднего достатка. Из шести видов классифицированных философом государственных устройств наибольшей устойчивостью обладает полития. Также зафиксирована намеченная Стагиритом связь устойчивости общества и автаркии.

На этом фундаменте установлено, что именно социальные слагаемые устойчивости общества предстают у Аристотеля ключевыми, определяющими. Экологическая же составляющая (по линии «общество-природа») в античную эпоху находилась на периферии внимания, так как в тот исторический период не вызрела. В работе обоснован вывод, что основополагающими для устойчивости общества, по его учению, выступают принципы пропорциональности (= соразмерности), равновесия и срединности.

Ключевые слова: источник неустойчивости общества; Аристотель; принцип пропорциональности / соразмерности; принцип равновесия; принцип срединности; арифметическое и геометрическое равенства; уравняющая справедливость; распределительная справедливость; автаркия

The sustainability of society in the Aristotle's socio-philosophical doctrine

Oksana Plaksina, Prydniprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture

The article is devoted to the analysis of Aristotelian ideas about the society's sustainability. The work showed that Aristotle was one of the first who touched the problem of the society's sustainability and he is a pioneer in the use of the term "sustainability" in relation to social reality. From the described by Aristotle phenomena we outlined those phenomena, which ensure the sustainability of the polis as a whole and, thus, have a general social scale. Those phenomena are: 1) reliance on the law, 2) a certain combination of two types of people's equality – the equality in quantity and the equality in dignity, they also are "equalizing" and "distributive" justice, arithmetic and geometric equalities.

The analysis and search showed that Aristotle considered: the main source of in-stability of the society, ancient in particular, is the conflict of rich and poor free people, without taking into account the slave mass. According to Stagirite, the guarantor of the society's sustainability and the social subjects, which conditioned it, are free citizens of average wealth. The ancient philosopher classified the six kinds of state systems; from them a polity has the greatest sustainability. The article also fixed that Stagirite marked the link between the society's sustainability and an autarky.

On this foundation there is established that Aristotle presents precisely the social components of the society's sustainability as key, defining. The environmental component (by the "society-nature" line) in the ancient era was on the periphery of attention, because it did not mature in that historical period. The article substantiates the conclusion that the principles of proportionality, balance and mediety are fundamental for the society's sustainability, according to Aristotle's doctrine.

The Aristotle's achievements on the society's sustainability are historically crosscutting and socially fundamental. So, UN materials pay close attention to the confrontation between the rich and the poor people and widely use such indicator as the ratio of the incomes of the richest to the incomes of the poorest, which

is also known as an index of socio-economic disharmony. Provisions from the 2016 UN re-port “Human Development for Everyone” confirm the importance for combining of two types of equality / justice for the modern society’s sustainability.

Keywords: *the source of social instability; Aristotle; the principle of proportionality; the principle of balance; the principle of mediety; arithmetic and geometric equalities; equalizing justice; distributive justice; an autarky*

Сталість суспільства в соціально-філософському вченні Аристотеля

Оксана Плаксіна, Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

Стаття присвячена аналізу Аристотелевських уявлень про сталість суспільства. Показано, що Аристотель одним із перших звернувся до проблеми сталості соціуму і є першопрохідцем у використанні терміну «сталість» стосовно соціальних реалій. Виділено описані Аристотелем феномени, які забезпечують сталість поліса в цілому і, таким чином, їм властивий загальносоціальний мас-штаб: 1) опора на право, 2) певне поєднання двох видів рівності людей – рівність за кількістю і рівність за гідністю, вони ж «зрівнююча» і «розподільча» справедливості, арифметична і геометрична рівності.

Проведені аналіз і пошук показали, що основним джерелом несталості суспільства, античного зокрема, Аристотель вважав конфліктність багатих і бідних вільних людей, без урахування маси рабів. Згідно Стагириту, гарантом стабільності суспільства та соціальними суб'єктами, що її зумовлюють, є вільні громадяни середнього достатку. З шести видів класифікованих філософом державних устроїв найбільшу сталість має політія. Також зафіксований намічений Аристотелем зв'язок сталості суспільства і автаркії.

На цьому фундаменті встановлено, що саме соціальні складові сталості суспільства постають у Аристотеля ключовими, визначальними. Екологічна ж складова (по лінії «суспільство-природа») в античну епоху перебувала на периферії уваги, так як в той історичний період не визріла. В роботі обґрунтований висновок, що основними для сталості суспільства, за його вченням, виступають принципи пропорційності (= співрозмірності), рівноваги і серединності.

Ключові слова: *джерело несталості суспільства; Аристотель; принцип пропорційності / співрозмірності; принцип рівноваги; принцип серединності; арифметична і геометрична рівності; зрівнююча справедливість; розподільна справедливість; автаркія*

Анализ исследований и публикаций.

Вхождение человечества в постиндустриальный (или информационно-компьютерный) этап своей истории, сопровождающийся глобализацией, вскрыло принципиальную неустойчивость развития общества. Различным аспектам устойчивого развития общества [17-21], [31] посвящены работы как отечественных (Дорогунцов С., Семенов Э.), так и зарубежных ученых (Мантатов В., Руткевич М., Федотов А., Урсул А. и др.). Необходимость разрешения указанной проблемы зафиксировали постановления правительств, научные программы многих стран и приоритеты Седьмой рамочной программы Европейского Союза [32]. Исследователи всего мира концентрируют внимание на обострении указанной принципиальной неустойчивости развития общества в нынешний конкретно-исторический момент. Поэтому именно сейчас изучение трансформации динамики социума, в том числе его устойчивого состояния, является актуальным. Поскольку корни и зачатки изучения устойчиво-

сти общества уходят в древнюю эпоху, представляет объективный интерес обратиться к истокам разработки этой темы, задействовав наследие одного из выдающихся философов античности – Аристотеля. Его многоаспектную актуальность отмечали ведущие украинские философы на «круглом столе» журнала «Філософська думка». По словам Гомилко О., Аристотель «є засновником концепту демократичної держави як політично відкритого суспільства рівних та вільних громадян, об'єднаних дружбою для досягнення справедливого та процвітального суспільства», и «багато філософських сюжетів Аристотеля не актуалізовано його послідовниками» [4, с. 10, 15]. Пролеєв С. акцентировав, що у решеній Аристотеля єсть «незаперечний евристичний потенціал, який варто використати сучасній філософсько-політичній думці» [4, с. 26].

Постановка проблеми.

Отметим, что разработка Аристотелем проблемы устойчивости общества либо расположена на периферии исследовательского внимания современников [10; 14; 15], или большинство

ученых обходят ее молчанием¹ [5, 6, 12, 13, 24-26, 29]. Это характерно и для материалов XXIV Всемирного философского конгресса (г. Пекин, 2018 г.). В его программу включены два круглых стола: «R 050131 Биокосмологический подход в оценке и интегрировании двух полюсов рационального знания: «северного» (натуралистический, аристотелевский); и «южного» (дуалистический, платонический)» и «R 050133 Расширение новой натуралистской (и реабилитация старой аристотелевской) диалектики: ее философское обоснование», а также шестнадцать тезисов², касающихся философского наследия Аристотеля [33], однако разработка им устойчивости общества в их тематике отсутствует.

Все изложенное выше обусловило цель настоящей статьи: выяснить, что полагал об устойчивости общества Аристотель.

Изложение основного материала.

Для достижения данной цели нужно решить следующие задачи: 1) определить, какие принципы, по учению Аристотеля, выступают основополагающими для устойчивости общества; 2) провести поиск и установить: а) какие социальные субъекты содействуют и «производят» устойчивость общества, согласно Аристотелю; б) насколько устойчивы классифицированные им разные виды государственного устройства; в) чем порождается неустойчивость общества, античного в частности; 3) выявить, имеются ли сквозные, общесоциального масштаба обеспечители-регуляторы, которые фронтально продвигают устойчивость полиса как целого (в сферах экономики, политики, права, этики), т.е. всего общества, что считал об этом Аристотель.

Основные принципы и социальные субъекты, которые, по Аристотелю, обеспечивают устойчивость общества

Приняв эстафету своих предшественников, в частности Платона, Аристотель продолжил анализ упорядочения общества при определяющем воздействии политических институтов, прежде всего государства (его труд «Политика»). При характеристике государственного строя в поле зрения Аристотеля находятся следующие основные понятия: его устойчивое и неустойчивое состояние, пропорциональность / соразмерность, социальное равновесие, качество и количество государства, его составные части – три типа различающихся по достатку людей, а также равенство и справедливость.

Основополагающим принципом в философской системе Стагирита выступает пропорци-

ональность, соразмерность частей друг с другом, частей и целого (здесь и далее подчеркнута мной. – О.П.) и, соответственно, отрицательно оценивается их антипод – «несоразмерное возвышение», в том числе и в жизни организма, и в жизни государства. «Известно, – пишет Аристотель, – что тело состоит из частей и должно увеличиваться в своем росте соразмерно, чтобы сохранялась пропорциональность. В противном случае оно гибнет, если, например, нога будет длиной в четыре локтя, а остальное тело всего в две пяди; а иногда тело примет вид другого живого существа, если при этом будет развиваться также несоразмерно не только в количественном, но и в качественном отношении. Точно так же и государство состоит из отдельных частей; из них некоторые вырастают зачастую незаметно, хотя бы, например, масса неимущих в демократиях и полициях» [3, 1302 b 35-1303 a]. Как дельно уточняет профессор Михайлов В., «соразмерность» для Аристотеля выступает «как принцип организации разумного равновесия» и является «центральным понятием, характеризующим справедливость» [14, с. 49].

Реализацию указанного принципа проясняет и обеспечивает применение Аристотелем при исследовании государства качественно-количественного инструментария: «Всякое государство, – утверждает Стагирит, – должно рассматриваться со стороны качества и количества. Под качеством я разумею свободу, богатство, образованность, благородство происхождения; под количеством – численное превосходство массы населения» [3, 1296 b 15-20].

Отметим, что в состав населения не входят рабы. Само же рабство, по учению Аристотеля, естественно и необходимо. Он пишет, что есть люди, по своему естеству предназначенные быть рабами. По природе одни люди призваны властвовать и господствовать, а другие предназначены принадлежать другому и повиноваться: «... те, кто в такой сильной степени отличается от других людей, в какой душа отличается от тела, а человек от животного, ... те люди по своей природе – рабы, для них ... лучший удел – быть в подчинении у ... власти», которой подчиняются тела и животные [3, 1254 b 20].

Соответственно, рабовладелец, согласно Стагириту, – это господин «по природе», существо, сильно превосходящее своими природными качествами раба, раб же есть существо низшее, способное лишь повиноваться и следовать чужим указаниям [3, 1254 b 20-25]. Кто способен

мыслить и предвидеть, утверждает Аристотель, тот, разумеется, властитель и господин; а кто только своим телесным трудом способен осуществлять его мысль на деле, тот занимает подчиненное к нему отношение и является рабом по самой природе [см. 3, 1252 а 30]. Рабовладельцы, таким образом, являются предзаданными самой природой организаторами жизни: хозяйства, власти, их господство и руководство полезны для самих рабов.

Раб же есть собственность господина, точнее одушевленная часть его собственности: «раб – одушевленное орудие (δρυανον ἐμψυχον), а орудие – неодушевленный раб» [2, 1161 b - 5]. Раб – вещь, это часть имущества, но с телом и душой человека³ [см. 3, 1254 а 15]. Рабы также уподоблены диким животным в том, что и тех и других приобретают, например, охотой: «Охотиться должно как на диких животных, так и на тех людей, которые, будучи от природы предназначены к подчинению, не желают подчиняться; такая война по природе своей справедлива» [3, 1256 b 25], а «наука о приобретении» рабов является «чем-то вроде науки о войне или науки об охоте» [3, 1255 b 35 - 40]. Раб не обладает никакими правами, и в отношении его нет несправедливости: «невозможна безусловная несправедливость по отношению к своему, а приобретение [т.е. раб] ... – это как бы часть самого [владельца]» [2, 1134 b 10]; «право ... существует ... не к ... приобретению» [2, 1134 b 15]. Исходя из отображенного выше расклада сил, Аристотель открыто и логически последовательно признает, что власть господина осуществляется именно в собственных его интересах, а не в интересах раба⁴.

Итак, масса рабов, не будучи полноправными гражданами, легитимно-формально не может и не должна иметь отношение к общесоциальным устойчивости и неустойчивости. И хотя, по словам философов-правоведов (Кечекьян С. и др.), «Аристотель нигде не говорит откровенно о тех опасностях, которые угрожают целостности афинского государственного здания со стороны рабов, но нет сомнения в том, что он их имел в виду, их учитывал и из них исходил в своем учении. Целый ряд предосторожностей намечает Аристотель в предупреждение рабских восстаний»⁵.

Мы же вернемся к аристотелевскому рассмотрению свободного населения. В нем философ выделяет по количественному же критерию – размеру достатка людей – основные составные части государства: «В каждом государстве есть три части: очень состоятельные, крайне

неимущие и третьи, стоящие посередине между теми и другими. Так как, по общепринятому мнению, умеренность и середина – наилучшее, то, очевидно, и средний достаток из всех благ всего лучше». Аргументирует это он здравым смыслом: «При наличии его легче всего повиноваться доводам разума; напротив, трудно следовать этим доводам человеку сверхпрекрасному, сверхсильному, сверхзнатному, сверхбогатому или, наоборот, человеку сверхбедному, сверхслабому, сверхуниженному по своему общественному положению» [3, 1295 b - 5].

Аристотель вскрывает ущербность, недостатки крайних (первого и третьего) типов именно свободных людей, обусловленные их социальным статусом, и как следствие – ущербность образуемого ими государства, его разъединенность, подверженность конфликтам (см. подчеркнутое мной. – О.П.): «Люди первого типа становятся по преимуществу наглецами и крупными мерзавцами. Люди второго типа часто делаются злодеями и мелкими мерзавцами. А из преступлений одни совершаются из-за наглости, другие – вследствие подлости. ... люди первого типа, имея избыток благополучия, силы, богатства ... не умеют подчиняться... Поведение людей второго типа из-за их крайней необеспеченности чрезвычайно униженное. Таким образом, одни не способны властвовать и умеют подчиняться только той власти, которая проявляется у господ над рабами; другие же не способны подчиняться никакой власти, а властвовать умеют только так, как властвуют господа над рабами. Получается государство, состоящее из рабов и господ, а не из свободных людей, государство, где одни исполнены зависти, другие – презрения... не желают даже идти по одной дороге со своими противниками» [3, 1295 b - 5].

На основе вышеизложенного возникает закономерный вопрос: а существует ли такой государственный строй, при котором минимизированы конфликтность социальных слоев, сглажена разъединенность отмеченных частей государства, и что считал об этом Аристотель? Его позиция такова: «средний вид государственного строя наилучший, ибо только он не ведет к внутренним распрям; там, где средние граждане многочисленны, всего реже бывают среди граждан группировки и раздоры [3, 1296 а 7-10]; «... государство, состоящее из средних людей, будет иметь и наилучший государственный строй». Ибо «... эти граждане по преимуществу и остаются в государствах целыми и невредимыми.

Они не стремятся к чужому добру, как бедняки, а прочие не посягают на то, что этим принадлежит, подобно тому как бедняки стремятся к имуществу богатых. И так как никто на них и они ни на кого не злоумышляют, то и жизнь их протекает в безопасности» [3, 1295 b 25-30].

И далее, подытоживая, Аристотель акцентирует опорность людей среднего достатка из числа свободных, а не рабов, в государстве: «Итак, ясно, что наилучшее государственное общество – то, которое достигается посредством средних, и те государства имеют хороший строй, где средние представлены в большем количестве... Поэтому величайшим (40) благополучием для государства является то, чтобы его граждане обладали собственностью средней, но достаточной» [3, 1295 b - 1296 a]. Также философ предложил механизм-стабилизатор, работающий на снижение поляризации социальных групп и разбалансированности государства и общества: там, где средние, «... в лучшем случае – сильнее обеих крайностей или по крайней мере каждой из них в отдельности. Соединившись с той или другой крайностью, они обеспечивают равновесие и препятствуют перевесу противников» [3, 1295 b 37]. Как видим, именно средний слой свободных индивидов выступает ведущим звеном описанного механизма, обеспечителем равновесия. От последнего остается шаг к устойчивости, сделать который не замедлил Аристотель. Краткое определение устойчивых свойств как атрибута качества дано в его труде «Категории»: «Устойчивое свойство отличается от преходящего тем, что оно продолжительнее и прочнее» [1, 8 a 25], оно «... более продолжительно и мало подвержено изменениям» [1, 9 a 5], это состояние, которое «окажется неустранимым или совершенно неподверженным изменению» [1, 9a]. «Преходящими свойствами ... называются такие..., которые легко поддаются колебаниям и быстро изменяются» [1, 8 b 35].

Данный фундамент позволяет Стагириту правомерно связать устойчивость, в частности, государственного строя, прежде всего со средним слоем и средним государственным устройством. Он прямо пишет: «Только там, где в составе населения средние имеют перевес либо над обеими крайностями, либо над одной из них, государственный строй может рассчитывать на устойчивость; не может быть опасения, что богатые, войдя в соглашение с бедными, ополчатся на средних: никогда ни те, ни другие не согласятся быть рабами друг друга; если же

они будут стремиться создать такое положение, какое удовлетворило бы и тех, и других, то им не найти никакого иного государственного устройства, помимо среднего» [3, 1296 b 40 - 1297a]. Отметим, что последнее и другие виды государственного устройства на предмет их устойчивости мы рассмотрим во второй части данной статьи.

Ярко выраженная сфокусированность Аристотеля на позитивности среднего слоя подводит нас к следующей проблеме: не впадает ли Стагирит в преувеличение и не является ли он сторонником гегемонии средних, поглощения средним слоем других частей государства вплоть до абсолютной однородности и равенства всех граждан по критерию «среднего достатка» и никакого другого? Нет, не является, он не утопист, а реалист, «теоретик от практики» в социальной философии. Античный философ считает, «что следует требовать относительного, а не абсолютного единства как семьи, так и государства. Если это единство зайдет слишком далеко, то и само государство будет уничтожено; если даже этого не случится, все-таки государство на пути к своему уничтожению станет государством худшим, все равно как если бы кто симфонию заменил унисоном или ритм одним тактом» [3, 1263 b 32 -35]. История подтвердила его правоту: тотальная одинаковость социума – в материальном ли производстве, в духовной ли сфере, а тем более как целого ведет в социальный тупик.

Каковы же отправные координаты данного единства государства и, добавим, его устойчивости, что полагал на этот счет Аристотель? Задавшись выяснением в труде «Политика» разрушительных начал и средств самосохранения каждого вида государственного устройства вообще, Стагирит так определил начальный пункт, исходную точку исследования: «при созидаании большей части видов государственного устройства царило общее согласие насчет того, что они (внимание! – О.П.) опираются на право и предполагают относительное равенство». Но, как верно указывает Аристотель, «в понимании этого равенства допускалась ошибка» [3, 1301 a 26]. И далее интересен и эвристичен выход Стагирита на устойчивость / неустойчивость государства. А именно то, что неустойчивость государственного устройства является результатом ошибочного толкования, понимания равенства людьми и попыток реализовать его в социальной практике! Удостоверимся, как это изложено в тексте первоисточника.

Само обращение античного исследователя к феномену равенства требует определиться с его критерием. Аристотель к этому чуток и квалифицированно выделяет: «равенство же бывает двоякого рода: равенство по количеству и равенство по достоинству. Под количественным равенством я разумею тождество и равенство в смысле количества или размера, под равенством по достоинству – равенство в смысле соотношения» [3, 1301 b 30 -33].

Исходя из сформулированного, Стагирит раскрывает суть ошибки в понимании равенства: «Соглашаясь в том, что безусловно справедливым может быть только равенство по достоинству, люди... расходятся между собой в следующем: одни полагают, что если они будут равны относительно, то они должны быть равны и вообще; другие, признавая себя относительно неравными, притязают на такое же неравенство в свою пользу во всех отношениях» [3, 1301 b 35-39]. На первой позиции базируется демократическое устройство, из второй возникает олигархическое⁶[см. 3, 1301 b].

Абсолютизация же одного из двух видов равенства и игнорирование другого, заложенная в основание демократии и олигархии – неконструктивны, раскалывают общество и продуцируют социальное разъединение, противоборство, что и зафиксировал Аристотель: «Опираясь на представление о равенстве, в демократиях все и притязают на полное равноправие; в олигархиях же на основе представления о неравенстве стремятся захватить больше прав, поскольку в обладании большим и заключается неравенство...» [3, 1301 a 34-35]; «те и другие [граждане], исходя из своих предпосылок, раз они не получают своей доли в государственном управлении, поднимают мятеж» [3, 1301 a 38-39]. Такая описанная абсолютизация одного из видов равенства и игнорирование другого представляет одну из крайностей.

Другая крайность – «стремиться просто соблюсти повсюду тот и другой вид равенства» – нереалистична, нежизнеспособна, о ней Аристотель отзывается: «... вообще ошибка». «И доказательством служит то, что после этого происходит: ни один из видов государственного устройства, основанный (5) на такого рода равенстве, не остается устойчивым» [3, 1302 a 3-5]. Каким же образом обезопаситься и избежать обеих крайностей? Согласно Стагириту, «в одних случаях должно руководствоваться количественным равенством, в других – равенством по достоинству» [3, 1302 a 6].

Дальнейшее раскрытие содержания выделенных двух видов равенств Аристотель изложил в «Никомаховой этике». К настоящему времени в философском сообществе сложилась традиция называть их терминами «уравнивающая» и «распределительная» справедливость⁷, «уравнивающая» и «разделяющая» справедливость [10, с. 94] и т. п. Как верно отметил Кашников Б., эти названия применяются исследователями для простоты изложения [10, с. 105].

Аристотель же дословно выделяет в рамках частной справедливости два вида⁸: «Один вид частной правосудности и соответствующего права (to dikaion) связан с распределением (en tais dianomais) почестей, имущества и всего прочего, что может быть поделено между согражданами (koinoniontes) определенного государственного устройства (именно среди них одному возможно иметь в сравнении с другим несправедливую или справедливую [долю] (anison kai ison)» [2, 1130 b 30]. Этот вид частной правосудности выражается нынешним термином «распределяющая справедливость». «Другой [вид] - направительное (diortotikon) право при взаимном обмене (synallagmata)» [2, 1131 a]. «...Распределительное право... должно учитывать известное достоинство, правда, [«достоинством»] не все называют одно и то же, но сторонники демократии – свободу, сторонники олигархии – богатство, иные – благородное происхождение, а сторонники аристократии – добродетель» [2, 1131 a 25]. «Что же касается правосудия при обмене, то оно хотя [и означает] известное справедливое равенство... Ведь безразлично, кто у кого украл – добрый у дурного или дурной у доброго ... закон учитывает разницу только с точки зрения вреда, с людьми же он обращается как с равными» [2, 1132 a -5]. Последнее, зафиксируем, выражается нынешним термином «уравнивающая справедливость».

Выделенные Аристотелем два вида частной справедливости / правосудности проясняются через лежащие в их основании арифметическое и геометрическое равенства как виды справедливой пропорциональности. По определению Кашникова Б., с которым мы солидарны, «... арифметическое равенство означает применение равного критерия к людям, игнорируя их действительное неравенство, как это имеет место в суде»; «... Геометрическое равенство, напротив, означает применение равного критерия к неравным людям. В результате мы можем вознаграждать по достоинству, хотя и неравной мерой» [10, с. 105].

С арифметическим и геометрическим равенствами перекликаются положения Аристотеля из «Политики». Он совершенно определенно пишет, что справедливость возможна лишь в форме справедливого равенства (= постаристотелевская «уравнивающая справедливость») или справедливого неравенства (= «разделяющая» или «распределительная справедливость»). «... справедливость, как кажется, есть равенство, и так оно и есть, но только не для всех, а для равных; и неравенство также представляется справедливостью, и так оно и есть на самом деле, но опять-таки не для всех, а лишь для неравных» [3, 1280 а 11-14]. Как резонно уточняет Кашников Б., «распределение по заслуге – это тоже равенство, но равенство геометрическое, поскольку люди равны, неравна только их заслуга. В арифметическом равенстве, как, например, в частном обмене, они равны арифметически, их заслуга не имеет значения» [10, с. 106]. Итак, мы видим, что распределительная / разделяющая справедливость строится на геометрическом равенстве, уравнивающая – на арифметическом, а по терминологии Аристотеля, соответственно, первая – на геометрической, вторая – на арифметической пропорциональности⁹. Итак, по учению Стагирита, равенство нисколько не совпадает с несправедливой уравниловкой, и академик Мутсопулос Э. даже акцентирует их противопоставленность в «Политике» Аристотеля [15].

Для получения же полной картины рассматриваемых двух видов равенства обратимся к развернутому пояснению разделяющей и уравнивающей справедливостей, которое именно в Аристотелевском ключе сделал Кашников Б.: «Первая предполагает сложную пропорцию, при которой равенство при распределении, скажем, общественных должностей между гражданами обеспечивается таким образом, что соотношение моих заслуг к моей должности должно быть равно соотношению заслуг другого человека к его должности. Соответственно это геометрическое равенство можно представить с помощью формулы $a : b = c : d$ («a» и «c» — должности индивидов, «b» и «d» — их заслуги). Моя должность может расти по мере роста моих заслуг в управлении общественными делами, но в геометрической пропорции я остаюсь равен другому гражданину, соответствующие заслуги которого могут быть не столь велики. Но самое главное это то, что ни одно из благ не распределяется произвольно, но исходя из признанной и справедливой меры, в силу чего поддерживается

справедливость и пропорциональное равенство. Совсем другое дело, если гражданин достигнет высших должностей только потому, что он племянник Перикла, или получит большую меру привозного зерна не потому, что у него много детей, но потому, что он занимает высокую должность. Уравнивающая справедливость поддерживает иное равенство – равенство простое, арифметическое, при котором $a = b$, где a и b граждане. Всякое их различие здесь уже не имеет значения. Граждане, например, равны перед законом независимо от их заслуг, должностей и т. д.» [10, с. 94-95].

Таким образом, мы проследили и убедились в фундаментальности оснований, на которых зиждется сделанный Аристотелем вывод о том, что «в одних случаях должно руководствоваться количественным равенством, в других – равенством по достоинству» [3, 1302 а 6].

Принцип арифметического равенства или равенства по количеству («уравнивающей справедливости») у Аристотеля не абстрактно-схоластическое положение. Он задействован при организации землевладения в проекте наилучшего государственного устройства, описанном Стагиритом в двух последних книгах «Политики». Аристотель настаивает на том, «что земельная собственность не должна быть общей, но ... должна быть предоставлена на дружеских началах в общее пользование и ... ни один гражданин не должен быть лишен пропитания»¹⁰ [3, 1330 а - 4]; «необходимо поделить всю территорию государства на две части: одна из них должна находиться в общем пользовании, другая – в частном владении» [3, 1330 а 9-10]. Причем каждый гражданин наделяется равнокачественным по географическому расположению типом земельного участка: «... одна доля частновладельческой земли должна быть расположена на границах государства, другая – у города, чтобы у всех было два надела, по одному в каждом из обоих участков» [3, 1330 а 14]. Это один из примеров практического воплощения арифметического равенства, или уравнивающей справедливости.

Устойчивость разных видов государственно-го устройства

Как мы установили в начале настоящей статьи, Аристотель считал «средний вид государственного строя» наилучшим¹¹. В чем же его суть? Это полития, являющаяся, по Стагириту, «смешением олигархии и демократии» [3, 1293 b 35], комбинированием их. Аристотель дает классификацию разных видов государственного

устройства¹² и со знанием дела вскрывает неодинаковую их устойчивость. Он формулирует единую главную причину крушения политий и аристократий – «отклонения от справедливости», выраженные в том, что в аристократии и политике «в неправильном соотношении объединены демократия и олигархия» [3, 1307 а 5-9]. При этом Аристотель четко различает несовпадающую степень устойчивости аристократий и политий: «первые менее, вторые более устойчивы. Те государственные устройства, которые отклоняются более в сторону олигархии, называют аристократическими, а те, которые более склоняются в сторону демократии, – политиями». И большую прочность и устойчивость политий мыслитель объясняет именно соблюдением интересов большинства свободных граждан, т.е. весомостью демократической составляющей в их составе, дословно: «последние более прочны, чем первые: большинство имеет большую силу, и люди больше любят порядок, при котором осуществляется равноправие, тогда как обладатели большого состояния, если государственный строй предоставит им значительный перевес, стремятся проявить наглость и корыстолюбие» [3, 1307 а 14-20].

На устойчивость государственного строя отрицательно влияют социальные возмущения, внутренние неурядицы и государственные перевороты, они разрушают ее и проанализированы Аристотелем. В частности, он указал, что этническая разнородность, «разноплеменность населения, пока она не сгладится, служит источником неурядиц, ... те, кто принял к себе чужих при основании государства или позднее, испытали внутренние распри» [3, 1303 а 25-29]. Относительно же видов государственного устройства он отметил, что «демократический строй представляет большую безопасность и реже влечет за собой внутренние распри, нежели строй олигархический» [3, 1302 а 7-10]. Философ со знанием дела конкретизирует, чем вызываются перевороты, например, в демократиях, олигархиях, аристократиях и политиях. Это и происки демагогов, которые «путем ложных доносов по частным делам на состоятельных людей ... награвливают на них народную массу» [3, 1304 в 20-25], и деспотичность олигархий, «притеснение олигархами народной массы» [3, 1305 а 39] и «несогласие друг с другом» [3, 1305 в 1], а также когда «законодатели ... предоставляют слишком много преимуществ состоятельным, ... стараются обойти простой народ» [3, 1297 а 10]. Исследуя первопричины

распрей и государственных переворотов – «ради чего» [3, 1302 а 21], по словам Стагирита, они происходят, он прежде всего указывает на «прибыль и почести» [3, 1302 а 37], еще – «если находящиеся у власти проявляют наглость и корыстолюбие» [3, 1302 в 7] и в итоге игнорируется достоинство: «одни люди пользуются почетом, а другие лишены его, причем не принимается в соображение достоинство тех и других, справедливость ... в том в ..., если бы почет воздавался по достоинству» [3, 1302 в 13-15].

Итак, Аристотелевский анализ социальных возмущений в среде свободных граждан, без учета массы рабов, высветил их главные субъекты – это противоборствующие крайности общества: богатые и простой народ. Попутно он констатирует любопытное обстоятельство: одни и другие в разной мере дестабилизируют социальную жизнь, нарушают устойчивость: «государственный строй губит скорее алчность богатых, нежели простого народа» [3, 1297 а 13]; «... бедные, хотя бы они и были лишены почетных прав, все-таки остаются спокойными, если никто их не оскорбляет и не отнимает у них того, что им принадлежит» [3, 1297 в 6-7]. Чтобы уменьшить остроту их противостояния, Стагирит предлагает ряд мер в адрес тех и других, кратко ознакомимся с ними ниже.

Рассматривая богатых, то философ осуждает беспредельное богатство [см. 3, 1257 в 20-25, 30] и крупную торговлю, ведущуюся во имя наибольшей прибыли [см. 3, 1257 в], безграничную наживу [см. 3, 1257 а; 1258 а] и ростовщичество¹³ [см. 3, 1257 в 35; 40]. Он настаивает на соблюдении умеренности согражданами [см. 3, 1295 в; 1323 в] и считает, что имущим следует делиться с бедной частью своих доходов: «Имея частную собственность, человек в одних случаях позволяет пользоваться ею своим друзьям, в других предоставляет ее в общее пользование» [3, 1263 а 30-35]. Он убежден, что богатым следует делиться с неимущими и частью государственной власти. «Необходимо зорко наблюдать, – пишет он, – за благоденствующим в государстве классом. Средством для этого является привлечение противоположных классов к государственным делам и должностям (под противоположными классами я понимаю знатных и народную массу, бедных и имущих); следует также попытаться сблизить неимущую массу с имущими или усилить средний класс в государстве» [3, 1308 в]. В то же время сам Аристотель – сторонник частной собственности и противник ее передела и

уравнивания: «... скорее уж следует уравнивать человеческие вожелания, а не собственность. А этого возможно достигнуть лишь в том случае, когда граждане будут надлежащим образом воспитаны посредством законов» [3, 1266 b 30].

Что же касается бедного свободного люда, то его конфликтность и недовольство можно уменьшить следующими мероприятиями. В сфере экономической Стагирит рекомендует распределять излишки государственных доходов между бедняками (это была принятая практика, например, в Афинах), но не путем раздач-подачек, подобных дырявой бочке¹⁴ [3, 1320 a], они подпитывают именно неустойчивость общества. Нужно, по Аристотелю, снабдить неимущих средствами [1320 b 5-10] труда, производительной деятельности¹⁵. ... В политической сфере философ предлагает материально стимулировать неимущих за их участие в государственной жизни и сочетать это со взысканиями с имущих в случае их неучастия¹⁶, «потому что только в таком случае все участвовали бы в государственной жизни, иначе управление ею будет находиться в руках только каких-либо одних» [3, 1297 b]. Еще у Стагирита в совокупности очерчены пять способов «добиться расположения простого народа»¹⁷ [3, 1297 a 15].

Тем не менее все меры-вспомоществования в адрес бедноты, предлагаемые философом, не должны подорвать господство имущих в обществе. Аристотель при анализе видов демократии открыто рекомендует: «надо всегда отстранять худшие части населения от участия в управлении» [3, 1319 b]; а в число граждан если и допускать неполноправных людей, то «до тех пор, пока народная масса не будет превышать общего числа знатных и средних» [3, 1319 b 10-15], так как оказавшись в большинстве, первые «внесут больше беспорядка в государственный строй». Он занимает четкую позицию приоритетного предоставления властных полномочий «лучшим» – состоятельным, имущим (и подкрепляет его высоким имущественным цензом¹⁸), тем гражданам, кто «вкладывает большую долю для такого рода общения, надлежит принимать в государственной жизни и большее участие» [3, 1281 a 5].

В поле исследовательского внимания Аристотеля находятся еще несколько социальных феноменов, имеющих отношение к устойчивости общества. Это количество и состав народонаселения, размеры государства и его взаимодействие с окружающей средой, включая географическое положение и территориальные характеристики (или, используя современную

терминологию, демографическая и экологическая составляющие устойчивого развития общества). Он рассматривает их в качестве внешних желательных и исполнимых условий именно для наилучшего государственного строя, в силу чего, как мы считаем, они имеют выход на устойчивость общества.

Принимая сложившуюся в ту эпоху социально-политическую практику измерения величины государства количеством его населения, Аристотель уточняет содержание последнего через ключевую для философа категорию меры. «нельзя руководиться ... случайным количеством..., принимать в расчет только то население, которое... является существенной принадлежностью» государства (т.е. свободные граждане, а не рабы, метеки и иноземцы) [3, 1326 a]; «не одно и то же большое государство и многонаселенное» [3, 1326 a 18-22, 25]. Поскольку по Аристотелю «государство есть нечто самодовлеющее», то малонаселенность и перенаселенность нарушают его функционирование и жизнедеятельность и, добавим, тем самым подрывают устойчивость общества. Так, «государство с крайне малочисленным населением не может довести себя» [3, 1326 b], и «трудно, чтобы не сказать невозможно, слишком многонаселенному государству управляться хорошими законами. ... ведь закон есть некий порядок, ... а чрезмерно большое количество не допускает порядка» [3, 1326 a 26-30], в частности «и иноземцам, и метекам легко присваивать себе права гражданства ... именно вследствие избытка населения» [3, 1326 b 21-22].

Далее Аристотель подытоживает то, что количество населения в государстве должно быть «самодовлеющим для устройства благой жизни на началах политического общения»; «чтобы выносить решения на основе справедливости и ... распределять должности по достоинству, граждане непременно должны знать друг друга – какими качествами они обладают» [3, 1326 b 15]. Стагирит определяет наилучший предел для государства – «возможно большее количество населения в целях самодовлеющего его существования, притом легко обозримое» [3, 1326 b 24]. Критерием самодовления мыслитель руководствуется и при прояснении взаимодействия государства с окружающей средой и приветствует «территорию, которая обеспечивает государству наибольшее самодовление» – приносящую «всякого рода продукты, ... чтобы ни в чем не было недостатка» [3, 1326 b 26-30]. Размеры ее должны быть такими, чтобы население проводи-

ло жизнь и досуг, совмещая свободу и воздержанность¹⁹ [3, 1326 b 32].

Еще Стагирит анализирует близость к морю как природно-географическую характеристику государства, воздействующую на него противоречиво, содержащую как неудобства, так и преимущества для него. С одной стороны, отмечает он, эта близость обуславливает проживание иноземцев и множества заграничных торговцев, противящихся местному благозаконию и управлению. С другой стороны, близость к морю обеспечивает безопасность государства и снабжение его всем необходимым [3, 1327 a 20]. Первое, как мы заключаем, расшатывает устойчивость общества, второе – ее укрепляет. В целом же изложенное Аристотелем взаимодействие государства с окружающей средой представляет успешное использование гражданами ее природных ресурсов: ИЗ НЕЕ получают продукты, БЕРУТ материалы для обработки, задействуют потенциал суши и моря и пр.

Как видно из приведенных Аристотелевских материалов, определяя оптимальную величину государства, его народонаселения и территории, Аристотель исходит из ключевого для него постулата [см. 22, с. 199-200] срединности. Он же составляет основание феномена самодостаточности или, по-гречески, автаркии. Важность ее в философском наследии Аристотеля отметил академик Мутсопулос Э.: «... αὐτάρκης, «самодостаточный», это тот, кто ценит срединность, истинную середину, избегая как слишком многого, так и слишком малого («Никомахова этика», А 5, 1097 b 8; «Риторика», А 6, 1362 a 27). Автаркия – ценность, которую надлежит культивировать («Политика», В 2, 1261 b 14: αἰρετώτατον τὸ αὐταρκέστερον); ценность столь же важная, как и истинное благо, которое самодостаточно («Никомахова этика», А 5, 1097 b 8; «Риторика», А 6, 1362 a 27)»²⁰ [15]. Опираясь на идеи Стагирита, Мутсопулос Э. так очертил тему автаркии: «Человеку нужна «автаркия жизни» («Риторика», А 5, 1360 b 15; «Политика», Г 1, 1379 b 21: αὐτάρκειαν βίου), которая для добродетельного гражданина является самоцелью и на самом деле наилучшим (там же, А 2, 1252 a 1: τέλος καὶ βέλτιστον). ... жизнь человека оказывается лучшей и наиболее совершенной, если она увенчана автаркией (там же, Г 9, 1280 b 34; 1281 a 1)» [15]. По этой причине, заключает академик, «при любом выборе или отборе преимущество имеет тот, кто обладает наивысшей автаркией (там же, В 2, 1261 b 14: τὸ ἐταρκέστατον)». [15] Еще ученый отмечает наличие у Аристотеля восходя-

щей иерархии человеческих автаркий, а именно: «Отдельный человек может быть самодостаточным, но его семья должна быть таковой в еще большей степени, и в еще большей степени – полис («Политика», Δ 2, 1253 a 23; В 2, 1261 b 11)» [15]. Автаркию исследует и Брагинская Н., она формулирует в ряде других такое ее значение – это «политический принцип независимости самообеспечивающегося государства» и то, что «... автаркия полиса основана, по Аристотелю, на сложной уравновешенности общественной структуры...» [16, с. 44, 45].

В только что процитированных материалах об автаркии есть важный момент для темы нашей статьи. Автаркия базируется на принципах срединности и равновесия, и они же, по Аристотелю, составляют фундамент устойчивости общества²¹. И хотя Стагирит их взаимовлияние нигде обстоятельно не прописывает, но связь и сопряженность автаркии и устойчивости общества он наметил через ЕДИНЫЕ, общие заложенные в их основание принципы. Тем самым дан импульс к изучению этой их связи и обусловленности в перспективе.

Выводы.

Как показали проведенные анализ и поиск, согласно Стагириту, а) гарантом устойчивости общества и обуславливающими ее социальными субъектами являются свободные граждане среднего достатка; б) наибольшей устойчивостью обладает полиция из шести видов классифицированных философом государственных устройств; в) основным источником неустойчивости общества, античного в частности, Аристотель считал конфликтность противоположностей – богатых и бедных свободных людей, без учета массы рабов. Также зафиксирована намеченная Стагиритом связь устойчивости общества и автаркии.

Выявлены описанные Аристотелем феномены, которые обеспечивают устойчивость полиса в целом и, таким образом, им присущ общесоциальный масштаб: 1) опора на право, 2) определенное сочетание двух видов равенства людей – равенство по количеству и равенство по достоинству, они же «уравнивающая» и «распределительная» справедливость, арифметическое и геометрическое равенства. Сегодня, как подтверждает теория Роулза Дж. (Rawls J.), они играют универсально-детерминационную роль для разрешения проблемы неустойчивости современного развития общества [см. 21, с. 80].

Отметим исторически сквозную и общесоциальную фундаментальность наработок Ари-

стотеля по устойчивости общества, взяв из них для примера два феномена: 1) противостояние богатых и бедных и 2) сочетание двух видов равенства / справедливости. Они значимы не только в рамках античной эпохи, но и до сих пор.

На актуальность первого феномена для устойчивости современного общества указывает следующее. В материалах ООН широко применяется такой показатель, как отношение доходов наиболее богатых к доходам беднейших, он же – индекс социально-экономической дисгармонии²² в постсоветской философии [9; 23, с. 83; 27, с. 91, 97, 108-109 и др.]. С ростом индекса растёт и напряженность в отдельной стране и в мире, с чем солидарны ведущие украинские ученые. Ныне, как отметил Хамитов Н. В., глобализация «значною мірою призводить до зубожіння одних країн і гіперзбагачення інших» [28, с. 310], а Либанова Э. М. обосновала тот факт, что «сама соціально неприйнятна нерівність і є найголовнішим викликом для українського суспільства», «загрожує серйозними ... конфліктами і розхитуванням основ української держави» [11, с. 22, 25].

Актуальность второго феномена для устойчивости общества подтверждается положениями из доклада ООН 2016 г. «Человеческое развитие для всех и каждого». Его название выражает насущность уравнивающей справедливости в общечеловеческом масштабе и отражает основную мысль о том, что на пути к вершинам человеческого развития никто не должен остаться обделенным (перевод с англ. мой. – О. П.) [30, р. 2]. В Докладе утверждается: «человеческое развитие требует признать, что каждая жизнь одинаково ценна». При этом особое внимание нужно уделить обездоленным и уязвимым, – здесь налицо востребованность социумом распреде-

ляющей справедливости, дословно: «начинать человеческое развитие необходимо с тех, кто в наименьшей степени пользуется его плодами» [30, р. 169]. В целях же заботы об обделенных следует применять четырехзвенную политическую стратегию [30, р. 104], в частности: «совершенствование распределения государственных расходов между капиталом и трудом с целью создания рабочих мест» [30, р. 106]; еще «... помогает вернуть обделенные группы населения в процесс роста и перераспределение активов... Демократизация образования ... высшего, способна принести пользу представителям бедных слоев населения [30, р. 110]; также речь идет о «распределительной справедливости» и сфере ее действия «как внутри поколений, так и между ними» [30, р. 93].

В итоге проведенное нами исследование показало, что именно социальные слагаемые устойчивости общества предстают у Аристотеля ключевыми, определяющими. Экологическая же составляющая (по линии «общество-природа») в античную эпоху находилась на периферии внимания, так как в тот исторический период не вызрела. Она и сейчас не главная, хотя ею пытаются подменить классовые противоречия и втянуть развивающиеся страны в губительную кабалу Киотского протокола. Таким образом, в результате произведенного исследования установлено, что Аристотель одним из первых обратился к проблеме устойчивости общества и является первопроходцем в использовании термина «устойчивость» применительно к социальным реалиям. Определено, что основополагающими для устойчивости общества, по его учению, выступают принципы пропорциональности (= соразмерности), равновесия и срединности.

¹См., например, журнал «Філософська думка» 2016 г. № 5: Навроцький В. «Топіка» Аристотеля і практичний поворот у сучасній логіці. С. 27-32; Панич О. Аристотелева «усія»: між субстанцією, сутністю і неперекладністю. С. 33-49; Симчич М. Схоластичний аристотелізм у Києво-Могилянській академії (XVII–XVIII ст.). С. 50-55.

²Их авторы: Frans de Haas, Chuangen Huang, António Pedro Mesquita, Alexander Sanzhenakov, Chihiro Nishioka, Chi-Shing Chen, Milana Tasić, Zhou Liu, Hao Liu, Yuye Que, John Dudley, Si-nan Kadir Celik, Tsukasa Kuwahara, Shufeng Tian, White Haiqiang Dai, Terfa Kahaga Anjov [33].

³«... кто по природе принадлежит не самому себе, а другому и при этом все-таки человек, тот по своей природе раб. Человек же принадлежит другому в том случае, если он, оставаясь человеком, становится собственностью; последняя представляет собой орудие активное и отдельно существующее» [3, 1254 а 15].

⁴«Власть господина над рабом, хотя одно и то же полезно и для прирожденного раба, и для прирожденного господина, все-таки имеет в виду главным образом пользу господина, для раба же она может полезна привходящим образом» [3, 1278 b 33-37].

⁵«В соответствии с известным правилом: «разделяй и властвуй», Аристотель советует... чтобы среди подвластных людей не развивались дружественные чувства. Рабы должны принадлежать к разным национальностям и не должны быть горячего темперамента; при этих условиях они будут полезны для работы и нечего будет опасаться ... попыток к возмущению с их стороны. В виде награды за работу рабам следует га-

рантировать в будущем свободу» [Кечекьян С. Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве / С. Ф. Кечекьян. – М.–Л., 1947. – С. 78-79].

⁶«... демократическое устройство возникло на основе того мнения, что равенство в каком-нибудь отношении влечет за собой и равенство вообще: из того положения, что все в одинаковой степени люди свободно-рожденные, заключают и об их равенстве вообще. Олигархический строй возник на основе того предположения, что неравенство в одном отношении обуславливает и неравенство вообще: раз существует имущественное неравенство, то из него вытекает и неравенство вообще» [3, 1301 а 28 - 34].

⁷Например, [7, с. 75], а также: Гусейнов А.А, Апресян Р.Г. Этика: Учебник. – М.: Гардарики, 2005. – С. 337-338; История политических и правовых учений. Курс лекций: учеб. Пособие / И.Ю. Козлихин, Е.М. Тимошина. – 2-е изд. – М : Проспект, 2016. - С. 30, и др.

⁸Частная справедливость и частная правосудность у Аристотеля один и тот же феномен; Н.В. Брагинская переводит слово «*dikaiosisune*» как «правосудность», Э. Радлов переводит его как «справедливость» [10, с. 116].

⁹Стагирит характеризует их так: «Право есть ... соотносительное [т. е. пропорциональное]... Пропорция есть приравнивание (*isotes*) отношений и состоит не менее чем из четырех членов [2, 1131 а 30]. ... и право предполагает не менее четырех [членов] и отношение здесь то же ..., ведь они разделены соответственно на лица и вещи. А значит, как член α будет относиться к β , так γ - к δ , и соответственно [в другом порядке]: как α к γ , так β к δ , следовательно, [точно так относится] и целое к целому, [$\alpha + \gamma$: $\beta + \delta$] и распределение объединяет в пары именно эти [слагаемые целого] ... [2, 1131 б 5]. ... объединение в пары α с γ и β с δ - это правосудие в распределении ... и право состоит в пропорциональности. (Эту пропорцию математики называют геометрической, так как в геометрической пропорции суммы членов относятся именно так, как каждый член пропорции к соответствующему члену) [2, 1131 б 10-15]. ... правосудие в распределении общественного всегда согласуется с названной, [т. е. геометрической], пропорцией (ибо и тогда, когда распределяют общее имущество, распределение будет соответствовать тому же самому отношению, в каком находятся друг к другу взносы [участников]) [2, 1131 б 30]. ... Что же касается правосудия при обмене, то оно хотя [и означает] известное справедливое равенство..., но соответствует не этой пропорции, а арифметической. Ведь безразлично, кто у кого украл - добрый у дурного или дурной у доброго ... закон учитывает разницу только с точки зрения вреда, с людьми же он обращается как с равными» [2, 1132 а - 5].

¹⁰Напомним, что полноправными гражданами не являются ремесленники, земледельцы и торговцы [см. 1328 б 40 – 1329 а], а - тяжеловооруженные и совещающиеся, и владение собственностью сосредоточено в их руках [1329 б 35].

¹¹Так как там «средние граждане многочисленны» и, следовательно, сглажена конфликтность свободных богатых и бедных людей. Сам Стагирит дает понять, что «средним» государственным устройством он считает строй, установленный в Афинах Солоном, когда доступ к должностям был обусловлен ценом: «один муж из числа стоящих некогда у кормила правления рискнул ввести это («средний») строй» [3, 1296 а].

¹²Как известно, он насчитывает шесть видов государственного устройства; три из них рассматриваются им как правильные, три — как неправильные, т. е. как извращения первых трех. Правильные виды государственного устройства, по Аристотелю, — царская власть, аристократия, полития; неправильные — тирания, олигархия, демократия. Царская власть — правление одного, имеющего в виду общее благо; тирания — правление одного, руководящегося собственной выгодой. Аристократия — правление немногих, лучших, осуществляемое в интересах всех граждан; олигархия — правление немногих состоятельных граждан, думающих только о собственной выгоде. Полития — правление большинства, отбираемого на основании определенного ценза и пекущегося об общем благе; демократия — правление большинства, неимущих, в интересах исключительно этого большинства. [8, с. 41].

¹³Оно состоит в том, что «все занимающиеся денежными оборотами, стремятся увеличить количество денег до бесконечности» [3, 1257 б 35] и в стремлении приумножить «... имеющиеся денежные средства... до беспредельности» [3, 1257 б 40].

¹⁴Которые «народ же берет и вместе с тем снова и снова нуждается в том же» [3, 1320 а].

¹⁵«чтобы всякий мог приобрести в собственность небольшой участок земли, ... заняться торговлей или земледелием» [3, 1320 б].

¹⁶«... за участие в народном собрании и в суде...» «одним выплачивать вознаграждение за исполнение обязанностей, других штрафовать за уклонение от них» [3, 1296 а 38-40].

¹⁷«Они относятся к области устройства народного собрания, должностей, судебных установлений, войска и гимнастических упражнений» [3, 1297 а 16].

¹⁸«...управление государством должно принадлежать исключительно людям, имеющим возможность приобрести оружие на собственный счет; что же касается имущественного ценза, то невозможно установить его количественное мерило, однако следует наладить дело так, чтобы этот ценз был возможно более высоким, но вместе с тем и таким, чтобы число людей, которые могут принимать участие в государственном управлении, все-таки превышало число тех, кто лишен этого права» [3, 1297 б – 5].

¹⁹Также исходя из принципов стратегии территория должна быть «труднодоступна для вторжения, но иметь удобные выходы... и... “легко обозрима“ значит, что ее легко можно защищать» [3, 1326 b 40]. Город должен быть «расположен одинаково хорошо и по отношению к морю, и по отношению к остальной территории государства» и представлять среди окружающего пространства центральный пункт, чтобы 1) из него было «возможно выслать помощь во все стороны» и 2) в него было «легко доставлять получаемые продукты, ... был удобный подвоз ... всяких... материалов для обработки» [3, 1327 a 10].

²⁰Мутсопулос Э. также детализирует, что для Аристотеля «...ἀδάρκῆς – это тот, кто не нуждается ни в какой внешней поддержке или добровольно избегает ее, если может выжить без взаимодействия с другими. Эта установка предполагает или запас ресурсов сверх необходимого, или же использование всех поступающих доходов» [15].

²¹Напомним положения, зафиксированные в начале нашей статьи: 1) «соразмерность» для Аристотеля выступает «как принцип организации разумного равновесия» (В. Михайлов); 2) согласно Стагириту, свободные индивиды со средним достатком, средние граждане «обеспечивают равновесие...» и «там, где в составе населения средние имеют перевес..., государственный строй может рассчитывать на устойчивость».

²²Условно принятая доля 20 % богатых и 20 % бедных от общей численности населения. Рассчитан количественный предел данного индекса – менее 10-15 – регламентирующий в системе других обобщенных параметров именно устойчивое развитие общества [27, с. 91, 97, 108-109], однако ныне соотношение доходов богатых и бедных неоптимальное. Согласно докладу ООН 2016 г., новейшему из серии глобальных Докладов о человеческом развитии, один процент населения мира владеет 46-ю процентами мирового богатства [30, р. 80], а по данным ежегодного доклада Global Wealth Report швейцарского банка Credit Suisse, богатство 1% людей превысило состояние остальных 99% жителей Земли [<http://www.trust.ua/news/148877-bogatstvo-1-ludej-prevysilo-sostoanie-ostalnyh-99-zitelej-zemli-credit-suisse.html>].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аристотель. Категории / Аристотель // Сочинения: В 4-х т. Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – С. 52-90.
2. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Сочинения: В 4-х т. Т. 4. – М.: Мысль, 1976. – С. 53-294.
3. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения: В 4-х т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 375-644.
4. Аристотель і аристотелізм: 2400 років по тому. Круглий стіл «Філософської думки» (А. Ахутін, А. Баумейстер, О. Білий, А. Васильченко, О. Гомілко, В. Жулай, В. Звіядковський, В. Козловський, М. Попович, С. Пролеєв, В. Терлецький, В. Туренко, О. Хома) // Філо-софська думка. – 2016. – № 5. – С. 6-26
5. Войтинская Н. С. Аристотелизм. Записная книжка / Н. С. Войтинская // Вопросы философии. – 2017. – № 7.
6. Гагинский А. М. Аристотель и трансцендентальная онтология / А. М. Гагинский // Вопросы философии. – 2016. – № 12. – С. 150-160.
7. Джабраїлов Р. А. Принцип справедливості як основа трансформації економіко-правової системи держави (29 березня 2017 р.) / Р. А. Джабраїлов // Вісник НАН України. – 2017. – № 7. – С. 74-80. doi.org/10.15407/vism2017.07.074
8. Доватур А. И. «Политика» Аристотеля / А. И. Доватур // Аристотель. Сочинения: В 4-х т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 38-52.
9. Жирнова Л. М. Количественная характеристика устойчивости эколого-экономической системы / Л. М. Жирнова, А. Я. Шукина // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева (Тольятти). – 2009. – № 16. – С. 95-101.
10. Кашников Б. Н. Концепция общей справедливости Аристотеля: Опыт реконструкции / Б. Н. Кашников // Этическая мысль. – 2001. – Выпуск 2. – С. 89-117.
11. Лібанова Е. М. Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства / Е. М. Лібанова // Вісник НАН України. – 2017. – № 5. – С. 22-25.
12. Макарова И. В. Познаваемы ли единичные вещи? (Аристотель и Ф. Суарес о единичном) / И. В. Макарова // Вопросы философии. – 2016. – № 1. – С. 119-131.
13. Маслов Д. К. Франциск из Меронна о возможности доказать принципы непротиворечия и исключенного третьего и «Вопросы» XIII в. к «Метафизике» Аристотеля / Д. К. Маслов // Вопросы философии. – 2018. – № 5.
14. Михайлов В. Д. Формирование представлений об общественном согласии: Сократ, Платон, Аристотель / В. Д. Михайлов // Вестник Северо-восточного федерал. университета им. М. К. Аммосова. Серия: Педагогика. Психология. Философия. – 2016. – № 1. – С. 43-51.
15. Мутсопулос Э. Аристотель о моральных и экономических кризисах / Э. Мутсопулос // Вопросы философии. – 2016. – № 5.
16. Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М.: Мысль, 2010. – Т. 1. – 744 с.
17. Плаксина О. И. Значение феномена общения для устойчивого развития современного общества / О. И. Плаксина // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2016. – Т. 19. – № 8. – С. 21-30. doi: 10.15421/171648
18. Плаксина О. И. Интегративные функции феномена образования и их влияние на устойчивое развитие современного общества / О. И. Плаксина // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2016. – Т. 19. – № 10. – С. 10-18. doi: 10.15421/171699
19. Плаксина О. И. Представление о развитии в трудах Аристотеля и современность / О. И. Плаксина // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21 – № 1. – С. 19-29. doi: 10.15421/17182

20. Плаксина О. И. Проблема устойчивого развития общества в материалах 23-го всемирного философского конгресса / О. И. Плаксина // Научно-теоретический альманах «Грані». – 2014. – Т. 17. – № 5. – С. 12-17.
21. Плаксина О. И. Роль феномена справедливости в устойчивом развитии современного общества // Научно-теоретический альманах «Грані». – 2009. Т. 12. – № 6. – С. 77-82.
22. Пронина Е. Н. Античная философия. Краткий курс / Е. Н. Пронина. – М.: АСТ, 2018. – 270 с.
23. Пряхин В. Ф. История: Россия в глобальной политике: учебник и практикум для СПО / В. Ф. Пряхин. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 425 с.
24. Скородумова П. А. Философско-правовые аспекты права собственности в учениях Аристотеля и Платона и их значение для современного права / П. А. Скородумова // Социально-экономические исследования, гуманитарные науки и юриспруденция: теория и практика. – 2016. – № 5. – С. 123-127.
25. Солопова М. А. Аристотель о причинах долготы и краткости жизни / М. А. Солопова // Вопросы философии. – 2016. – № 12. – С. 161-168.
26. Терлецький В. Сучасні дискусії про назву аристотелевого твору, відомого нам як «Метафізика» / В. Терлецький // *Sententiae*. – 2017. – Т. 36. – № 2. – С. 50-65. doi.org/10.22240/sent36.02.050
27. Федотов А. Глобалистика: Начала науки о современном мире: курс лекций / А. П. Федотов. 2-е изд., испр. и доп. – М., 2002. – 224 с.
28. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту / Н. В. Хамітов. – Київ: КНТ, 2017. – 394 с.
29. Юнусов А. Т. Принцип противоречия как аксиома: к вопросу о происхождении и статусе “общих начал” науки в философии Аристотеля / А. Т. Юнусов // Вопросы философии. – 2017. – № 1. – С. 122-132.
30. Human Development Report 2016: Human Development for Everyone By the United Nations Development Programme 1 UN Plaza, New York, NY 10017 USA. – Retrieved from: http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_RU_Overview_Web.pdf
31. Plaksina O. Sustainable development of modern society through the prism of the phenomenon of justice / O. Plaksina // Proceedings of The XXIII World Congress of Philosophy. Philosophy as Inquiry and Way of Life. Athens, 04-10 August 2013. – University of Athens, School of Philosophy. University Campus. – Zografos. – P. 568.
32. Seventh Framework Programme of European Union. – Retrieved from: www.cordis.lu
33. XXIV World Congress of Philosophy (WCP 2018). Learning to Be Human. Programme. – Peking, 13-20 August 2018. – Retrieved from: <http://wcp2018.pku.edu.cn/yw/Programme/index.htm>

REFERENCES

1. Aristotel (1978). Kategorii [Categories]. *Compositions. (Vol. 2)*. Moscow: Mysl [in Russian].
2. Aristotel (1976). Nikomahova jetika [Nikomah's Ethics]. *Compositions. (Vol. 4)*. Moscow: Mysl [in Russian].
3. Aristotel (1983). Politika [Politics]. *Compositions. (Vol. 4)*. Moscow: Mysl [in Russian].
4. Aristotel and Aristotelianism (2016). *Filosofska dumka* 5, 5-76 [in Ukrainian].
5. Vojtinskaja, N.S. (2017). Aristotelizm. Zapisnaja knizhka [Aristotelianism. Note book]. *Vo-prosy Filosofii*, 7 [in Russian].
6. Gaginskij, A.M. (2016). Aristotel' i transcendental'naja ontologija [Aristotle and transcendental ontology]. *Voprosy Filosofii*, 12, 150-160 [in Russian].
7. Dzhabrailov, R.A. (2017). Pryncyp spravedyvosti jak osnova transformaciji ekonomiko-pravovoji systemy derzhavy [Principle of justice as the basis of transformation of economic and legal system of the state (March 29, 2017)]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 7, 74-80. doi: <https://doi.org/10.15407/visn2017.07.074> [in Ukrainian]
8. Dovatur, A.I. (1983). «Politika» Aristotelja [«Politics» of Aristotle]. *Aristotle. Compositions. (Vol. 4)*. Moscow: Mysl [in Russian].
9. Zhirmova, L.M., & Shhukina, A.Ja. (2009). Kolichestvennaja charakteristika ustojchivosti jekologo-jekonomicheskoj systemy [Quantitative characteristic of the sustainability of the ecological-economic system]. *Vestnik Volzhskogo universiteta im. V. N. Tatishheva* 16, 95-101 [in Russian].
10. Kashnikov, B.N. (2001). Konceptcija obshhej spravdyvosti Aristotelja: Opyt rekonstrukcii [The concept of Aristotle's general justice: the experience of reconstruction]. *Jeticheskaja mysl'*, 2, 89-117 [in Russian].
11. Libanova, E.M. (2017). Nadmima social'no nepryjnatna nerivnist': holovnyj vyklyk dlja ukrajins'koho suspil'stva [Excessive socially unacceptable inequality: the main challenge for Ukrainian society]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 5, 22-25 [in Ukrainian].
12. Makarova, I.V. (2016). Poznavajemy li edinichnye veshhi? (Aristotel' i F. Suares o edinich-nom) [Are single things cognizable? (Aristotle and F. Suarez about the singular)]. *Voprosy Filoso-fii*, 1, 119-131 [in Russian].
13. Maslov, D.K. (2018). Francisk iz Meronna o vozmozhnosti dokazat' principy nepro-tivorechija i isključennogo tret'ego i «Voprosy» XIII v. k «Metafizike» Aristotelja [Meronne's Francis about the possibility of proving the principles of non-contradiction and the excluded third and «Questions» of the XIII century. to the Aristotle's «Metaphysics»]. *Voprosy Filosofii*, 5, 150-160 [in Russian].
14. Mihajlov, V.D. (2016). Formirovanie predstavlenij ob obshhestvennom soglasii: Sokrat, Platon, Aristotel' [Formation of ideas about social consent: Socrates, Plato, Aristotle]. *Vestnik Severo-vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K. Ammosova. Serija: Pedagogika. Psihologija. Filosofija*, 1, 43-51 [in Russian].
15. Moutsopoulos, E. (2016). Aristotel o moralnykh i ekonomicheskikh krizisakh [Aristotle on Moral and Economic Crises]. *Voprosy Filosofii*, 5, 128-136 [in Russian].
16. Stepin, V.S. (Ed). (2010). *Novaia filozofskaia enciklopediia [New philosophical encyclopedia: in 4 volumes]. (Vol 1)*. Moscow: Mysl [in Russian]

17. Plaksina, O.I. (2016). Znachenie fenomena obshcheniya dlya ustoychivogo razvitiya sovremennogo obshchestva [The value of the phenomenon of communication for the sustainable development of modern society]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 19 (8), 21-30. doi: 10.15421/171648 [in Russian].
18. Plaksina, O.I. (2016). Integrativnye funktsii fenomena obrazovaniia i ikh vliianie na ustoichivoe razvitie sovremennogo obshchestva [The integrative functions of the education's phenomenon and their influence on the sustainable development of modern society]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 19 (10), 37-42. doi:10.15421/171699 [in Russian].
19. Plaksina, O.I. (2018). Predstavlenie o razviti v trudah Aristotelya i sovremennost ya perevoda [The notion of development in the Aristotle's works and modernity]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»* 21 (1), 19-29 [in Russian].
20. Plaksina, O.I. (2014). Problema ustoychivogo razvitiya obshchestva v materialakh 23-go vseirnogo filosofskogo kongressa [The problem of sustainable development of society in the materials of the 23rd World Congress of Philosophy]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»* 17 (5), 12-17 [in Russian].
21. Plaksina, O.I. (2009). Rol' fenomena spravedlivosti v ustojchivom razviti sovremennogo obshchestva [The role of the phenomenon of justice in the sustainable development of modern society]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 12 (6), 77-82 [in Russian].
22. Pronina, E.N. (2018). *Antichnaja filosofija. Kratkij kurs [Ancient philosophy. Short course]*. Moscow: AST [in Russian].
23. Prjahn, V.F. (2018). *Istorija: Rossija v global'noj politike: uchebnik i praktikum dlja SPO [History: Russia in global politics: a textbook and a workshop for SPO]*. Moscow: Izdatel'stvo Jurajt [in Russian].
24. Skorodumova, P.A. (2016). Filosofsko-pravovye aspekty prava sobstvennosti v uchenijah Aristotelja i Platona i ih znanenie dlja sovremennogo prava [Philosophical and legal aspects of property's law in the teachings of Aristotle and Plato and their significance for modern law]. *Social'no-jekonomicheskie issledovanija, gumanitarnye nauki i jurisprudencija: teorija i praktika*, 5, 123-127 [in Russian].
25. Solopova, M.A. (2016). Aristotel' o prichinah dolgoty i kratkosti zhizni [Aristotle on the causes of the longitude and the brevity of life]. *Voprosy Filosofii*, 12, 161-168 [in Russian].
26. Terlec'kyj, V. (2017). Sučasni diskusiji pro nazvu arystotelevoho tvor, vidomoho nam jak «Metafizyka» [Recent Discussions on the Name of Aristotle's Work Known to Us as Metaphysics]. *Sententiae* 36:2, 050-065 doi: <https://doi.org/10.22240/sent36.02.050> [in Ukrainian].
27. Fedotov, A.P. (2002). *Globalistika: Nachala nauki o sovremennom mire: Kurs lekcij [Global studies: Beginnings of the science of the modern world: a course of lectures]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
28. Hamitov, N.V. (2017). *Filosofs'ka antropologija: aktual'ni problemy. Vid teoretycnoho do praktycnoho povorotu [Philosophical Anthropology: Actual Problems. From theoretical to practical turning]*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
29. Junusov, A.T. (2017). Princip protivorechija kak aksioma: k voprosu o proishozhdenii i statuse "obshhjih nachal" nauki v filosofii Aristotelja [The principle of contradiction as an axiom: to the question of the origin and status of the «common principles» of science in the Aristotle's philosophy]. *Voprosy Filosofii*, 1, 122-132 [in Russian].
30. *Human Development Report 2016: Human Development for Everyone By the United Nations Development Programme*. Retrieved from: http://hdr.undp.org/sites/default/files/HDR2016_RU_Overview_Web.pdf
31. Plaksina, O. (2013). Sustainable development of modern society through the prism of the phenomenon of justice. Proceedings of the XXIII World Congress of Philosophy. *Philosophy as Inquiry and Way of Life*. University of Athens, School of Philosophy. University Campus. Zo-grafos, Athens.
32. *Seventh Framework Programme of European Union*. Retrieved from: www.cordis.lu.
33. *XXIV World Congress of Philosophy (WCP 2018). Learning to Be Human. Programme*. Peking. Retrieved from: <http://wcp2018.pku.edu.cn/yw/Programme/index.htm>.

Плаксина Оксана Іванівна

Кандидат філ. наук, доцент
 Придніпровська державна академія будівництва
 та архітектури
 49600, Дніпро, вул Чернишевського, 24-а

Plaksina Oksana

PhD in philosophy, Assoc. Prof.
 Prydniprovsk State Academy of Civil Engineering
 and Architecture
 24-a, Chernishevskogo Str., Dnipro, 49600, Ukraine

Email: svpdnepr@i.ua ORCID: 0000-0003-2830-8229

Цитування: Плаксина О. І. Устойчивость общества в социально-философском учении Аристотеля / О. І. Плаксина // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 62-76.

Citation: Plaksina, O.I. (2019). Ustoychivost obschestva v sotsialno-filosofskom uchenii Aristotelya [The sustainability of society in the Aristotle's socio-philosophical doctrine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 62-76.

Стаття надійшла / Article arrived: 18.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 20.03.2019

Корекція об'єкта соціальних експериментів Д. А. Столипіна

Олег Приймак, Юлія Приймак, Запорізький національний університет

Публікація присвячена проблемі корекції об'єкта, що відбулася в ході соціального експерименту одного з перших вітчизняних соціологів, учня Огюста Конта – Дмитра Аркадійовича Столипіна (1818–1893 рр.). У відповідності до стану соціологічної науки останньої чверті XIX ст. сформульовано визначення поняття «соціальний експеримент». Виявлені причини соціального експерименту, що був проведений Д. А. Столипіним протягом 1874–1893 рр. в с. Мордвинівці Бердянського повіту Таврійської губернії. Серед них у якості головних вказані криза поміщицького господарства та селянське малоземелля в умовах розгортання аграрного капіталізму на Півдні України. Доведено, що мета соціального експерименту цілком співпадала з напрямком пошуку імперською верхівкою соціальної опори на селі. Аналіз історичних джерел дозволив авторам встановити, що сутність його полягала у створенні орендних хуторів на поміщицьких землях за для підвищення рентабельності останніх та популяризації серед місцевого селянства провідних на той час інтенсивних форм ділянкового господарювання. У відповідності до соціологічної концепції Д. А. Столипіна об'єктом експерименту стали місцеві селяни, яким пропонувалося розірвати господарські зв'язки з сільською общиною і отримати хутори у середньострокову оренду. Формулювання критеріїв порівняльного аналізу уможливило виокремлення в ході експерименту трьох етапів: 1874–1877 рр., 1878–1888 рр., 1889–1893 рр. Головним аргументом на користь такого підходу став не стільки факт внесення змін до орендних угод з хуторянами, скільки залучення до експерименту селян з різних соціальних страт. Автори встановили, що якщо на першому етапі хуторянами стали представники куркульської та заможної страт селянства, то на другому – серед заможних орендарів був один середняк, а на третьому – заможних та середняків було порівну. Соціальний експеримент Д. А. Столипіна охарактеризовано в публікації як найдовший в історії вітчизняної соціології.

Ключові слова: соціолог; послідовник; соціальний дослід; соціальний статус; поміщик; хуторянин; селянство; історична соціологія

Correction of the object of social experiments D. A. Stolypin

Oleg Primak, Yulia Priymak, Zaporizhzhya National University

The publication deals with the problem of correction of an object that occurred during the social experiment carried out by one of the first Russian sociologists, a follower of Auguste Comte, Dmitry Arkadievich Stolypin (1818 – 1893). In accordance with the level of development of sociological science of the last quarter of the XIX century the definition of the concept of «social experiment» was formulated. The reasons for the social experiment, conducted by D.A. Stolypin during 1874 – 1893 in Mordvinovka Village of Berdyansk District of Taurida Governorate (present Mordvinovka Village in Melitopol District of Zaporozhye Region) were identified. Among them, as the main ones, are indicated the crisis of landlord economy and peasant land shortage, in the conditions of the development of agrarian capitalism in the south of Ukraine. It is proved that the goal of the social experiment completely coincided with the direction of the search for social support in the village by the imperial top. The analysis of historical sources allowed the authors to establish that its essence was to create rental farms on landowner lands increasing the profitability of the latter and to popularize among the local peasantry the leading forms of intensive local economic management.

Research revealed that in accordance with the sociological concept of D.A. Stolypin local peasants were the object of the experiment, who were asked to break economic ties with the rural community and get the farm in the medium-term lease. The formulation of criteria for comparative analysis made it possible to distinguish three stages in the course of the experiment – 1874-1877 years, 1878-1888 years, 1889-1893 years. The main argument in favor of such approach was not the fact of introducing changes in lease agreements with farmers as much as the involvement of peasants from different social strata in the experiment. Authors found that at the first stage farmers were the representatives of the kulak and prosperous strata of the peasantry, at the second – among the wealthy tenants there were peasants of medium welfare, and at the third – the wealthy and middle peasants were equally divided. The intermediate results of the social experiments by D.A. Stolypin, which were researched in terms of improvements of material facilities, increasing the area of cultivated land and monetary

incomes, including farmers in the channels of upward vertical social mobility and changing their social status. At the same time, the article emphasizes that scientific heritage of O. Comte, A. Smith, G. Spencer, as well as the foreign experience of agrarian transformations and knowledge of local economic traditions which were used by sociologist-amateur betrayed the ideas of the formed farm settlement. Social experiment D.A. Stolypin is described in the publication as the longest in the history of national sociology.

Keywords: *sociologist; follower; social experiment; social status; landowner; farmer; peasantry; historical sociology*

Коррекция объекта социальных экспериментов Д. А. Столыпина

Олег Приймак, Юлия Приймак, Запорожский национальный университет

Публикация посвящена проблеме коррекции объекта, которая произошла в ходе социального эксперимента одного из первых отечественных социологов, ученика Огюста Конта – Дмитрия Аркадьевича Столыпина (1818–1893 гг.). В соответствии с уровнем развития социологической науки последней четверти XIX в. сформулировано определение понятия «социальный эксперимент». Выявлены причины социального эксперимента, проведенного Д. А. Столыпиным в течение 1874–1893 гг. в с. Мордвиновка Бердянского уезда Таврической губернии. Среди них в качестве главных указаны кризис помещичьего хозяйства и крестьянское малоземелье в условиях развертывания аграрного капитализма на Юге Украины. Доказано, что цель социального эксперимента вполне совпала с направлением поиска имперской верхушкой социальной опоры в деревне. Анализ исторических источников позволил авторам установить, что сущность его заключалась в создании арендных хуторов на помещичьих землях для повышения рентабельности последних и популяризации среди местного крестьянства ведущих в то время интенсивных форм участкового хозяйствования. В соответствии с социологической концепции Д. А. Столыпина объектом эксперимента стали местные крестьяне, которым предлагалось разорвать хозяйственные связи с сельской общиной и получить хутора в среднесрочную аренду. Формулирование критериев сравнительного анализа позволило выделить в ходе эксперимента три этапа: 1874–1877 гг., 1878–1888 гг., 1889–1893 гг. Главным аргументом в пользу такого подхода стал не столько факт внесения изменений в арендных соглашениях с хуторянами, сколько привлечение к эксперименту крестьян из разных социальных страт. Авторы установили, что если на первом этапе хуторянами стали представители кулацкой и зажиточной страт крестьянства, то на втором – среди зажиточных арендаторов был один середняк, а на третьем – зажиточных и середняков было поровну. Социальный эксперимент Д. А. Столыпина охарактеризован в публикации как самый длительный в истории отечественной социологии.

Ключевые слова: *социолог; последователь; социальный опыт; социальный статус; помещик; хуторянин; крестьянство; историческая социология*

Постановка проблеми.

Розуміння сутності соціальних явищ та процесів в українському селі др. пол. XIX ст. – поч. XX ст. неможливе без врахування регіонального аспекту. В цьому контексті у сільській місцевості північного Приазов'я чітко простежувались дві тенденції, а саме зростання кризи поміщицького господарювання та поглиблення диференціації в середовищі хліборобів. Хоча в умовах порівняно вищої капіталізації аграрного сектору вони компенсували одна одну в площині земельної оренди, селянське мало- та дальнотемелля гальмувало поширення товарного вирощування збіжжя. Означені тенденції й стали у Приазов'ї причиною чисельних соціальних експериментів в агрокультурній сфері. Аналогів їм не було в інших регіонах України. Можливість використання їх історич-

ного досвіду в умовах реформування аграрного сектору сучасної України визначає актуальність цієї публікації.

Один із таких експериментів проводився у с. Мордвиновка Бердянского повіту Таврійської губернії (нині Мелітопольського району Запорізької області). Автором його став учень та активний послідовник засновника соціологічної науки й позитивізму Огюста Конта – Дмитро Аркадійович Столипін. Соціологічні дослідження його не лише більш ніж на півстоліття випередили визнані у світі як найдовші Хотторнські соціальні експерименти Е. Мейо (США, 1924–1936 pp.), а й тривали на 7 років більше. Але на сьогодні в Україні є забутими не лише ім'я цього відомого в свій час у широких колах громадського діяча та соціолога-аматора, а й його діяльність, що лише підсилює актуальність статті.

Мета публікації полягає в дослідженні корекції об'єкта соціальних експериментів Д. А. Столипіна з позицій досягнень сучасної історії соціології та історичної соціології.

Аналіз досліджень і публікацій.

У розвитку історіографії досліджуваної теми можна виокремити два етапи – кін. XIX – поч. XX ст., кін. XX – поч. XXI ст. На першому етапі короткі згадки про Д. А. Столипіна як економіста, письменника, прихильника позитивної філософії Огюста Конта знаходимо у словнику В. Даля [2, с. 272]. В ці ж роки в контексті критики столипінської аграрної реформи про соціолога-аматора згадав народник П. М. Качаровський [5, с. 138]. На сучасному етапі інформацію про зацікавленість Дмитром Аркадійовичем проблемою можливості використання досягнень соціологічної науки у вирішенні аграрного і селянського питань знаходимо також в працях П. М. Зирянова [3, с. 8], І. А. Голосенка [1, с. 12] та А. І. Карагодіна [4, с. 176], а також у змісті виданих у 2006 р. ювілейних видань, присвячених 100-річчю початку столипінських перетворень. Але в дослідженнях останніх ім'я Дмитра Аркадійовича згадується лише поряд із іменем його двоюрідного племінника – міністра внутрішніх справ Петра Аркадійовича Столипіна. Цей факт сам по собі актуалізує питання повернення імені Д. А. Столипіна до переліку засновників вітчизняної соціологічної науки й вимагає детального дослідження не лише теоретичної, а й практичної спадщини останнього. Слід додати, що окремі розвідки були здійснені авторами даної статті у попередніх публікаціях [6-7]. У тексті цієї статті ми зосереджуємо увагу не на біографії, еволюції світогляду чи соціологічних поглядів, а саме на ході соціального експерименту Д. А. Столипіна з урахуванням здійснених ним змін у концепції та об'єкті.

Виклад основного матеріалу.

Ліберальні реформи 60-70-х рр. XIX ст. спрямували розвиток Російської імперії на шлях ринково-капіталістичної трансформації. Разом із цим решткам патріархальності в суспільстві належала вагома роль, що суттєво гальмувало раціоналізацію життя різних верств та прошарків. У повсякденні південноукраїнського селянства ці залишки мали прояв не лише в господарській та агрокультурній, а й в соціальній сферах. Поєднання таких чинників, як традиційний спосіб відтворення, патріархальність родинного побуту, триваючий процес освоєння ґрунтів, екстенсивний характер господарювання в певну систему

стало причиною виникнення в сільській місцевості Півдня України таких об'єктивних явищ, як перенаселення та земельний голод. Неврожай початку 90-х рр. XIX ст. лише підсилив значущість цих моментів й став приводом для пошуку ефективних шляхів з передкризової ситуації. Останній в регіоні мав місце як на рівні самоорганізації селянства так і серед провідних громадських діячів того часу, які вдалися до реалізації низки соціальних експериментів.

Різноманіття цих науково-дослідних, інтуїтивних, а інколи й ідеологізованих пошуків спонукають не лише до детального аналізу. Насамперед, на нашу думку, доцільно охарактеризувати те теоретичне та соціальне підґрунтя, на якому відбувалася реалізація, вдосконалення методики, підтвердження гіпотез й доведення актуальності, валідності таких експериментів.

З огляду на рівень тогочасної науки соціальний експеримент можна визначити як метод емпіричного дослідження, що базувався на активному, цілеспрямованому втручанні суб'єкта у процес наукового пізнання явищ та предметів реальної соціальної дійсності шляхом створення контрольованих та керованих умов, що дозволяли виокремити певні якості, зв'язки в досліджуваному чи створеному об'єкті та багаторазово їх відтворювати [6, с. 111]. З цього визначення витікало, що в агрокультурній сфері саме такий різновид експерименту був найбільш складною та ефективною технологією практичного пізнання. Він припускав використання результатів спостереження, порівняння та вимірювання. Крім того, специфіка його полягала в можливості активного впливу на створену соціально-господарську одиницю з метою корекції, вдосконалення, надання риси саморозвитку останній. Логічно в цьому контексті, що автори таких соціальних дослідів не обмежувалися лише пасивним спостереженням створених ними в селянському просторі форм організації праці, а й свідомо втручалися в процес їх генези. Популяризація отриманих результатів уможлилювала, таким чином, стимулювання соціального розвитку села та підтверджувала статус піонера в оточенні експериментатора. Крім того, важливе місце у визначеному процесі займала й така складова, як доведення життєздатності теоретичної основи, на яку спирався автор.

Загальна логіка соціального експерименту в агрокультурній сфері др. пол. XIX – поч. XX ст. полягала в обранні у якості об'єкта дослідження певної групи селян з метою впливу на них обра-

ними специфічними засобами для простеження напряму, розміру та сталості змін показників діяльності чи поведінки спільності. Соціальний експеримент, на думку південноукраїнських аграрних дослідників, обумовлював внесення змін в традиційні соціальні, господарські та побутові відносини селян та контроль за впливом цих чинників на діяльність та поведінку окремих представників стану. За таких умов визначена пошуково-дослідна діяльність виконувала найважливіші пізнавальні функції виявлення валідності попередньо встановлених гіпотез, отримання нового знання, а також практичної перевірки ефективності різноманітних технологій та методів соціального впливу на цільові групи селян з метою подальшого вдосконалення та розвитку форм їх господарювання. При цьому слід підкреслити, що на Півдні України соціальні експерименти в агрокультурній сфері проводилися в комплексі з методами спостереження та опитування, що цілком відповідало рівню тогочасних соціологічних знань.

Соціальні експерименти, що проводилися на Півдні України власниками великих приватних земельних маєтностей, були цілком закономірним явищем, оскільки являли собою відображення процесу становлення серед провідних кіл суспільства підприємницької свідомості. Втім, ні Вассал, ні Грант під час спроб впровадження ділянкової системи господарювання серед селянства не змогли обрати ту контактну цільову групу, яка б сприйняла прогресивні на той час пропозиції. Інтуїтивно відчувши економічний дисбаланс у дворянських маєтностях та ознаки дестабілізації селянської общини, ці поміщики без належного попереднього аналізу та доцільної адаптації застосували в ході експериментів іноземний досвід індивідуалізації селянського господарювання.

Найбільш вдалим серед них були соціальні експерименти голови хуторської комісії Московського Імператорського товариства сільського господарства, члена Московського психологічного товариства, місцевого поміщика, двоюрідного дядька відомого реформатора Дмитра Аркадійовича Столипіна (1818–1893 рр.) [7, с. 136].

У якості об'єкта соціального експерименту цей соціолог-аматор обрав селян із розташованої поблизу його приватного маєтку общини с. Мордвинівки. В цілому, в досліді прийняли участь 22 селянські родини загальною кількістю 191 особа. Всі сім'ї (за типовою ознакою)

були великими патріархальними та складеними. З них 55 чоловіків та 54 жінки працездатного віку, а також 38 хлопчиків та 48 дівчат. Слід також додати, що напередодні заключення угоди з Д. А. Столипіним для забезпечення власних господарств робочою силою 15 родин утримували 19 наймитів [6, с. 440-442].

Соціальний експеримент зі створення орендних ділянкових селянських господарств, що проводився Д. А. Столипіним поблизу с. Мордвинівки, умовно можна поділити на три етапи: 1874–1877 рр., 1878–1888 рр., 1889–1893 рр. Протягом кожного з них дослідник корегував умови контракту, збільшував орендну плату, зводив нову групу хуторів.

Перший етап розпочався влітку 1874 р. Відправним його моментом стало відвідання Дмитром Аркадійовичем розташованих поблизу його маєтку на казенних землях хуторів братів Калмикових [11, с. 14] та колонії менонітів, розмір надільної родинної ділянки яких він взяв за основу під час нарізки площі хутора. По приїзді 4 червня 1874 р. він віддав своєму прикажчику наказ про заснування поблизу с. Мордвинівки восьми орендних хуторів.

Зведення садиб закінчилося восени того ж року. Останні разом із городами та садами розташовувалися попарно на площі 624 кв. сажнів кожна. На межі кожної пари хуторів знаходилася криниця. Первинний варіант орної ділянки землі складав 60 десятин. При цьому орендна плата за кожну десятину з метою заохочення селян встановлювалася Д. А. Столипіним нижче, ніж звичайно й дорівнювала 2 карбованцям 40 копійкам [9, с. 15].

Слід підкреслити, що Д. А. Столипін на першому етапі соціального експерименту витратив певний час на пошук орендарів для створених хуторів, бо селяни зустрічали пропозиції пана з насторогою. В доповідях до Московського Імператорського товариства сільського господарства в цьому відношенні дослідник неодноразово зазначав про консерватизм селян у питаннях сільськогосподарського та агрокультурного покращення. Хутір та общину останні часто порівнювали з перчаткою та рукавицею – «у приватного власника окрема «комірка» для кожного пальця, а в общинній рукавиці вони всі разом і в мороз не мерзнуть, гріють один одного» [8, с. 7]. До того ж патріархальна віра в те, що настане час і по розпорядженню верховної влади вся земля буде передана до рук селян, виявлялася будь-яким неупередженим дослідником села [9, с. 6].

Перша група хуторів була віддана в оренду місцевим мордвинівським селянам, серед яких переважну більшість склали українці та росіяни. Разом із цим одна з ділянок потрапила в користування німця, який раніше мешкав у розташованій неподалік колонії. Відтак, у жовтні 1874 р. Дмитро Аркадійович підписав угоди про оренду з селянами І. Єлінім, Д. Заматаєвим, Ф. Панасенком, І. Яценком, К. Дидічкіним, А. Синюшевим, Т. Агафоновим та колоністом А. Гензілем.

Аналіз господарської потужності родин хуторян-орендарів дозволяє стверджувати, що всі вони належали до куркульської та заможної верств селян. Всі вони, перебуваючи у складі сільської общини с. Мордвинівки, були достатньо забезпечені полосами надільної землі. У кожного в господарстві нараховувалося не менше 4 коней, 4 волів, 3 корів, 12 овець, 2 плугів, 2 рал, 3 брочки, 1 косарки [6, с. 440-442]. Для наочності вважаємо необхідним навести декілька прикладів, які б дозволили побачити параметри господарсько-майнового забезпечення та соціального статусу родин хуторян першої групи.

Перший хутір отримав в користування Іван Єлін. Сам він був удівцем і на момент заключення угоди мав вік 65 років. Втім, цей селянин не відділив від себе синів, які й почали вести господарство на хуторі. Першому сину було 39 років, його дружині – 38, їх синам – 14, 10, 4, а дочці – 6. Другий син та невістка мали вік по 37 років та виховували трьох дочок – 14, 6 та 3 років відповідно. Загальна кількість осіб на хуторі, таким чином, дорівнювала дванадцяти. Крім того, з 1-го жовтня по 1-ше травня І. Єлін наймав робітника, платня якому становила 42 крб.

Родина першого хуторянина належала до заможної верстви. В господарстві налічувалося 6 коней, 2 лоша, 6 волів, 6 корів, 4 голови відгульної худоби, 30 овець та 2 свині. Серед реманенту нараховувалися 1 англійський плуг, 2 рала, 2 борони, 1 жнивна машина, 1 сінокісна машина, 2 віялки, 4 брочки, 4 молотильних катки. Щороку він сплачував Д. А. Столипіну 368 крб. 75 коп. за оренду хутора [8, с. 47].

Парним до попереднього був хутір Дементія Заматаєва. Його родина також складалася з 12 осіб. На момент опису господарю було 64 роки, а дружині – 49. Старший син (36 років) та невістка (37 років) мали двох синів (11 та 4 років) та трьох дочок (15, 9 та 7 років). Молодший син (28 років) та друга невістка (28 років) виховували 8-річного сина. В наймах у Д. Заматаєва перебував один зимовий робітник, якого наймали з 1 жовтня по 9 травня за 38 крб.

В господарстві другої родини хуторян налічувалося 6 коней, 1 лоша, 6 волів, 3 корови, 30 овець, 1 свиня та 1 теля. Сільськогосподарський реманент в родині Д. Заматаєва був добротним та налічував 1 бессарабський плуг, 2 рала, 2 борони, 2 жнивні машини, 1 віялку, 1 залізні граблі, 2 брочки, 1 мажару (чомусь називалася німецьким возом), 3 молотильні катки, 1 сані та 5-ти пудові терези. Слід також додати, що Д. Заматаєв в одній з кредитних спілок м. Бердянська мав внесок в 6 тис. крб., а також орендував в Катеринославському повіті декілька сот. десятин під посів збіжжя. Орендна платня за хутір щороку складала 258 крб. [8, с. 75].

Цікавим був хутір, що здавався в оренду 59-ти річному Кірею Дидічкіну. Дружині його виповнилося 62 роки. Хуторянин не відділив від себе двох синів (27 та 24 років), які з невістками (25 та 21 років) жили при хуторі. Слід додати, що на момент заключення угоди діти були лише у старшого сина (4, 2 та 1 років). Крім 9 осіб родини, при садибі мешкали два наймити – один працював до Пасхи за 20 крб., а другий до 9-го травня за 33 крб.

Господарство К. Дидічкіна було поліпродуктивним, зорієнтованим не лише на рільництво, а й торгівлю. Восени, як правило, він купував на ярмарку достатньо велику кількість худоби, яку вигодував та спродував навесні з вигодою. Наявність при садибі чисельних допоміжних споруд для утримання худоби, а також порівняно кращої за якістю землі була причиною встановлення порівняно вищої орендної плати за хутір розмір якої дорівнював 460 крб. (7 крб. 66 коп. з десятини).

На момент прикажчицької ревізії в господарстві К. Дидічкіна налічувалося 11 коней, 22 вола, 12 корів, 1 теля та 6 овець. Для обробки землі та збирання врожаю він користувався 2 англійськими плугами, 2 ралами, 3 боролами, 1 жнивною машиною, 1 залізними граблями, 2 віялками, 1 машиною для різання, 4 брочками, 1 воловою тачкою на колесах та 3 кам'яними молотарками [8, с. 84].

Вигляд зручних будинків, переваги компактного розташування полів і угідь, сприятливі умови оренди зробили свою справу. Позитивну роль відіграв також той факт, що на третьому році існування кожен з восьми хуторів першої партії дав їх господарям мінімум по 450 крб. чистого прибутку [9, с. 14]. В сільській общині с. Мордвинівки також помітили переваги використання агрокультурних досягнень на ор-

них ділянках хуторян. Тому майбутні орендарі вистроїлися в чергу [9, с. 16].

Поширення серед місцевого сільського населення цікавості до ділянкової системи господарювання спонукало Дмитра Аркадійовича на зведення ще однієї партії хуторів. Будівництво їх тривало протягом 1878 р., наприкінці якого з новими вісьмома орендарями були укладені контракти. Термін дії останніх, як і на попередньому етапі, дорівнював шести рокам. Згідно зі змістом угоди орендар повинен був внести третину пайової плати, остання частина давалася йому в позику на декілька років. До того ж Д.А. Столипін збільшив вартість оренди однієї десятини в середньому до 4,5 крб. [13, с. 7]. Втім, хоча первинний грошовий пай через зростання цін на землю ставав все більшим, селян це вже не лякало.

У 1884 р. угоди з орендарями другої партії хуторів зазнали змін, що дозволяє виокремити другий етап соціального експерименту Д. А. Столипіна в маєтку при с. Мордвинівці. Як і в попередній період орендарями стали місцеві селяни, серед яких четверо були українцями, троє – росіянами та один – німець. Слід також підкреслити, що Дмитро Аркадійович в ході другого етапу вдався до змін ще й у питанні відбору претендентів на статус орендаря. Якщо у 1874 р. останніми стали виключно представники куркульства та заможного селянства, то серед хуторян другої партії був один середняк. Чотири пари ділянкових орендних господарств отримали в користування Н. Лук'янов, В. Шорник, І. Житник, А. Петряник, Д. Іванов, Ю. Бурдін, А. Ширінгер, І. Мандич.

Якщо господарсько-майнове забезпечення та склад родини семи хуторян другої партії нічим не відрізнялися, а інколи були й вищими, ніж у перших, то господарство хуторянина Архипа Петряника було типовим стійким середняцьким. Для прикладу сам господар мав віку 38 років. В його родині нараховувалося 9 осіб. Дружині було 36 років, а дітям – 16, 14, 9, 7, 5, 4, 1 – відповідно. По господарству родина поралася самотійно, без цілорічних або сезонних наймитів. Худоби налічувалося порівняно небагато – 2 коней, 4 волів, 2 корів, 3 телят. Сільськогосподарський інвентар у кількісному відношенні також відрізнявся від аналогічних показників інших хуторян. А. Петряник в цьому контексті мав 1 бессарабський плуг, 1 рало, 2 борони, 2 брички та 2 катки. Але, ймовірно, цей селянин чимось відрізнявся від інших претендентів на орендний хутір – був хазяйновитим, чесним, наполегливим

у праці тощо. З погляду сьогодення про ці риси можна лише міркувати. Втім, Дмитро Аркадійович Столипін до складу хуторян включив саме його, а не інших односельців. Орендна плата при цьому була у Петряника набагато нижчою – 240 крб. [10, с. 8].

Але наявність достатньої кількості землі, реманенту та худоби, а також відмова від поділу родини оптимізували останніх до висхідної вертикальної мобільності. На момент переукладення контракту у 1884 р. спостерігалася чітка тенденція майнового зрівняння попередніх хуторян-середняків з більш заможними сусідами. Це дало можливість Д. А. Столипіну дещо підняти орендну плату, яка в 1885 р. коливалася від 6 до 7,5 крб. [12, с. 54]. При цьому слід додати, що хуторські господарства все більше показували свою прогресивність. На середину 1880-х рр., наприклад, обов'язковість дотримання складної системи сівозміну та агрокультури призвела до того, що рівень врожайності зернових на їх землях був у 2,5 рази вищим, ніж на сусідніх общинних наділах мордвинівських селян [12, с. 12]. Втім, не дивлячись на зростання серед останніх попиту на покращені орендні ділянки, Д. А. Столипін не продовжив створення хуторів в Бердянському повіті. Натомість у 80-тих рр. він переніс соціальний експеримент у свої маєтності, що розташовувались на території Саратовської та Пензенської губерній.

Третій етап соціального дослідження Дмитра Аркадійовича в мордвинівському маєтку розпочався 1 березня 1889 р. Саме тоді він віддав наказ про заселення третьої (й останньої) партії хуторів. Кількість останніх дорівнювала шести, а форма розташування залишилася традиційною – парною. Всі орендарі були місцевими селянами української та російської національностей. Втім, співвідношення серед них середняків та заможних можна охарактеризувати пропорцією 50:50. До заможної групи відносилися Є. Бурдін, З. Салушев, Ф. Остапонков, а до середняцької – У. Феклістов, Я. Бурдін та М. Айбулу. В середньому на одне господарство останніх припадало 2 коня, 2 корови, 1 віл, 1 німецький плуг, 1 рало, 1 борона, 1 віялка, каток та 1-2 брички. До того ж звертає на себе увагу й факт зменшення середнього віку орендарів. Наприклад, на момент укладання угоди хуторянину Миколі Айбулу було лише 26 років [13, с. 7].

Висновки.

Таким чином, криза поміщицького господарства та селянське малоземелля в умовах розгор-

тання аграрного капіталізму стали головними причинами соціального експерименту Д. А. Столипіна. Його мета цілком співпадала з напрямком пошуку імперською верхівкою соціальної опори на селі. Сутність його полягала у створенні орендних хуторів на поміщицьких землях за для підвищення рентабельності останніх та популяризації серед місцевого селянства провідних на той час інтенсивних форм ділянкового господарювання. Об'єктом експерименту стали 22 родини місцевих селян-общинників загальною кількістю 191 особа. Експеримент був реалізований на землях спадкової маєтності Д. А. Столипіна – с. Мордвинівці Бердянського повіту Таврійської губернії, протікав у три етапи і тривав 19 років. В ході його Дмитром Аркадійовичем були не лише внесені зміни в концепцію, а й скореговано об'єкт. Якщо на першому етапі (1874–1877 рр.) хуторянами стали представники куркульської та заможної верств селянства, то на другому (1878–1888 рр.) серед заможних орендарів був один середняк, а на третьому (1889–1893 рр.) заможних та середняків було порівну. Відтак, соціальний експеримент Д. А. Столипіна може бути визнаний найдовшим соціальним дослідом

в історії вітчизняної соціології.

Використання ним наукового доробку О. Конта, А. Сміта, Г. Спенсера, а також іноземного досвіду аграрних перетворень та знань місцевих традицій господарювання надали ідеї хуторського розселення сформованого вигляду. Соціальні дослідження Д. А. Столипіна не лише призвели до позитивних результатів, а й отримали перспективи соціальної проєкції. Створені ним орендні хутори стали прототипами ділянкових господарств, що спродувалися Селянським поземельним банком на Півдні України протягом 1906–1917 рр. Спільними рисами цих двох типів хуторів були не лише одноосібний характер господарювання і розмір орної площі ділянки, а й платня, що розраховувалася за допомогою коефіцієнта прибутковості ґрунту.

Публікація є складовою комплексного дослідження соціологічних поглядів та практик Д. А. Столипіна. Подальший пошук може бути спрямований в межах таких аспектів, як проблема ефективності общинного та приватного селянського господарювання, а також соціальна стратифікація південноукраїнського селянства в роботах означеної особистості та ін.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Голосенко И. А. Петр Столыпин и социология Огюста Конта / И. А. Голосенко // Русская жизнь. – 2001. – С. 6-18.
2. Даль В. Толковый словарь / В. Даль. – СПб., 1906. – Т. 2. – 349 с.
3. Зырянов П. Н. Петр Столыпин. Политический портрет / П. Н. Зырянов. – М.: «Наука», 1992. – 207 с.
4. Карагодин А. И. История Запорожского края (1770–1917) / А. И. Карагодин. – Запорожье: «Стат», 1998. – 285 с.
5. Качаровский П. Н. Аграрная реформа и Крестьянский банк / П. Н. Качаровский. – Варшава, 1911. – 621 с.
6. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця ХІХ – початку ХХ століть / О. М. Приймак. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. – 458 с.
7. Приймак Ю. О. Методологічне підґрунтя соціологічних поглядів Д. А. Столипіна / Ю. О. Приймак // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 2. – С. 135-138.
8. Столыпин Д. А. Доклад № 3 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства / Д. А. Столыпин. – М.: Типография А. Клейна, 1877. – 102 с.
9. Столыпин Д. А. Об устройстве арендных хуторов на владельческих землях и крестьянском хозяйстве вообще / Д. А. Столыпин. – М.: Тип-я М. Головина, 1892. – 20 с.
10. Столыпин Д. А. Учение Конта. Начало социологии. По вопросу об организации земельной собственности и пользовании землей / Д. А. Столыпин. – М.: Тип-я М. Головина, 1893. – 15 с.
11. Столыпин Д. А. Право на землю / Д. А. Столыпин. – М.: Тип-я А. Гатцука, 1874. – 18 с.
12. Столыпин Д. А. Научные очерки. Начала социологии / Д. А. Столыпин. – М.: Типография А. Гатцука, 1890. – 66 с.
13. Столыпин Д. А. Научный прогресс и ретроградная метафизика в области сельскохозяйственных учений. Селения на новых местах / Д. А. Столыпин. – М.: Тип-я А. Гатцука, 1890. – 18 с.

REFERENCES

1. Golosenko, I.A. (2001) Petr Stolypin i sotciologiya Ogiusta Konta [Peter Stolypin and the sociology of Auguste Comte]. *Russkaia zhizn*, 6-18 [in Russian].
2. Dal, V. (1906). *Tolkovyi slovar [Explanatory Dictionary]*. (Vol. 2). Saint Petersburg [in Russian].
3. Zyrianov, P.N. (1992). *Petr Stolypin. Politicheskii portret [Peter Stolypin. Political portrait]*. Moscow: «Nauka» [in Russian].

4. Karagodin, A.I. (1998). *Istoriia Zaporozhskogo kraia (1770–1917) [History of Zaporozhye Region (1770–1917)]*. Zaporozhe: «Stat» [in Ukrainian].
5. Kacharovskii, P.N. (1911). *Agrarnaia reforma i Krestianskii bank [Agrarian reform and the Peasant Bank]*. Varshava [in Russian]
6. Pryjmak, O.M. (2012). *Seljanstvo Pivdennoi Ukrainy: socialna istorija kincja XIX – pochatku XX stolitj [Peasantry of Southern Ukraine: social history of the late XIX - early XX centuries]*. Zaporizhzhja: Zaporizkij nacional'nyj universytet [in Ukrainian].
7. Pryjmak, Ju.O. (2011). Metodologichne pidgruntja sociologichnykh poghljadiv D. A. Stolypina [Methodological basis of sociological views D. A. Stolypin]. *Visnyk Akademiji praci i socialnykh vidnosyn Federaciji profspilok Ukrainy*, 2, 135-138 [in Ukrainian].
8. Stolypin, D.A. (1877). *Doklad № 3 v Komissiiu Moskovskogo Imperatorskogo Obshchestva selskogo khoziaistva po voprosu o khutorakh i sovremennom sostoianii krestianskogo khaziaistva [Report number 3 to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agriculture on the issue of farms and the current state of the peasant economy]*. Moscow: Tipografia A. Kleina [in Russian].
9. Stolypin, D.A. (1892). *Ob ustroistve arendnykh khutorov na vladelcheskikh zemliakh i krestianskom khoziaistve vobshche [On the device rental farms on the owner's land and farms in general]*. Moscow: Tip-ia M. Golovina [in Russian].
10. Stolypin, D.A. (1893). *Uchenie Konta. Nachalo sotciologii. Po voprosu ob organizatsii zemelnoi sobstvennosti i polzovanii zemlei [Teachings of Comte. The beginning of sociology. On the issue of the organization of land ownership and land use]*. Moscow: Tip-ia M. Golovina [in Russian].
11. Stolypin, D.A. (1874). *Pravo na zemliu [Right to land]*. Moscow: Tip-ia A. Gattcuka [in Russian].
12. Stolypin, D.A. (1890). *Nauchnye ocherki. Nachala sotciologii [Scientific essays. The beginnings of sociology]*. Moscow: Tipografia A. Gattcuka [in Russian].
13. Stolypin, D.A. (1890). *Nauchnyi progress i retrogradnaia metafizika v oblasti selskokhoziaistvennykh uchenii. Seleniia na novykh mestakh [Scientific progress and retrograde metaphysics in the field of agricultural studies. Villages in new places]*. Moscow: Tip-ia A. Gattcuka [in Russian].

Приймак Олег Миколайович

Доктор істор. наук, доцент
Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66

Primak Oleg

Dr., Assoc. Prof.
Zaporizhzhya National University
66, Zhukovskoho Str., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

Email: olegpriimak75@gmail.com

ORCID 0000-0003-0896-1431

Приймак Юлія Олександрівна

Кандидат соц. наук, доцент
Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66

Primak Yulia

PhD, Assoc. Prof.
Zaporizhzhya National University
66, Zhukovskoho Str., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

Email: priimakyulia@gmail.com

ORCID 0000-0002-8575-9045

Цитування: Приймак О. М. Корекція об'єкта соціальних експериментів Д. А. Столипіна / О. М. Приймак, Ю. О. Приймак // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 77-84.

Citation: Primak, O.N., & Priymak, Yu.O. (2019). Korektsiia obiekta sotsialnykh eksperymentiv D. A. Stolypina [Correction of the object of social experiments D. A. Stolypin]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 77-84.

Стаття надійшла / Article arrived: 21.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 22.03.2019

Gender xenophobia: candidate gender behavior in a love and preliminary period

Ivan Svyatnenko, Classical Private University

The article is devoted to the study of scenarios of gender behavior in situations of violence, gender patterns of friendship / maintenance of horizontal relations after marriage by representatives of men and women, tolerance / intolerance towards minority gender representatives, gender maturity / separation and heterophobia in marriage and gender legitimization of male friendship and women.

This topic is relevant in the context of the study of gender hierarchies and latent discriminatory practices regarding men in matriarchal gender culture. The subject matter of the article is actualized, first and foremost, in connection with the social consequences of applying double standards of evaluation and violations of gender justice and equality arising from gender racism.

The attitude of men and women in Ukraine to the gender standards of friendship with representatives of the sexes, as well as the attitude towards minority gender representatives, can be generalized using the concept of gender xenophobia. This concept allows you to analyze the empirical research of women's ambitions regarding male friendship (as well as the slight discovery of the relevant crimes and expectations of men about women's friendship) in the context of understanding gender identity. The functional link between gender xenophobia and gender identity is considered in the visual analysis and sociology of visual symbolism, taking into account the following key ideas: a) xenophobia sets the bias of women's gender consciousness on the basis of the opposition «we-them», «theirs-aliens», using distrust, fear, hatred of «strangers» as the basis of group communication, integration and consolidation of actions for the implementation of group gender repression against men; b) the essential characteristics of matriarchal gender xenophobia are binary oppositions in the design of gender relations (high / low, significant / insignificant, etc.) and the structural evaluation of feminized men as «their», and masculinized men and representatives of minority gender groups - as «strangers»; c) the negative attitude of masculinized men and representatives of minority gender groups to «strangers» is significantly higher (by comparison with the male part of the sample) from the part of the female respondents; The basis of gender xenophobia, both for men and women, can be the affections of fear, anger, disgust, contempt, and envy; d) hostility towards masculinized men and representatives of minority gender groups as «alien» can be manifested in various hidden-aggressive actions towards identified «alien» not only in situations of real deviant behavior, but also in its absence; e) Generation of negative social feelings of women towards men can be caused by any situation of male friendship, which is automatically stigmatized as latent-homosexual and requiring control, mediation and regulation by women; e) the corresponding stereotypes of deviance of male friendship in the Ukrainian gender culture can be applied in the process of gender socialization by inducing homophobia to men who, on the basis of the suggestion of fear, disgust, shame, turn into the actual identification of male friendly relations as deviant (or questionable, normal), and women's friendly relations - both natural and legitimized in gender morals; g) hostility towards manhood as an identified «alien» is constructed with the help of social morality, gender mythology, religion and part of scientific or quasi-scientific ideas.

Keywords: *gender scenarios; gender homophobia; gender heterophobia; gender xenophobia; minority gender communities*

Гендерна ксенофобія: сценарії гендерної поведінки в шлюбний і дошлюбний період

Іван Святненко, Класичний приватний університет

Статтю присвячено дослідженню сценаріїв гендерної поведінки в ситуаціях насильства, гендерних сценаріїв дружби / підтримання горизонтальних відносин після вступу в шлюб представниками чоловічої та жіночої статі, толерантності / інтолерантності щодо представників меншості гендерних груп, оцінці гендерного злиття / сепарації та гетерофобії в шлюбі та гендерної легітимізації дружби чоловіків та жінок.

Зазначена тема є актуальною в контексті дослідження гендерних ієрархій та латентних дискримінаційних практик щодо чоловіків в умовах матриархальної гендерної культури. Тематика статті актуалізується перш за все у зв'язку із соціальними наслідками, що мають місце через застосування подвійних стандартів оцінювання та порушення гендерної справедливості і рівності, що впливає із гендерного расизму.

Ставлення чоловіків та жінок в Україні до гендерних стандартів дружби із представниками своєї статі, а також ставлення до представників меншоритарних гендерних груп може бути узагальненим із використанням концепції гендерної ксенофобії. Ця концепція дозволяє аналізувати виявлені в емпіричному дослідженні владні амбіції жінок щодо чоловічої дружби (як і незначну виявленість відповідних кратичних домагань та очікувань чоловіків щодо жіночої дружби) в контексті розуміння гендерної ідентичності. Функціональний зв'язок гендерної ксенофобії та гендерної ідентичності розглядається в візуальній аналітиці та соціології візуального символізму з урахуванням наступних ключових ідей: а) ксенофобія задає упередження гендерної свідомості жінок на основі опозиції «ми – вони», «свої – чужі», використовуючи недовіру, страх, ненависть до «чужих» як основу групової комунікації, інтеграції та консолідації дій щодо реалізації групової гендерної репресії щодо чоловіків; б) сутнісними характеристиками матриархальної гендерної ксенофобії виступають бінарні опозиції в конструюванні гендерних відносин (високе / низьке, значуще / незначуще тощо) та структурної оцінки фемінізованих чоловіків як «своїх», а маскулінізованих чоловіків та представників меншоритарних гендерних груп – як «чужих»; в) з боку жіночої частини респондентів виявляється істотно вищий (у порівнянні з чоловічою частиною вибірки) негативізм у ставленні до маскулінізованих чоловіків та представників меншоритарних гендерних груп як до «чужих»; основою гендерної ксенофобії як чоловіків, так і жінок можуть бути афекти страху, гніву, відрази, презирства та заздрості; г) ворожість по відношенню до маскулінізованих чоловіків та представників меншоритарних гендерних груп як до «чужих» може виявлятися в різноманітних приховано-агресивних діях по відношенню до ідентифікованих «чужим» не тільки в ситуаціях реальної девіантної поведінки, але і її відсутності; д) згенеровування негативних соціальних почуттів жінок щодо чоловіків може спричинитися будь-якими ситуаціями чоловічої дружби, яка автоматично стигматизується як латентно-гомосексуальна і така, що потребує контролю, опосередковування та регулювання з боку жінок; е) відповідні стереотипи девіантності чоловічої дружби в українській гендерній культурі можуть насаджуватися в процесі гендерної соціалізації шляхом навіювання гомофобії чоловікам, які на основі сугестії настанов страху, відрази, сорому, переростають у фактичне ототожнення чоловічих дружніх відносин як девіантних (або сумнівно-нормальних), а жіночих дружніх відносин – як природних і легітимізованих в гендерній моралі; ж) ворожість по відношенню до чоловічості як ідентифікованої «чужої» конструюється за допомогою соціальної моралі, гендерної міфології, релігії та частини наукових або квазінаукових уявлень.

Ключові слова: гендерні сценарії; гендерна гомофобія; гендерна гетерофобія; гендерна ксенофобія; меншоритарні гендерні спільноти

Гендерная ксенофобия: сценарии гендерного поведения в брачный и добрачный период

Святненко Иван, Классический приватный университет

Статья посвящена исследованию сценариев гендерного поведения в ситуациях насилия, гендерных сценариев дружбы / поддержания горизонтальных отношений после вступления в брак представителями мужского и женского пола, толерантности / интолерантности в отношении представителей меншоритарных гендерных групп, оценке гендерного слияния / сепарации и гетерофобии в браке и гендерной легитимизации дружбы мужчин и женщин. Указанная тема является актуальной в контексте исследования гендерных иерархий и латентных дискриминационных практик в отношении мужчин в условиях матриархальной гендерной культуры. Тематика статьи актуализируется прежде всего в связи с социальными последствиями, которые имеют место из-за применения двойных стандартов оценки и нарушения гендерной справедливости и равенства, следует из гендерного расизма. Отношение мужчин и женщин в Украине в гендерных стандартах дружбы с представителями своего пола, а также отношение к представителям меншоритарных гендерных групп может быть обобщенным с использованием концепции гендерной ксенофобии. Эта концепция позволяет анализировать выявленные в эмпирическом исследовании властные амбиции женщин насчет мужской дружбы (как и незначительную выявляемость соответствующих кратических притязаний и ожиданий мужчин относительно женской дружбы) в контексте понимания гендерной идентичности. Функциональная связь гендерной ксенофобии и гендерной идентичности рассматривается в визуальной аналитике и социологии визуального символизма с учетом следующих ключевых идей: а) ксенофобия задает предвзятость гендерного сознания женщин на основе оппозиции «мы – они», «свои – чужие», используя недоверие, страх, ненависть к «чужим» как основу групповой коммуникации, интеграции и консолидации действий по реализации групповой гендерной репрессии

в отношении мужчин; б) существенными характеристиками матриархальной гендерной ксенофобии выступают бинарные оппозиции в конструировании гендерных отношений (высокое / низкое, значимое / незначительное т.д.) и структурной оценки феминизированных мужчин как «своих», а маскулинизированных мужчин и представителей миноритарных гендерных групп – как «чужих»; в) со стороны женской части респондентов оказывается существенно выше (по сравнению с мужской частью выборки) негативизм в отношении к маскулинизированным мужчинам и представителям миноритарных гендерных групп как к «чужим»; основой гендерной ксенофобии как мужчин, так и женщин могут быть аффекты страха, гнева, отвращения, презрения и зависти; г) враждебность по отношению к маскулинизированным мужчинам и представителям миноритарных гендерных групп как к «чужим», может проявляться в различных скрыто-агрессивных действиях по отношению к идентифицированным «чужим» не только в ситуациях реальной генерации негативных социальных чувств женщин в отношении мужчин может вызываться любыми ситуациями мужской дружбы, которая автоматически стигматизируется как латентно-гомосексуальная и такая, которая требует контроля, опосредствования и регулирования со стороны женщин; е) соответствующие стереотипы девиантности мужской дружбы в украинской гендерной культуре могут насаждаться в процессе гендерной социализации путем внушения гомофобии мужчинам, которые, на основе суггестии установок страха, отвращения, стыда, перерастают в фактическое отождествление мужских дружеских отношений как девиантных (или сомнительно-нормальных), а женских дружеских отношений – как естественных и легитимизированных в гендерной морали; ж) враждебность по отношению к мужественности как идентифицированной «чужой» конструируется с помощью социальной морали, гендерной мифологии, религии и части научных или квазинаучных представлений.

Ключевые слова: гендерные сценарии; гендерная гомофобия; гендерная гетерофобия; гендерная ксенофобия; миноритарные гендерные сообщества

Relevance of research.

The article is devoted to the study of scenarios of gender behavior in situations of violence, gender patterns of friendship / maintenance of horizontal relations after marriage by representatives of men and women, tolerance / intolerance towards minority gender representatives, gender maturity / separation and heterophobia in marriage and gender legitimization of male friendship and women.

This topic is relevant in the context of the study of gender hierarchies and latent discriminatory practices regarding men in patriarchal gender culture. The subject matter of the article is actualized, first and foremost, in connection with the social consequences of applying double standards of evaluation and violations of gender justice and equality arising from gender racism.

The purpose and objectives of the article. The purpose of the article is to build an empirical description of the structuring of gender behavior patterns in the area of measuring violence and informal communication between men and women. The objectives of the article are: 1) to empirically verify the hypothesis of empirical research, in accordance with which: а) men will treat women with physical violence more tolerant and more restrained in their estimates of female violence than women; б) Horizontal male communication after marriage is more likely to undergo transformation in the direction of their full / partial blocking and limitation in space and time on the part of women

than the corresponding communication of women by men; с) regarding minority groups is generally intolerant; d) the patriarchal organization of the family, in which a woman acts as the center of power and husbandman of time, shifts the structuring possibilities of indirect influence on the friendly relations of men with men towards women. 2) build, on the basis of hypothesis verification, the empirical characterization of the structuring of gender behavior scenarios in the area of assessment of violence and informal communication between men and women.

An analysis of recent research and publications in which the scientific problem was initiated.

Explanation of the relevant manifestations of gender xenophobia has been made in an author's empirical study, which is fundamentally based on the concepts of patriarchal heterophobia and male induced homophobia. The term «heterophobia» in the discourse of gender sociology denotes the hidden hostility or discrimination of people with heterosexual orientation [4; 6; 10].

In previous publications of the author, proof of transfiguration homosexuality in the Ukrainian gender culture has been proven. It is transfigurative homosexuality that becomes the basis for heterophobia as the hidden discrimination of men by women on the basis of their traditional gender orientation and involves experiencing persistent social feelings of fear / aversion to masculine heterosexuals.

Underlying heterophobia is the ideology of radical left-wing feminism, presented in the writings of F. Engels, H. Astrid, S. Brown, B. Ehrenreich, B. Friedman, M. Heisworth, G. Spivak [1-3; 5-7; 10]. Authors define this concept as the fear of homosexuals in relation to heterosexuals, although the author of this study believes that the concept of heterophobia conceptualizes not only the expression of fear in a sexual but in the broader context of gender identity.

Heterophobia is also conceptualized in the monograph by two authors, «Does anyone ever remember when sex brought pleasure?» (Does Anyone Still Remember When Sex Was Fun?). The monograph is devoted to the problems of sexual frustration in American society. The authors of the monograph consider it logical to increase homophobia through the intensification of heterophobia, which, in our opinion, leads to the splitting of gender identity and internal gender conflict [4].

Significant for empirical research and verification of its hypotheses is the position regarding the complementarity of homophobia and heterophobia, which enables the use of cultural and social systemology to study the factors of gender relations.

In 1998, in Daphne Patay's article «Heterophobia: Sexual harassment and the future of feminism,» a gender heterophobia was suggested, which, according to the researcher, is the basis for the «production of sexual harassment» with the selfish aim of achieving gender power [9].

Presentation of the main material of the article. The evaluation of the results of the empirical study on question 6 provides an opportunity to assess the attitude of respondents from both sexes to the assessment of the physical violence of men to women and women to men. According to the hypothesis, men will treat women with physical violence more tolerant and more restrained in assessing women's violence towards themselves than women.

Women are expected to assess male aggression as being immoral in more than one percent of cases, rather than the opposite (male respondents are more likely to take a woman-centered position rather than approving, rather than approving, physical violence against women. On the other hand, women will be more likely than men to demand from men significantly higher restraint.

The data of an empirical study make it possible to verify this hypothesis. It appears from Table 1 that the overwhelming majority of men (64%) are in positions of ethical tolerance of female violence, or

it justifies physical aggression on the part of women, motivating it as a natural weakness.

On the other hand, only 10% of male respondents feel that women are being morally restrained as regards male aggression, although 20% of male respondents still suggest physical violence.

The synthesis of the results of the answers to question 7 is indicative of gender-based friendship / maintenance of horizontal relations after marriage by male and female representatives. The content of the hypothesis in question 8 related to the fact that the horizontal communication of men after marriage is more likely to undergo transformation in the direction of their complete / partial blocking and restriction in space and time.

An additional hypothesis was the assumption that, given the maintenance of horizontal communication between men, women tend to become more often mediated by the presence of women than men: women's communication is less frequent than men, mediated by the presence of men. The second additional hypothesis was the assumption about the mediation of horizontal communication between men by the presence of women, interpreted as «family friendship».

Under these circumstances, during the communication of men, women censor the content of their communication through expressive expressions. The statements contain, as a rule, emotional approval or condemnation of certain orthogonal statements (those, texts) of men. All the aforementioned hypotheses (both primary and secondary) have been verified.

Only 14% of female respondents consider it normal to preserve previous relationships with their male friends after marriage. More than half of female respondents (61%) consider it necessary to terminate relations between male friends, limit them in time or «allow» men to communicate in the presence of women (the format of «family communication»).

At the same time, only a quarter (25%) of male respondents consider it necessary to stop or restrict pre-marital friendship between female friends. On the other hand, among the male respondents, the number of those who exceeds the number of adherents of the invariability of the friendly relations between women after the marriage is 35%, which is 20% more compared to the number of adherents of male friendship after marriage in the female section of the sample.

Due to such an evaluative attitude and the presence of double standards in relation to male and female friendship, erosion of horizontal communications is occurring and mutual distrust

and hidden gender hostility within the male community are increasing. It ceases to function just as a community, its processes of fragmentation / atomization intensify. Interrupted, fragmented communications not only do not promote trust, but also create the appropriate barriers.

Table 1. Question 6.

Imagine that you have witnessed the following situation. Unknown to you, a man and a woman quarrel with each other in a public place, accompanied by screams, images, thumbs and cuffs. Identify an acceptable assessment of the situation of the man and woman. (Choose only one answer option)

ANSWERS POSSIBLE	
6.1. Behavior of both parties is quite normal to each other, since this conflict, both male and female, behave in a way familiar to such situations.	
MEN,% 6	WOMEN, % 2
6.2. A man in such situations should behave restraint, tolerate, not to assume the woman as a verbal aggression, and physical actions.	
MEN,% 38	WOMEN, % 48
6.3. A woman can commit any man's aggressive actions, since she is weaker and is allowed.	
MEN,% 26	WOMEN, % 32
6.4. In such situations, a woman must behave with restraint, tolerate, and do not assume men's verbal aggression, and physical actions.	
MEN,% 10	WOMEN, % 10
6.5. A man can commit any act of aggression against a woman, because he is stronger, and therefore the woman must realize it.	
MEN,% 20	WOMEN, % 10

It is clear that the imposition of such restrictions pursues political goals in itself and not only fosters gender racism, but also serves the seclusion of men and the blocking of their gender solidarity. For women, such a stratagem structuring of male relationships can be winning in several respects. First, it brings benefits in terms of community support and manifestations of women's solidarity, which contributes to the effectiveness of group mobing and ostracism practices in communities that enable such behavior.

Secondly, the fragmentation of male communication in itself can be the reason for their complete cessation. Consequently, women have the opportunity at the expense of moral pressure to first restrict communication between men, and then

promote a complete break of the relationship between them, motivating it «inappropriate relationships», «unsuccessful friendship», and so on.

Homogenizing devices are becoming an additional political gain for women, which are easily instilled and formed in relation to distant and little-known objects. Cultivation of homophobia is carried out by women in relation to men partly on the basis of double standards of tactile homoelectric assessment (already mentioned in previous publications). Negatively-expressive accompaniment of such manifestations of male behavior contributes to the development of men's penetration fears.

On the other hand, the key factor of homophobia is the defectization of the value consciousness of

men. Creation of defective value consciousness as a process is carried out through management of men's time and reorientation of men in those cases where they show interest in the themes and problems of religion, philosophy, ideology, psychology, sociology, etc. spheres of value, theoretical and practical knowledge, the achievement of which can put women in doubt.

Consequently, double standards for assessing male and female friendship can be considered

as manifestations of gender racism, and their implementation – has a destructive effect not only on the level of microcommunications, but also on the institutional architectural structure of society. After all, the value-programming component of the latter is male solidarity, especially if one takes into account the social fact of the prevalence of men in power structures, the propaganda system, big business and other system-providing macrostructures.

Table 2. Question 7.

How should men and women's relationships with friends (friends) change sex with one another after marriage?
(Choose only one answer option).

<i>ANSWERS POSSIBLE</i>			
<i>Relationships of men with friends of one sex (other men) after marriage</i>		<i>Relationships of women with friends of one sex (other men) after marriage</i>	
1. Relations with former friends should be discontinued. After all, now the husband has a family, and friends must stay in the past		1. Relations with former girlfriends should be discontinued. After all, now a woman has a family, and friends must stay in the past	
MEN,% 23	WOMEN, % 34	MEN,% 10	WOMEN, % 6
2. Relations with former friends should be limited in time and supported by the consent of the woman. After all, now the husband has a family, and she is more important than friendship		2. Relations with former girlfriends should be limited in time and maintained with the consent of the husband. After all, women now have a family, and they are more important than friendship	
MEN,% 14	WOMEN, % 27	MEN,% 15	WOMEN, % 6
3. Relations with former friends can be supported by the friendship of families when women mediate / participate in communicating with each other and communicate with one another		3. Relations with former friends can be supported by the friendship of families when women mediate / participate in communicating with each other and communicate with one another	
MEN,% 38	WOMEN, % 25	MEN,% 40	WOMEN, % 26
4. Relations with former friends should remain in the same form as they did before marriage and should not vary in any respect		4. Relations with former girl-friends should remain in the same form as they did before marriage and should not vary in any respect	
MEN,% 25	WOMEN, % 14	MEN,% 35	WOMEN, % 66

Summarizing the results of the answers to question 8, one can assess gender tolerance / intolerance with respect to minority gender groups (gay, bisexual, lesbian, prostitute). The highest rates of intolerance are gay, lesbian and bisexual (52% and 54%, 54% and 58% respectively, and 74% and 51%, respectively, among men and women), the

lowest are prostitutes (21% and 35% respectively).

On the other hand, attention is drawn to the intolerant attitude of female respondents to prostitutes as compared to male respondents, which is explained by the predominance of domestic and shadow prostitution over the legal one. In Ukraine, women who are part of the criminal-shadow market

of sex services are contingents that are exploited by the security forces.

The latter receive corrupt rent from prostitutes and therefore are interested in shadowing this group of people. At the same time, the relevant lobby groups in the authorities, with the assistance of the media, constantly reproduce in the mass media the unwillingness of the Ukrainian society to legalize prostitution.

At the same time, respondents (as well as female respondents) are more likely to be tolerant of lesbian and prostitute tolerance. 54% of male respondents consider it possible to come out for prostitutes. On the other hand, only 27% of such women are

found among women, which gives grounds to speak about the unequal estimation of the legalization of prostitution among the two unemployed sex-demographic groups.

As a result, it can be stated that in general less tolerant attitude of male respondents towards minority gender groups of men (gays and bisexuals) and more tolerant attitude towards minority gender groups of women (lesbians and prostitutes). These results are explained by gender matriarchal racism, which by default supports the idea of superiority of women in relation to men, and hence the greater acceptability of female deviations compared to men.

Table 3. Question 8.

Define your attitude towards minority gender representatives (gay, bisexual, lesbian, prostitutes) (Select only one answer option by ticking the answer number in the corresponding cell with the gender group).

8.1. Representatives of these groups should hide their belongings and be ashamed of it. But their membership in these groups can not be the basis for moral condemnation, bringing to legal liability and restriction in any rights							
MEN,%				WOMEN,%			
Gay	Lesbians	Bisexual	Frost	Gay	Lesbians	Bisexual	Frost
45	18	21	25	36	14	23	36
8.2. Representatives of these groups can openly declare their affiliation and do not be ashamed of it. They can be allowed to hold various public events, openly gather in public places, and also equalize them in rights with other groups of the population.							
MEN,%				WOMEN,%			
Gay	Lesbian	Bisexual	Frost	Gay	Lesbians	Bisexual	Frost
3	28	5	54	10	28	16	27
8.3. Representatives of these groups should hide their belongings and be ashamed of it. They, if they admit to belonging to these groups, should be subjected to moral censure, to be brought to legal liability and in every possible way to restrict all rights.							
MEN,%				WOMEN,%			
Gay	Lesbian	Bisexual	Frost	Gay	Lesbians	Bisexual	Frost
52	54	74	21	54	58	51	35

The synthesis of the results of the answers to question 9 makes it possible to assess the indicators of heterophobia and attitudes towards same-sex communication by men and women in the form

of male and female friendship. These indicators are part of the gender scenarios and allow, in addition to the identified indicators, to assess the relevant claims for the merger / separation of family

members with each other, having identified the center of family power and evaluating the relevant intentions to restrict horizontal communications. The results of the responses give the possibility of an indirect assessment of the inversion of gender identity (manifestations of latent transfiguration homosexuality).

The obtained data allow us to verify the hypothesis of the study according to which the matriarchal organization of the family, in which the woman acts as the center of power and man's manager, shifts the structural possibilities of indirect influence on the friendly relations of men and men towards women. At the same time, it is common practice for men to maintain women's horizontal communications with friends in a time convenient for women and in an acceptable time frame. On the other hand, for women, there is more typical behavior with the elements of regulating the time and scope of communication between men and one another.

The answer variants are placed on a conventional scale from a neutral attitude (Option 1: Admissibility of regular parallel relations with another man / woman (men / women) to open-ended jealousy and heterophobia (Option 5).

Intermediate forms of social behavioral responses, which are indicators of heterophobic growth, are a statement of the experience of accompanying internal tension (option 2), the use of indirect methods of psychological pressure: persuasion, emotional influence, etc.) (option 3) or direct methods of psychological pressure (blackmail, threats) (option 4).

From the data it becomes apparent that only 18% of male respondents find heterophobic attitudes toward women's friendship. The vast majority of male respondents (53%) perceive the parallel communication of their wives / friends with their former girlfriends as normal and customary.

On the other hand, only 7% of women respondents believe that the situation of communication between men and friends is quite permissible and should not interfere in any way. According to research data, 69% of women respondents are heterophobic, while 38% of women believe that male friendship has homosexual implications and 21% are ready to resort to indirect or direct pressure in order to block or interrupt such communications.

Regulation of the friendship of men through not only time management, but also using methods of emotional pressure, blackmail, intimidation and threats can be considered as components of the

moral and pedagogical power of women in the matriarchal family.

This moral and pedagogical authority is intensified by appropriate new developments in the existing criminal law, in particular - in the Law of Ukraine «On Prevention and Combating Domestic Violence». Articles 25-28 define only the person as the subject of a crime (in the designated articles the term «offender» appears and there is no term «offender» that automatically excludes women from the range of subjects of domestic violence).

Conclusions The attitude of men and women in Ukraine to the gender standards of friendship with representatives of the sexes, as well as the attitude towards minority gender representatives, can be generalized using the concept of gender xenophobia. This concept allows you to analyze the empirical research of women's ambitions regarding male friendship (as well as the slight discovery of the relevant crimes and expectations of men about women's friendship) in the context of understanding gender identity. The functional link between gender xenophobia and gender identity is considered in the visual analysis and sociology of visual symbolism, taking into account the following key ideas: a) xenophobia sets the bias of women's gender consciousness on the basis of the opposition «we-them», «theirs-aliens», using distrust, fear, hatred of «strangers» as the basis of group communication, integration and consolidation of actions for the implementation of group gender repression against men; b) the essential characteristics of matriarchal gender xenophobia are binary oppositions in the design of gender relations (high / low, significant / insignificant, etc.) and the structural evaluation of feminized men as «their», and masculinized men and representatives of minority gender groups - as «strangers»; c) the negative attitude of masculinized men and representatives of minority gender groups to «strangers» is significantly higher (by comparison with the male part of the sample) from the part of the female respondents; The basis of gender xenophobia, both for men and women, can be the affections of fear, anger, disgust, contempt, and envy; d) hostility towards masculinized men and representatives of minority gender groups as «alien» can be manifested in various hidden-aggressive actions towards identified «alien» not only in situations of real deviant behavior, but also in its absence; e) Generation of negative social feelings of women towards men can be caused by any situation of male friendship, which is automatically

stigmatized as latent-homosexual and requiring control, mediation and regulation by women; e) the corresponding stereotypes of deviance of male friendship in the Ukrainian gender culture can be applied in the process of gender socialization by inducing homophobia to men who, on the basis of the suggestion of fear, disgust, shame, turn into

the actual identification of male friendly relations as deviant (or questionable, normal), and women's friendly relations – both natural and legitimized in gender morals; g) hostility towards manhood as an identified «alien» is constructed with the help of social morality, gender mythology, religion and part of scientific or quasi-scientific ideas.

Table 4. Question 9.

Imagine that the husband (or woman) with whom (or with whom) you are married, maintains regular relationships with friends (friends). From the options below, choose the one that most closely matches your assessment of the situation and the corresponding actions in it.

<i>WOMEN ON MEN</i>	<i>MEN OF WOMEN</i>
9.1.1. This situation is quite acceptable. I will not interfere in communication in any way (in%)	9.1.2. This situation is quite acceptable. I will not interfere in communication in any way (in%)
7	53
9.1.2. Such a situation, although permissible, will cause internal stress for me (in%).	9.2.2. Such a situation, although permissible, will cause internal stress for me (in%).
18	12
9.1.3. Such a situation, although permissible, will cause an internal tension for me, and I will indirectly (through persuasion, emotional influence, etc.) interfere with this (in%).	9.2.3. Such a situation, although permissible, will cause an internal tension for me, and I will indirectly (through persuasion, emotional influence, etc.) interfere with this (in%).
24	9
9.1.4. Such a situation, although permissible, will cause internal tensions for me. I will be actively interrupted by direct ways (through threats, intimidation, blackmail, etc.), because I find this communication in a marriage inappropriate. After all, such relationships often occur on the basis of non-traditional sexual orientation of men (in%).	9.2.4. Such a situation, although permissible, will cause internal tensions for me. I will be actively interrupted by direct ways (through threats, intimidation, blackmail, etc.), because I find this communication in a marriage inappropriate. After all, such relationships often occur on the basis of non-traditional sexual orientation of men (in%).
27	11
9.1.5. This situation will cause internal tension to me because of the jealousy that I will endure in connection with the friendly relations of men. After all, the only friend of the husband in marriage is his wife (y %).	9.2.5. This situation will cause internal tension to me because of the jealousy that I will endure in connection with the friendly relations of WOMEN, After all, the only friend of a woman in marriage is her husband (in%).
24	15

Note. If you are a man, then choose the options for the right column (for women), if the woman is left (for men). In this case, please select only one of the answer options.

REFERENCES

1. Jengel's, F. (1981). Proishozhdenie sem'i, chastnoj sobstvennosti i gosudarstva [The origin of the family, private property and the state]. *K. Marks i F. Jengel's. Izbrannye proizvedenija*. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
2. Henry, A. (2004). *Not my mother's sister: generational conflict and third-wave feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
3. Brown, S. (1996). Beyond Feminism: Anarchism and Human Freedom. *Anarchist Papers*, 3, 124-133. Sydney: Black Rose Books.
4. Anderson, P.B., Mauro, D.De, & Noonan, R.J. (Eds.). (1990). Does Anyone Still Remember When Sex Was Fun? Positive Sexuality in the Age of AIDS. Published by Kendall Hunt Pub Co
5. Ehrenreich, B. (1976). *What is Socialist Feminism?* Retrieved from: <https://www.marxists.org/subject/women/authors/ehrenreich-barbara/socialist-feminism.htm>
6. Freedman, E.B. (2003). *No Turning Back: The History of Feminism and the Future of WOMEN*. Ballantine Books.
7. Hawkesworth, M.E. (2006). *Globalization and Feminist Activism*. Rowman & Littlefield.
8. Patai, D. (1998). *Heterophobia: Sexual Harassment and the Future of Feminism*. Washington: Rowman & Littlefield Publishers.
9. Spivak, G.C. (1981). «French Feminism in an International Frame». *Yale French Studies*, 62, 154-184.

Святненко Іван Олександрович

Докторант

Класичний приватний університет

69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б

Svyatnenko Ivan

Doctoral student

Classical Private University

70B, Zhukovskoho Str., Zaporizhzhia, 69002, Ukraine

Email: magellan4x4@ukr.net ORCID: 0008-0006-5896-6273

Цитування: Святненко І. О. Гендерна ксенофобія: кандидат гендерної поведінки в любові і попередньому періоді / І. О. Святненко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 85-94.

Citation: Svyatnenko, I.O. (2019). Gender xenophobia: candidate gender behavior in a love and preliminary period. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 85-94.

Стаття надійшла / Article arrived: 22.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2019

Corporate social responsibility: Polish experience and Ukrainian perspectives

Valeriya Fadyeyeva, Adam Mickiewicz University

Global issues of 21 century, such as ecological concerns, depletion of natural resources, informatization, transition to the machine production and switch to the predominance of intellectual work have led to the changes in the social role of large business. Best world practice along with UN recommendations strongly support the development of socially responsible business. Global network of multinational companies allows them to predetermine political and social situation in many countries sometimes more effectively than traditional politics. Positive correlation between business performance and purchasing power of citizens accentuate the importance of investment into social development. Consequently, the corporate social responsibility (CSR) becomes one of the cornerstones of sustainable development.

This paper aims to describe basic principles of CSR and its historical development, to analyze pros and cons of different approaches to CSR and discuss the perspectives of its implementation into Ukrainian economy using Polish experience.

E. Garriga and D. Mele in their article «Corporate social responsibility Theories: Mapping the Territory» managed to perfectly describe almost all theories of CSR, allowing many scientists to use their results. In spite of positive social influence of CSR, its impact on economic still remains unclear. It may be connected to the relatively short follow-up for the tracking of economic changes and the difficulties for the estimation of such complex phenomenon.

Transitional Ukrainian economy just have started the implementation of corporate social responsibility (CSR), and sometimes it lack the deep understanding of what that means and how that works. Polish experience may become a good example for eastern neighbor's companies and government, and help to build new relations between large business and society.

Keywords: *corporate social responsibility (CSR); Polish-Ukrainian relations; implementation of CSR in Ukraine; pros and cons of CSR*

Корпоративна соціальна відповідальність: польський досвід та українські перспективи

Валерія Фадєєва, Університет імені Адама Міцкевича

Глобальні виклики 21 століття, серед яких екологічні проблеми, виснаження природних ресурсів, інформатизація, перехід до машинного виробництва та зміна пріоритетів на користь переважання розумової праці призвели до метаморфози соціальної ролі великого бізнесу. Кращий світовий досвід, а також рекомендації ООН рішуче підтримувати розвиток соціально відповідального бізнесу. Глобальна мережа транснаціональних компаній дозволяє їм заздалегідь визначити політичну і соціальну ситуацію в багатьох країнах іноді більш ефективно, ніж традиційна політика. Позитивна кореляція між економічною успішністю бізнесу та купівельною спроможністю громадян підкреслює важливість інвестицій у соціальний розвиток. Отже корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) стає одним із наріжних каменів сталого розвитку.

Метою даної статті є опис основних принципів КСВ та її історичного розвитку, аналіз плюсів і мінусів різних підходів до КСВ та обговорення перспектив впровадження КСВ в українську економіку з використанням польського досвіду.

E. Garriga i D. Mele в їхній роботі «Теорії корпоративної соціальної відповідальності: картографування території» вдалося чудово описати майже всі теорії КСВ, що дозволило багатьом вченим використовувати їхні результати. Незважаючи на позитивний соціальний вплив КСВ, його вплив на економіку залишається неясним. Це може бути пов'язано з відносно коротким терміном спостереження за економічними змінами від моменту початку активного використання принципів КСВ та труднощами для оцінки такого складного явища.

Перехідна українська економіка лише почала впроваджувати корпоративну соціальну відповідальність (КСВ), у зв'язку з чим іноді їй бракує глибокого розуміння того, «що це означає?» і «як це працює?». Польський досвід може стати хорошим прикладом для компаній і уряду східних сусідів, а також допомогти побудувати нові відносини між великим бізнесом і суспільством.

Ключові слова: *корпоративна соціальна відповідальність (КСВ); польсько-українські відносини; впровадження КСВ в Україні; плюси і мінуси КСВ*

Корпоративная социальная ответственность: польский опыт и украинские перспективы

Валерия Фадеева, Университет имени Адама Мицкевича

Глобальные вызовы 21 века, среди которых экологические проблемы, истощение природных ресурсов, информатизация, переход к машинному производству и изменение приоритетов в пользу преобладания умственного труда привели к метаморфозе социальной роли крупного бизнеса. Лучший мировой опыт, а также рекомендации ООН, решительно поддерживают развитие социально ответственного бизнеса. Глобальная сеть транснациональных компаний позволяет им заранее определить политическую и социальную ситуацию во многих странах, иногда более эффективно, чем традиционная политика. Положительная корреляция между экономической успешностью бизнеса и покупательной способностью граждан подчеркивает важность инвестиций в социальное развитие. Таким образом, корпоративная социальная ответственность (КСО) становится одним из краеугольных камней устойчивого развития.

Целью данной статьи является описание основных принципов КСО и ее исторического развития, анализ плюсов и минусов различных подходов к КСО и обсуждения перспектив внедрения КВС в украинскую экономику с использованием польского опыта.

Е. Garriga и D. Mele в работе «Теории корпоративной социальной ответственности: картографирование территории» удалось прекрасно описать почти все теории КСО, что позволило многим ученым использовать их результаты. Несмотря на положительное социальное влияние КСО, ее влияние на экономику остается неясным. Это может быть связано с относительно коротким сроком наблюдения за экономическими изменениями с момента начала активного использования принципов КСО и трудностями при оценке такого сложного явления.

Переходная украинская экономика только начала внедрять корпоративную социальную ответственность, в связи с чем иногда ей не хватает глубокого понимания того, «что это значит?» и «как это работает?». Польский опыт может стать хорошим примером для компаний и правительства восточных соседей, а также помочь построить новые отношения между крупным бизнесом и обществом.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность (КСО); польско-украинские отношения; внедрение КСО в Украине; плюсы и минусы КСО

Problem definition

During last few decades, the idea of corporate social responsibility has evolved from theoretical concepts to the complex system of different approaches widely used all over the world. Globalization and regional integration lead to the changes in the social values of different institutions including governments, NGOs and business. Many research declare the lowest historical levels of the public trust to the government [17] both in US, many countries of the European Union (except Denmark, Switzerland, Netherlands, Luxembourg and Nordic countries) [22] and in Ukraine [5]. This fact on the one side and the powerful development of multinational corporations at the other side create strong potential for them to influence on the main social processes, sometimes more effective than politics can do [10].

Ecological concerns, depletion of natural resources, global informatization, transition to the machine production and switch to the predominance of intellectual work have led to the increased need in the socially responsible business. These processes

were initiated in the early 20th in USA but soon expanded to the remaining capitalistic part of the world. After the collapse of socialistic regimens on the territory of Eastern Europe, its countries – among them Poland and Ukraine, have started their own way of implementation of good business practices into economic reality.

In the light of Ukrainian eurointegration the analysis of Polish experience in the different fields should help understand key points of the successful way to this destination. Moreover, strong economic, political, social and cultural cooperation between two countries creates unique perspectives for further bilateral development.

Purpose of the research is to describe, to analyze and to compare systems of corporate social responsibility (CSR) in Poland and Ukraine.

Analysis of the research and publications: Historical development and main characteristics of CSR

Roots of contemporary conception of «corporate social responsibility», or simpler CSR, lay in the thirties of 20th century when Henry Ford, the

president and main shareholder of Ford Motor Company, stated that dominant purpose of his company was to serve the society [3, 41]. H. Bowen made first steps towards theoretical describing of this socioeconomic phenomenon in 1960th [2, 64]. In the book «Social Responsibilities of the Businessman» author tried to find the answers about what must guide businesses to create welfare of society. He declares that executives should understand their obligations, chose those decisions and follow those policies that reflect objectives and values of society. Bowen was first to describe in details and analyze the terms of CSR, its' connection to the institutional changes at the start of new century. This way of thinking now is recognized as ethical obligational theory. Carroll called H. Bowen as «Father of Corporate Social Responsibility» [4].

P. Drucker [6, 73] and A. Carroll continued and expanded Bowen's conceptions enlarging the list of business obligations in front of society. Moreover, they stated that goals of CSR must to be set according to main political and social issues. Summarizing their concepts, several points should be emphasized [8]:

- Corporate managers may become new public trustees;
- Philanthropy may be the manifestation of business support of main social needs;
- Corporate resources should be claimed on a competitive basis.

Moving forward to the present days, more theories of CSR have emerged reflecting mainstreams in economics and social sciences. Since nineties until now, key ideas of CSR have invaded almost all component parts of society starting from of course corporations and governments to consumers and NGOs. Since the establishment of UN Global Compact [24] many international organization including the International Labor Organization and the World Bank have strongly supported the movement of CSR and created many strict rules for the companies. The reasons for such policies are clearly understandable taking to account the social impact of key international business players.

Main concepts of CSR described in 20th century were concentrated around the philanthropy and charity. Since then we shifted to the deeper understanding of this concept. Today CSR is about how companies earn their profit, but not about how they spend it. In the age of third industrial revolution [22], multinational corporations and large business get under strong pressure from the international organization, internet societies and governments

that claim for the increasing of CSR measures.

Nowadays, all theories of CSR may be classified in several categories. Nevertheless, one thing should be kept in mind – despite numerous studies dedicated to CSR there is still no generalized understanding what it mean. Different social players have its own description of CSR that meets main their issues. For someone, this is the idea of liability; for others this is a kind of social consciousness; third part may describe it as a set of tools for good business practice [26]. Many researchers tried to classify CSR correctly [7], and the most fundamental system was proposed by

E. Garriga & D. Mele in their work «Corporate social responsibility Theories: Mapping the Territory» [10]:

- Instrumental theories indicate business as an instrument for wealth creation. This group comprises several points – 1) maximizing the shareholder value; 2) strategies to achieve competitive advantage include strategies for the bottom of the economic pyramid targeting the poor group of consumers, social investment in a competitive context is about philanthropic activity; 3) natural resource-based view of the firm and dynamic capabilities – the set of routine tools for managers to acquire, modify, integrate and recombine resources; 3) cause-related marketing defend the principle «good company reputation – good ecumenical performance»;
- Political theories comprises three major directions – corporate constitutionalism, integrative social contact theory and corporate citizenship.

Corporate constitutionalism consider the CSR as an integral component of any business setting, and according to «the iron law of responsibility» each party that has a social power ought to use it aiming to achieve welfare. Otherwise, firm loses its social power and positions because other corporation, willing to take this responsibility, occupy it.

Main issue of integrative social contact theory is based on the assumption that there is an implicit social contract between business and society. Thus, it creates obligation of firms towards society.

The corporate citizenship treat business as a citizen. Simple explaining tells us – in the globalized world, some large multinational companies have a greater economic and social influence that country' governments.

- List of integrative theories comprises:
  - o Issue management;
  - o The principle of public responsibility;
  - o Stakeholder management;
  - o Corporate social performance.

General description of integrative theories consists in the principle «no society – no business». Thereby, the last should create necessary environment for the maintenance and development of society.

Issue management describes the process for making a corporate response to social issues. In some kind, it correlates with the anti-crisis management and consulting when companies should identify, evaluate and effectively respond to the political and social circumstances, which may significantly affect their performance [23].

Principle of public responsibility emphasizes the importance of public process rather than personal-morality views defining the scope of responsibilities. Public opinion and emerging tendencies may have stronger impact on the needs in CSR. In the same time, business may join to a public police process especially in the areas where it is not clearly established yet.

Stakeholder management is very interesting and important theory of CSR. Instead of focusing on the final consumers, CSR should target interests of the stakeholders of the company. The main goal – achieving the best cooperation between all stakeholder groups and their welfare. This strategy has been widely used since early development of CSR. In spite of lacking a good theoretical basis, it shows good and reliable results. Thought it should be considered as inalienable part of CSR.

Last but not the list – corporate social performance tries to unite and integrate previous points.

- Set of ethical theories includes normative stakeholder theory, universal rights, the common good approach and sustainable development.

Normative stakeholders tells us about the equilibrium between the interests of company's stockholders and stakeholders. It is liberal approach reflecting modern theories of property, Kantian capitalism and distributive justice. Universal rights is close to the first point, but it concentrates on the superiority of human rights. The good example is UN Global Compact that declares nine basic principles in the fields of human rights, labor and environment derived from The Universal Declaration of Human Rights; The International Labor Organization's Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work; and The Rio Declaration on Environment and Development [20].

The concept of sustainable development has become very popular during last years. According the UN, sustainable development comprises the

set of goals for a better more sustainable future for all. First of them include fighting poverty and hunger, struggle for good health and well-being, quality education, gender equality, constant access to the clean water and sanitation, affordable and clean energy [1]. Term «sustainable development» was first used in the Brutland Report, published in 1987 by the World Commission on Environment and Development (UN) [18]. Now it is defined as the process of economic and social changes, which satisfy human development goals sustaining the ability of natural systems to provide the necessary natural resources upon which the economy and society depend. Thus, large business plays one of key roles in the achievement of listed goals having most of necessary instruments and resources.

The common good approach is an example of combination of different ethical principles of antiquity, Medieval times and Catholic social views.

In this paragraph, we paid attention to the main concepts of corporative social responsibility and its role in the business and social development. CSR started in United States, gradually captured the world and became the etalon for good business practice in most countries. There is no statement on the economic impact of CSR. Studies of late nineties declared positive correlation between the implementation of CSR and financial performance of companies [9]. J. Frooman showed that social irresponsibility leads to the economic losses and the negative effect on the wellbeing of shareholders. Other studies had a corresponding results proving that CSR maximize corporate profits and accelerates corporate development [12]. Vice versa, some other studies failed to find positive correlation between the use of CSR and financial advantage [19]. Leaving economic questions beyond, one thigh stays undoubtful – CSR plays significant role in the development of harmonious society at the turn of the millennium.

Main material: CSR in Poland and in Ukraine

Corporate social responsibility in Poland: example of successful implementation in post-socialistic country

The economic report «15 polskich przykładów społecznej odpowiedzialności biznesu», or 15 examples of polish corporate social responsibility describes several companies that managed to fully implement CSR principles into the practice. Among them Euro Bank S.A., L'Oreal, DHL, Citi Handlowy, Procter & Gamble, Coca-Cola, GlaxoSmithKline, Kompania Piwowarsca etc [14]. According to the research of PwC consulting firm 229 of 287 (80%)

large and medium companies achieved financial advantages by using of long-term strategies. The most active were the companies from the fields of power and heat engineering, financial area, wood and paper, automotive and chemical industries [27]. Although, 67 percent of companies declares priorities connected to business activities that correspond with the principles of corporate social responsibility. All above-mentioned firms imply different CSR methods including implementation of safety standards and the quality of products and services – 93%; focusing attention on standards of customer service – 92%; paying attention to the equal customers access to products and services – 42%; promoting sustainable consumption and informed decision-making – 24%. Moreover, 85% of companies mentioned that they provide CSR activities in the field of science, education, cultural and social institution organizations. Two thirds of all respondents noted the presence of ethical rules principles and guidelines and declared priorities in carrying out business in accordance with basic principles of corporate social responsibility [15] mostly in the field of HR-policy.

In the same time it should be noted that only 46% of responders mark CSR as a part of business strategy and only 39% of companies had an independent CSR department. Consequently, it poses a question about the contemporary place of CSR in the polish business. Moreover, many experts affirms that corporate social responsibility have just started its way in polish economy and should overcome many obstacles to reach the level of US and Western European companies. It appears that primary problem is in lack of understanding of CSR principles among the majority of entrepreneurs in Poland. It results in the attempts to conduct CSR activity in the form of simple philanthropy that violates the primary principle «CSR is about how companies earn their profit, but not about how they spend it».

Summarizing, today Poland show a good progress in the development of social responsible business that could be an example for other countries of Eastern Europe. However, Polish companies still frequently confuses the original concepts of CSR with their simpler analogues.

Corporate social responsibility in Ukraine: the analysis of main tendencies and perspectives of future development

According to the different social studies conducted mostly in the early the twenties of the twenty-first century, the number of «socially

responsible» businesses in Ukraine accounts about 70 companies [11]. As well as society, the Ukrainian economy remains in a transitional state trying to catch up with major part of capitalistic word. This means that each field of economic and social life started to implement the best world practices including CSR. Being an integral part of sustainable development CSR becomes one of essentials for medium and large business in Ukraine.

Unlike many other European countries, in Ukraine the development of CSR is conducted via special scenario – the companies itself took on the initiative, developing practices of socially responsible behavior, engaging in such activities other players – consumers, NGOs, governmental representatives on regional and national levels. The absence of external influence, in other words – social order on CSR, caused its special features Ukraine. CSR became attractive because the necessity to evolve from short-term business projects to sustainable companies with long-term strategies [16].

The main problem of the Ukrainian CSR segment is somehow similar to Polish. Companies lack in a true notion of social responsibility and consequently try to use philanthropy of charity instead of implementation of full-scale SCR strategies [13].

Estimating the impact of CSR measures on corporate strategy of Ukrainian companies, the following conclusions may be done: improvement of the attitude of employees to the company is about 70%; 62% of Ukrainian companies believe that they have brought real benefits to society and community; company reputation improved in 46% and economic performance in 48%. Thus, the development and use of CSR in any industry increases the efficiency of its socio-economic functioning by creating conditions for company's responsibility to its shareholders, stakeholders and society, and supports welfare as a whole [25].

Corporate social responsibility means the complex system of social-friendly business strategies aiming to provide sustainable development for the company by investing in the development of community. Many people tend to interpret this phenomenon from the view of PR industry but the roots of necessity of CSR lays much deeper. To understand the nature of CSR one need to ask himself a fundamental question – “what is the business without society?” The answer to it will lead to the understanding of great social demand for responsible business activity. Paying capacity, the level of living, education, finally – public health and the lifetime are connected directly to social needs in

goods and services. Thus, CSR today is not a good will of industry, it is an integral part of its existence.

Analyzing different scientific methods to study CSR activity in Poland and Ukraine, we should focus attention on their high subjectivity. How is it possible to estimate fundamental society changes after implementing one or other CSR measure? Even if possible, than very difficult. Modern Ukrainian industry has a bad habit to target mostly short-term programs with clear results and financial advantages. Polish situation show better understanding of what CSR is in real. It should take some time for post-socialistic countries and theirs citizens to shift the focuses from the faith in necessity of paternalistic government position

to the corporate social responsibility.

Conclusions

The article describes and analyzes historical development and leading scientific concepts of corporate social responsibility. The essential part of its evolution occurred in the second half of the twentieth century and converted CSR into one of basic community needs.

The main problem of the Ukrainian and Polish CSR segment is the lack of a true notion of nature of social responsibility and, consequently, trying to realize it as the philanthropy of charity instead of implementation of full-scale SCR strategies. Understanding of the global need of CSR should hurry up the process of its development.

REFERENCES

1. *About the Sustainable Development Goals*. Retrieved from: <https://www.un.org/sustainable-development/sustainable-development-goals/>
2. Bowen, H.R. (2013). *Social responsibilities of the businessman*. University of Iowa Press. Iowa City.
3. Carroll, A.B. (2008). A history of corporate social responsibility: Concepts and practices. *The Oxford handbook of corporate social responsibility*. Oxford
4. Carroll, A.B. (1999). Corporate social responsibility: Evolution of a definitional construct. *Business & society*, 38, 268-295.
5. *Dovira hromadian Ukrainy do suspilnyh instytutiv. Resultaty sociolohichnoho doslidjenia*. (2018). Retrieved from: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2018_06_press_release_ua.pdf [in Ukrainian]
6. Drucker, P. (2012). *The practice of management*. Routledge. London.
7. Frederick, W.C. (1998). Moving to CSR: What to Packfor the Trip. *Business & Society*, 37, 40-59.
8. Frederick, W.C. (1960). The growing concern over business responsibility. *California management review*, 2 (4), 54-61.
9. Frooman, J. (1997). Socially irresponsible and illegal behavior and shareholder wealth: A meta-analysis of event studies. *Business & society*, 36, 221-249.
10. Garriga, E., & Melé, D. (2004). Corporate social responsibility theories: Mapping the territory. *Journal of business ethics*, 53 (1-2), 51-71.
11. Grishnova, O.A. (2011). Social`na vidpovidal`nist` u konteksti podolannya sy`stemnoyi kry`zy` v Ukraini [Social responsibility in the context of overcoming the systemic crisis in Ukraine]. *Demografiya ta social`na ekonomika*, 1, 15 [in Ukrainian].
12. Key, S., & Popkin, S. J. (1998). Integrating ethics into the strategic management process: Doing well by doing good. *Management Decision*, 36 (5), 331-338.
13. Harlamova, A.O. (2012). Korporaty`vna social`na vidpovidal`nist` neobxidny`j chy`nny`k formuvannya korporaty`vnoyi strategiyi [Corporate social responsibility is a necessary factor in the formation of a corporate strategy]. *Efekty`vna ekonomika*, 9 [in Ukrainian].
14. Kuraszko, I., & Augustyniak, S. (2009). *15 polskich przykładów społecznej odpowiedzialności biznesu. Forum Odpowiedzialnego Biznesu*.
15. Mączyńska, E. (2011). Dysfunkcje gospodarki w kontekście ekonomii kryzysu. *Zeszyty Naukowe*, 9, 43-70.
16. Polyakova, O.M. (2013). Korporaty`vna social`na vidpovidal`nist` v Ukraini [Corporate Social Responsibility in Ukraine]. *Visny`k ekonomiky` transportu i promy`slovosti*, 44, 279-283 [in Ukrainian].
17. *Public Trust in Government: 1958–2017*. Retrieved from: <http://www.people-press.org/2017/12/14/public-trust-in-government-1958-2017/>
18. *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Retrieved from: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>
19. Rowley, T.J. (1997). Moving beyond dyadic ties: A network theory of stakeholder influences. *Academy of management Review*, 22 (4), 887-910.
20. *The Nine Principles of the Global Compact*. Retrieved from: <https://www.unglobalcompact.org/system/attachments/7618/original/Zenith.pdf?1282019232>
21. The third industrial revolution. (2012). *The Economist*. Retrieved from: <https://www.economist.com/leaders/2012/04/21/the-third-industrial-revolution>

22. Soderlund, P. (2017) *Trust in politicians across countries and over time*. Retrieved from: <http://blogs.uta.fi/contre/2017/11/02/trust-in-politicians-across-countries-and-over-time/>
23. Starosta, A. (2014). Anti-crisis management strategies. The case of companies in the Greater Poland Voivodeship. *Management*, 18 (1), 255-266.
24. *United Nations Global Compact*. Retrieved from: <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc>
25. Votaw, D. (1972). Genius becomes rare: A comment on the doctrine of social responsibility Pt. I. *California management review*, 15 (2), 25-31.
26. Voloskovecz', N.Yu. (2010). Korporaty`vna social`na vidpovidal`nist` pidpry`yemstv yak osnova innovacijnogo rozvy`tku suchasnoyi ekonomiky` [Corporate social responsibility of enterprises as the basis of innovative development of modern economy]. *Naukovi praci Kirovograds`kogo nacional`nogo texnichnogo universy`tetu. Ekonomichni nauky*, 17, 125-130 [in Ukrainian]
27. Wolska, G., & Kizielewicz, J. (2015). Corporate social responsibility in Poland—theory and practice. In *DIEM: Dubrovnik International Economic Meeting*, 2 (1), 143-153. Sveučilište u Dubrovniku.

Фадєєва Валерія Едуардівна

Аспірант

Університет імені Адама Міцкевича

61-712, м. Познань, вул. Венявського, 1

Fadyeyeva Valeriya

Postgraduate student

Adam Mickiewicz University

1, Wieniawskiego Str., Poznań, 61-712, Poland

Email: v.fad@ukr.net

Цитування: Фадєєва В. Е. Корпоративна соціальна відповідальність: польський досвід та українські перспективи / В. Е. Фадєєва // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 95-101.

Citation: Fadyeyeva, V.E. (2019). Corporate social responsibility: Polish experience and Ukrainian perspectives. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 95-101.

Стаття надійшла / Article arrived: 25.02.2019

Схвалено до друку / Accepted: 26.03.2019

Герменевтична проблематика у контексті трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля

Надія Бевз, Харківська державна академія культури

У статті проаналізовано базові принципи трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля у контексті питання про місце в її складі елементів герменевтичного знання. Встановлено, що підхід до трансцендентальної сфери в оптиці К.-О. Апеля втрачає жорстку прив'язку як до філософії свідомості, так і до «біологізаторського» погляду на когнітивну проблематику та полягає у з'ясуванні апріорних умов і наявних форм мовної комунікації. З'ясовано також, що К.-О. Апель активно запозичує та розвиває ідеї американського прагматизму, результатом чого є формування моделі «комунікативної спільноти». Виявлено, що, згідно з К.-О. Апелем, трансцендентальна «схематика» суб'єкта визначається його мовно-комунікативними компетенціями. На цьому ґрунті К.-О. Апель розробляє засади дискурсивної етики. Було встановлено, що важливим елементом теорії К.-О. Апеля є положення про наявність двох «іпостасей» комунікативної спільноти: її реальної та ідеальної форми. Визначено, що ідеальною спільнотою у розумінні К.-О. Апеля є така спільнота, будь-який учасник якої під час комунікації завжди має змогу односторонньо розуміти сенс кожного мовного виразу та визначити його правильність. Відповідно, для К.-О. Апеля апріорною умовою будь-якої комунікації є «антиципація» (або ж «нерефлексивне передбачення») людиною наявності цієї ідеальної комунікативної спільноти у реальному комунікативному процесі, а наближення реального суспільства до його ідеальної комунікативної форми складає головний етичний орієнтир для всього людства. З'ясовано, що герменевтична компонента у складі мовно-комунікативного акту, як його трактує К.-О. Апель, присутня на двох рівнях: як інтерпретація «комунікативної позиції» адресата при формуванні пропозиції, тобто врахування комунікативних компетенцій співрозмовника, і як певний інтерпретативний момент, притаманний процедурі сприйняття «меседжу» від іншого учасника комунікації. Місце для такої вихідної інтерпретації забезпечується, на думку К.-О. Апеля, ігровим характером самої мовної комунікації, яка завжди вимагає від її суб'єктів активного та творчого звернення до контексту, у якому відбувається мовний зв'язок. Таким чином було визначено, що трансцендентальна прагматика К.-О. Апеля опосередковує широкий спектр актуальних філософських питань, а герменевтика у її контексті встановлює продуктивні зв'язки з теорією мовних актів, філософією свідомості, аналітичною філософією та етикою, що дозволяє зберігати герменевтиці свою актуальність і у наш час.

Ключові слова: герменевтика; комунікація; комунікативна спільнота; мовна прагматика; мовний акт; дискурсивна етика

Hermeneutic issues in the context of K.-O. Apel's transcendental pragmatics

Nadiia Bevz, Kharkiv State Academy of Culture

The study analyzed the basic principles of K.-O. Apel's transcendental pragmatics. We also determined the place of hermeneutic elements in the composition of Apel's theory. The study showed that K.-O. Apel interprets the transcendental sphere of a person without straight connection with a philosophy of consciousness, and that he doesn't support the "biologizing" view of cognitive problems. Apel's approach is to determine a priori conditions and available forms of language communication. We also found that K.-O. Apel actively borrows and develops ideas of American pragmatism. As a result, he forms a model of the so-called "communicative community". Our analysis demonstrated that, according to K.-O. Apel, the transcendental "schematics" of the subject is determined by his communicative competences. On this basis, K.-O. Apel develops the principles of discursive ethics. The study showed that an important element of Apel's theory is a thesis about two "incarnations" of the communicative community, that is, its real and ideal forms. We determined that the ideal community, in the understanding of K.-O. Apel, is such a community, any member of which always has the opportunity to unambiguously understand the meaning of each language expression and determine its correctness during communication. Accordingly, K.-O. Apel considers that a priori condition for any communication is "anticipation" by a person of this ideal communicative community in a real communicative process. Consequently, the oncoming of the real society to its ideal communicative form is the main ethical purpose for all of humanity. The study has revealed that the hermeneutic component in the communicative act, according to K.-O. Apel, is present on two levels. On the one hand, this is an interpretation of the addressee's "communicative position" during formulation of a proposition,

that is, it means taking into account the communicative competencies of the interlocutor. On the other hand, this is a certain interpretation process inherent in the procedure of perception of the “message” from another communication participant. According to K.-O. Apel, the place for such an initial interpretation is provided by the language game of communication, which always requires from its subjects an active and creative appeal to the context in which the verbal connection takes place. Thus, we determined that Apel’s transcendental pragmatics mediates a wide range of relevant philosophical issues. Consequently, hermeneutics in this context is associated with the theory of speech acts, philosophy of consciousness, analytical philosophy and ethics. Suchwise, it allows hermeneutics to remain its relevance in our time.

Keywords: *hermeneutics; communication; communicative community; language pragmatics; speech act; discursive ethics*

Герменевтическая проблематика в контексте трансцендентальной прагматики К.-О. Апеля

Надежда Бевз, Харьковская государственная академия культуры

В статье проанализированы базовые принципы трансцендентальной прагматики К.-О. Апеля в контексте вопроса о месте в её составе элементов герменевтического знания. Установлено, что подход к трансцендентальной сфере в оптике К.-О. Апеля теряет жёсткую привязку как к философии сознания, так и к «биологизаторскому» взгляду на когнитивную проблематику, и заключается в определении априорных условий и имеющихся форм речевой коммуникации. Выяснено также, что К.-О. Апель активно заимствует и развивает идеи американского прагматизма, результатом чего является формирование модели «коммуникативного сообщества». Выявлено, что трансцендентальная «схематика» субъекта, согласно К.-О. Апелю, определяется его лингво-коммуникативными компетенциями. На этой основе К.-О. Апель разрабатывает принципы дискурсивной этики. Было установлено, что важным элементом теории К.-О. Апеля является положение о наличии двух «ипостасей» коммуникативного сообщества: его реальной и идеальной формы. Определено, что идеальным сообществом в понимании К.-О. Апеля является такое сообщество, любой участник которого во время коммуникации всегда имеет возможность однозначно понимать смысл каждого языкового выражения и определять его правильность. Соответственно, для К.-О. Апеля априорным условием любой коммуникации является «антиципация» (или «нерефлексивное предвосхищение») человеком наличия этого идеального коммуникативного сообщества в реальном коммуникативном процессе, а приближение реального общества к его идеальной коммуникативной форме составляет главный этический ориентир для всего человечества. Выяснено, что герменевтический компонент в составе лингво-коммуникативного акта, как его трактует К.-О. Апель, присутствует на двух уровнях: как интерпретация «коммуникативной позиции» адресата при формировании пропозиции, то есть как учёт коммуникативных компетенций собеседника, и как определённый интерпретативный момент, присущий процедуре восприятия «сообщения» от другого участника коммуникации. Место для такой исходной интерпретации обеспечивается, по мнению К.-О. Апеля, игровым характером самой языковой коммуникации, которая всегда требует от её субъектов активного и творческого обращения к контексту, в котором происходит речевая связь. Таким образом было определено, что трансцендентальная прагматика К.-О. Апеля опосредует широкий спектр актуальных философских вопросов, а герменевтика в её контексте устанавливает продуктивные связи с теорией речевых актов, философией сознания, аналитической философией и этикой, что позволяет сохранять герменевтике свою актуальность и в наше время.

Ключові слова: *герменевтика; комунікація; комунікативне сообщество; мовна прагматика; мовний акт; дискурсивна етика*

Постановка проблеми.

Насамперед, відзначимо, що тематика нашої компактної розвідки, а також мотиваційний імпульс до її виконання зумовлюються наявністю у сучасному теоретико-філософському просторі специфічної «подвійної проблеми», яка пов’язана з герменевтичним знанням загалом та герменевтичною

методологією зокрема. З одного боку, доволі відчутною наразі є тенденція до диференціації «прикладних» сфер герменевтики, що призводить у підсумку до «профанування» сутності герменевтичної роботи як такої. Це є логічним наслідком значного розширення предметної сфери герменевтики, яке відбулося у ХХ столітті, а також результатом дії комплексу історико-філо-

софських та загальнокультурних причин (здаємо, наприклад, так званий «лінгвістичний поворот» у філософії ХХ століття). Дійсно, якщо все більша кількість соціокультурних феноменів трактується як явища мовного порядку, якщо, умовно кажучи, майже все у просторі культури є «мовою» (тобто якимось типом знаково-символічної системи), то майже всі ці феномени потенційно підлягають «дешифруванню», прочитанню та інтерпретуванню. Але водночас сама якість цієї інтерпретативної роботи часто викликає питання, не кажучи вже про обґрунтованість застосування герменевтичної методології у кожному конкретному випадку.

З іншого боку, постає питання про те, чи можливі у наявних умовах якісь «ізолювані» форми герменевтики взагалі? Або, якщо точніше, чи витримують традиційні форми герменевтичної роботи співіснування поруч із сучасними науковими напрямками, які знаходять для себе сфери застосування і в царині гуманітаристики, та їхніми новітніми теоретичними здобутками? Чи не здаються способи традиційної герменевтичної роботи зі «сміслоємними» соціокультурними формами безнадійно застарілими та таким, що не відповідають актуальному рівню досліджень у лінгвістиці, когнітивістиці, семіотиці, медіа-теорії тощо? Отже нагальність цих питань робить очевидним той факт, що рівень сучасного розвитку науки та філософії вимагає відповідних трансформацій всередині самої герменевтики. Втім, бажано, аби водночас її предметна та методологічна специфіка не втрачала у своїй реалізації належної якості та не «профанувалася» до рівня порожніх розмов про незліченні «псевдомови» сучасної культури.

У цьому контексті певним «порятунком» для герменевтики виглядає її розвиток у тісному зв'язку з тією областю філософського знання, де вона може інтегруватися до комплексного проблемно-методологічного поля (йдеться, зокрема, про феноменологію, аналітичну філософію, мовну прагматику, комунікативну теорію, етику тощо) та отримувати шляхом цієї реконтекстуалізації солідний теоретичний ґрунт, а також надійний захист від можливої «деактуалізації». Трансцендентальна прагматика К.-О. Апеля являє собою зразок філософського проекту, який, безперечно, повною мірою володіє такими «рятувальними» можливостями. Саме тому акцентування тих аспектів апелівської теорії, де герменевтичні складові зберігають свою значимість, видається доволі актуальним дослідницьким завданням.

Мета дослідження.

Отже, мета даної статті – визначити місце елементів традиційного герменевтичного знання у складі трансцендентально-прагматичної теорії К.-О. Апеля.

Аналіз досліджень і публікацій.

Якщо говорити про ступінь розробленості проблеми, то серед тих, на кого трансцендентальна прагматика К.-О. Апеля вплинула безпосередньо, відзначимо, насамперед, таких фахівців, як Д. Белер, Ю. Габермас, В. Гесле, М. Кеттнер, В. Кульман, П. Ульріх. Так чи інакше у певному творчому діалозі із творами Апеля перебували Ж.-Ф. Ліотар, Г. Альберт, Г. Люббе, Р. Рорті, Р. Геффе, Н. Луман, О. Марке. У фокусі ж нашої уваги під час проведення запропонованого дослідження опинились також праці таких видатних мислителів, як Л. Вітгенштайн, М. Гайдеггер, Е. Гуссерль, Н. Хомський та ін.

Виклад основного матеріалу.

Отже, роблячи певний «заспів», скажемо декілька слів не стільки стосовно характеру та сутності філософського проекту К.-О. Апеля, скільки відносно прямих і непрямих умов його формування. Перш за все, зауважимо, що Карла-Отто Апеля (1922–2017) цілком можна вважати мислителем дійсно «класичного» масштабу. Цей оригінальний (нехай і оригінальність у нього полягала певною мірою у своєрідній «продуктивній еkleктиці») мислитель ХХ століття був постаттю, яка безперечно вплинула як на німецьку філософію, так і на світовий філософський простір другої половини минулого століття загалом. Не буде перебільшенням стверджувати, що теоретичний доробок німецького мислителя є актуальним і в наш час.

Не в останню чергу теоретична продуктивність, влучність та глибина цього вченого, а також тематика його філософських пошуків були зумовлені особистим досвідом, якого було вдосталь як у самого К.-О. Апеля, так і в багатьох інших європейських мислителів того часу. Варто згадати, наприклад, факт участі Апеля у Другій світовій війні, коли він служив офіцером вермахту на Східному фронті, а отже й досвід перебування в умовах тоталітарної держави (як, до речі, і в атмосфері безсилої демократії Веймарської республіки). Такі життєві перипетії надали К.-О. Апелю та його сучасникам достатньо матеріалу для теоретичного осмислення етичної проблематики взагалі та засад сучасної демократії зокрема. Можна також припустити, що певним чином вплинули на К.-О. Апеля й сту-

дентські протести у Парижі 1968 року, які багато в чому визначили подальший соціально-політичний «рельєф» Європи. Нарешті, варто згадати вплив американської культури, який відчувався не тільки у повсякденні, але й в академічному середовищі повоєнної Німеччини, що у філософському плані втілювалося у популяризації ідей філософії прагматизму та поновленні традицій мовної аналітики та філософії науки, які були буквально «витиснуті» з Німеччини після приходу до влади нацистів та протягом Другої світової війни [24]. Не слід забувати й про глибоке філософське підґрунтя у вигляді спадщини німецького ідеалізму та критичної філософії І. Канта, які добре засвоїв К.-О. Апель.

Ці соціокультурні та теоретичні передумови визначали характер тих позицій, які займав К.-О. Апель під час дискусій, що розгорнулися в Німеччині та Європі в другій половині ХХ століття, та в яких голос німецького мислителя звучав потужно та переконливо. Приміром, не можна не згадати теоретичну «взаємодію» К.-О. Апеля з неомарксистами, особливо – з представниками так званої «франкфуртської школи» (з філософами цього напрямку К.-О. Апеля не в останню чергу пов'язувало й те, що значну частину свого творчого шляху він жив і викладав у Франкфуртському університеті). Варто відзначити, що критику «проекту Просвітництва», яку розгорнули М. Горкгаймер та Т. Адорно, К.-О. Апель сприйняв радше як певний виклик. Проте вплив «нової лівої критики» (насамперед, в особі Ю. Габермаса, який певний час належав до франкфуртської школи) певною мірою зумовив інтерес мислителя до соціально-політичної проблематики й підштовхнув його у підсумку до ідеї побудови трансцендентальної прагматики та розробки засад дискурсивної етики. Можна констатувати, що продуктивна теоретична комунікація (і у формі діалогу, і у формі полеміки) між К.-О. Апелем та Ю. Габермасом зіграла вагомую роль у творчому шляху обох цих філософів. Принаймні Ю. Габермас ніколи не заперечував того факту, що базові ідеї своїх теоретичних побудов запозичив саме в К.-О. Апеля [21].

Говорячи про теоретико-філософський фундамент апелівських розробок, обов'язково варто згадати «онтологізований» варіант герменевтики М. Гайдеггера. Те, що гайдеггерівська «фундаментальна онтологія», принципи екзистенціальної аналітики *Dasein* та філософія мови знаходяться у фокусі дослідницької уваги К.-О. Апеля, можна побачити вже у тематиці його

дисертаційних робіт. Наприклад, тема першої докторської дисертації 1950 року була сформульована К.-О. Апелем так: «*Dasein und Erkennen: eine erkenntnistheoretische Interpretation der Philosophie M. Heideggers*» («Буття та пізнання: теоретико-пізнавальна інтерпретація філософії М. Гайдеггера»), а тема другої (габілітаційної) дисертації 1963 року звучала як «*Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico*» («Ідея мови в традиції гуманізму від Данте до Віко») [23]. Але навіть приділяючи значну увагу цьому варіанту герменевтики та відповідним поглядам на мовну проблематику, К.-О. Апель вже на той час не приймав тих антираціоналістичних висновків, які характеризують розробки М. Гайдеггера та його учня Г.-Г. Гадамера [4].

Втім, визначення специфіки теоретичних поглядів самого К.-О. Апеля – річ доволі складна. Робота у проблематичному полі філософії мови та теорії пізнання з орієнтацією на гайдеггерівський варіант герменевтики (хоча й без ост К.-О. Апеля у 60-ті роки ХХ століття до полеміки з Л. Вітгенштайном та аналітичною філософією загалом. Проте поступово німецький мислитель відкривав для себе цінність методологічного інструментарію, який надає аналітичний підхід, про що свідчить, зокрема, його відома праця «Трансформація філософії» [4].

Таким чином з 1973 року (час виходу друком «Трансформації філософії») у творчості К.-О. Апеля можна знайти й неприйняття релятивізму та суб'єктивізму, які притаманні «гайдеггеро-гадамерівському» варіанту герменевтики, і відданість ідеї остаточного обґрунтування істинності норм (чому передувало ретельне вивчення семіотики Ч. Морріса та прагматизму Ч. Пірса, звідки він запозичує ідеї прагматики та комунікативної спільноти), і доволі серйозну критику логічного позитивізму та суто «сцієнтистського» способу філософської роботи загалом.

Однак чи не найвагомим чинником та водночас дуже цікавою обставиною у розвитку теорії К.-О. Апеля є «реанімування» останнім трансцендентальної філософії (що було наче продовженням її історичної «траєкторії» від Р. Декарта через І. Канта до Е. Гуссерля). Саме принципи класичної філософії суб'єкта в її трансценденталістській формі були покладені німецьким мислителем в основу так званої «трансцендентальної прагматики». Власне, ми не будемо далекими від істини, якщо представимо роботу К.-О. Апеля у царині мовної проблематики як спробу знайти для філософії суб'єкта

вихід із кризового стану, що є кроком, близьким до того, який зробив свого часу Е. Гуссерль, звернувшись під впливом критики М. Гайдеггера до феноменологічної розробки поняття інтрасуб'єктивності. Крок К.-О. Апеля схожий за сутністю, але робить він його, так би мовити, на «новому рівні» – із залученням аналітичного та прагматистського інструментарію. У підсумку уявлення про трансцендентальну сферу в оптиці К.-О. Апеля втрачає жорстку прив'язку як до філософії свідомості, так і до «біологізаторського» погляду на цю проблему, а філософська робота німецького мислителя перетворюється на з'ясування апріорних умов та наявних форм комунікативної практики, тобто розробку та впорядкування правил вживання людиною мовних засобів. Тож, як пише К.-О. Апель, для нього «питання стоїть не про емпіричні умови апріорності свідомості, а про апріорні умови загальної значимості емпіричного знання, включаючи й загальну значимість можливого емпірико-еволюціоністського розуміння походження апріорності свідомості» [1, с. 207]. Втім, термінологія та аргументація кантівського типу, і навіть звернення до філософії Г. В. Ф. Гегеля, відіграють у філософській роботі К.-О. Апеля дуже суттєву роль [17].

Продовжуючи пошук характерних рис апелівської філософії, варто відзначити, що до її загальних особливостей належить певна «полемічна несистематичність». Стверджуючи це, ми зовсім не хочемо сказати, що теоретичним побудовам К.-О. Апеля не вистачає логічності та послідовності, зовсім навпаки. Але водночас у його творах доволі складно простежується саме цілісна система. Текстуальний результат його розвідок являє собою радше ретельну аргументацію обмеженого набору ключових положень. Причому ці базисні тези К.-О. Апеля обґрунтовує переважно не шляхом «автономного розширення», але через розгортання гострої полеміки з тими чи іншими авторами, з поглядами яких він не згодний. Наприклад, Вітторіо Гьосле з цього приводу писав так: «Його позиція розкривається виключно з проблем філософії ХХ століття – філософії, яка в такій повній широті є знайомою лише небагатьом» [22, с. 111]. Але така полемічна орієнтація зумовлює доволі нетривалу популярність результатів будь-яких теоретичних розробок, адже як тільки нерв якоїсь філософської дискусії припиняє хвилювати широкий філософський загал, інтерес до творів, що вкорінюються у цій дискусії, неодмінно змен-

шується. Подібна стратегія є вигідною в плані популярності у короткостроковій перспективі, але «довголітню» філософських творів більшою мірою сприяє системність, цілісність та «позитивно-стверджувальний» характер викладу результатів дослідження.

Якщо ж переходити від з'ясування передумов та загальної характеристики апелівської філософії до аналізу сутності його теоретичних надбань, то можна констатувати, що у фокусі дослідницької уваги К.-О. Апеля знаходяться переважно три ключові «проблемні зони»: теорія пізнання, трансцендентальна прагматика (плюс проблематика філософії мови всередині неї) та дискурсивна етика. Водночас у К.-О. Апеля вирішення загальних гносеологічних питань тісно переплітається з розробкою трансцендентальної прагматики, тож проведення розділової лінії між цими двома предметними полями варто розглядати лише як допоміжний прийом при розгляді апелівської теорії. [22, с. 109-142]

Отже, рухаючись послідовно крізь зазначені проблемні ділянки, зауважимо, що визначення та деталізація позиційності власних філософських поглядів у межах загального історико-філософського простору виконуються К.-О. Апелем відповідно до відомої семіотичної схеми «об'єкт – знак – інтерпретатор». Німецький мислитель послідовно розкриває зміст, значення та історичні форми онтологічної метафізики та трансцендентальної філософії свідомості, здійснюючи синтез останніх у полі інтрасуб'єктивної прагматики, яка у цьому разі перетворюється на справжню «першу філософію» у її «осучасненому» К.-О. Апелем варіанті [18].

Саме так, адже якщо поглянути на історичний шлях філософії, то можна побачити, що у полі онтологічної метафізики зазвичай велася розробка об'єктивної сфери буття та її елементів, які описувалися в тих чи інших універсальних категоріях без особливого врахування умов пізнання цієї «об'єктивної предметності». Тобто без фокусування філософської уваги на суб'єкті та пізнавальному процесі, оскільки конституція суб'єкта та його «приладженість» до світу були справою, за яку відповідав незбагнений «божественний розум». І тільки у межах трансцендентальної філософії свідомості питання про умови, межі та «механіку» пізнавального процесу набувають належної філософської глибини. Але будь-який варіант трансцендентальної філософії свідомості неодмінно стикається з проблемою конституції інтрасуб'єктивності та інтрасуб'єк-

тивної значимості результатів пізнання. Наприклад, Едмунд Гуссерль намагався вирішувати ці питання на ґрунті феноменологічної «очевидності», як змальовуючи специфіку «трансдуктивної» конституції Іншого, так і розробляючи ноєсо-ноєматичну структуру актів свідомості [7; 8]. Причому Гуссерль не пояснює, але «постулює», що ці очевидності є «аподиктичними» у межах будь-якої культури [19, с. 48]. Натомість Апель демонструє, що переорієнтація філософської роботи у напрямку мовної проблематики здатна ефективно долати соліпсистський характер традиційної філософії свідомості, адже пізнання в межах лінгвістично орієнтованої філософії розглядається як інтерсуб'єктивний комунікативний процес, що забезпечує власну цілісність за допомогою універсальних мовних значень [19].

Отже, трансцендентальна прагматика виступає для К.-О. Апеля оригінальною дослідницькою програмою, яка суттєво відрізняється від всього того, що надає нам попередня філософська традиція. На думку німецького мислителя, навіть так званий «лінгвістичний поворот», який став яскравим маркером філософії у ХХ столітті, не призвів до розриву з традиційними способами розгляду мови, мислення та пізнання. К.-О. Апель вважає, що характерне відокремлення мови (особливо у її прагматичному аспекті) від мислення (тобто від розробки його найфундаментальніших логічних засад) цілком зберігається у межах філософії ХХ століття, навіть якщо йдеться про напрями, які фокусуються саме на мовній проблематиці [5; 14]. Тобто центральним предметом філософського дослідження у межах проекту трансцендентальної прагматики, на думку К.-О. Апеля, має бути не вихідна логічна структура світу (як у раннього Л. Вітгенштайна) або мислення (як у трансцендентальній філософії суб'єкта від І. Канта до Е. Гуссерля), а також не автономізовані логіка, структура та синтаксис знакових систем, але мислення як процес мовної комунікації між людьми [1].

Тому в межах підходу, який сам К.-О. Апель іноді називає «трансцендентально-герменевтичним» [4, с. 240], важливим кроком для німецького вченого стає розвиток запозичених ним з американського прагматизму ідей, тобто докладна розробка моделі так званої «комунікативної спільноти» (нім. *Kommunikationsgemeinschaft*). Цей інтерсуб'єктивний простір трактується саме «дієво-комунікативним» чином, але без затирання трансцендентальної сфери людини до рівня вторинного місця локалізації певних комуніка-

тивних функцій. Тобто К.-О. Апель, наче справжній філософський еквілібрист, прагне будувати своє бачення сутності мовної взаємодії людини та соціуму так, аби уникати будь-яких «автономізацій». Згідно з К.-О. Апелем, трансцендентальна «схематика» суб'єкта визначається його мовно-комунікативними компетенціями й навпаки. Отже, немає суб'єкта, який би існував до мови, і мови без суб'єктів, які її використовують: це є цілісна динамічна система, у якій закони мовної прагматики є водночас апіорними принципами трансцендентального суб'єкта [2; 23].

З цього логічно випливає, що трансцендентальна прагматика може становити підґрунтя для розробки засад дискурсивної етики, що К.-О. Апель і реалізує у межах власної теорії та навіть вважає це чи не найголовнішим своїм науковим здобутком. Введення трансценденталізму в прагматичний контекст дійсно надає досліднику інструменти для глибокого філософського аналізу найрізноманітніших аспектів комунікативної сфери людини, одним з яких є саме етика. Нормативні засади процедур людської комунікації складають те, що К.-О. Апель називає «етикою ідеальної мовної ситуації» [16, с. 333]. Йдеться про те, що спектр правил та умов людської комунікації виступає в ролі фундаментального конститутиву самої комунікативної спільноти. Тобто будь-яка окрема етична система у такому разі являє собою лише конкретизовану варіацію вихідних трансцендентально-прагматичних принципів, які водночас є «ідеальними етичними орієнтирами», що дозволяють корегувати наявні недоліки кожної конкретної етичної системи [2; 23].

Такий підхід значно трансформує традиційні погляди на сутність етичних проблем. Апелівська дискурсивна етика, наприклад, дозволяє поєднувати кантівський «формалістський» підхід із шелерівським варіантом «матеріальної етики цінностей». Дуже цікавим водночас є й те, що К.-О. Апель фактично вперше після Платона актуалізує доволі суперечливу та навіть позірно «наївну» (як на наш час) сократівську тезу про еквівалентність доброчесності та знання. І не просто актуалізує, але й переконливо обґрунтовує її в межах свого «еклектично-новаторського» підходу. Причому зі сфери етичної проблематики К.-О. Апелем або елімінуються зовсім, або переформулюються на засадах мовної прагматики традиційні теми «добра», «зла», «доброчесності», «належного», «волі» тощо [15].

Отже, ще раз наголосимо на тому, що

важливим елементом теоретичних побудов К.-О. Апеля є положення про наявність двох «іпостасей» комунікативної спільноти, тобто існування її реальної та ідеальної форми. Спробуємо наразі дещо конкретизувати їхню специфіку. У загальному плані реальною комунікативною спільнотою є та сукупність людей, до якої певний індивід інтегрується в процесі власної соціалізації. Натомість ідеальна комунікативна спільнота являє собою уявну раціональну (ре)конструкцію такої комунікативної спільноти, в межах якої її агенти завжди формулюють аргументи, що є абсолютно «прозорими» для всіх інших учасників комунікації. Тобто будь-який учасник комунікативного процесу в цій спільноті завжди має змогу належним чином, однозначно та вірно розуміти сенс будь-якого виразу, а також визначати його правильність. Відповідно, для К.-О. Апеля апріорною умовою будь-якої комунікації є «антиципація» або, інакше кажучи, «нерефлексивне передбачення» наявності цієї ідеальної комунікативної спільноти під час формулювання людиною тих чи інших мовних виразів у реальному комунікативному процесі [2; 16].

Згідно з К.-О. Апелем, виходить так, що коли учасник комунікації розуміє та приймає раціональні аргументи співбесідника, він самим цим фактом визнає «закадрове» існування певної спільноти учасників комунікації, у якій діють визначені способи «дешифрування» мовних виразів та правила аргументації, яких він має дотримуватися. З цього випливає, що мова у межах апелівської теорії являє собою «медіальне середовище», яке опосередковує трансцендентальну та емпіричну інтерсуб'єктивність. Водночас тричленна семіотична схема «об'єкт – знак – інтерпретатор», відповідно до теорії К.-О. Апеля, має бути доповнена ще одним суб'єктом, котрий також перебуває щодо першого суб'єкта (інтерпретатора) у режимі мовної комунікації. Це, власне, і означає конституювання того простору, який Апель називає «комунікативною спільнотою». Мова ж у такій перспективі постає як складний соціокомунікативний медіум, що поєднує синтаксичні, семантичні та прагматичні аспекти [3; 9; 10].

Зауважимо також, що ствердження наявності цієї «реально-уявлюваної» конституції комунікативної спільноти дозволяє К.-О. Апелю сформулювати власні «етичні імперативи». У першому з них стверджується, що кожна дія людини має враховувати примат виживання людського роду саме як реальної комунікатив-

ної спільноти. А другий стверджує необхідність перманентного прагнення до подолання «якісної дистанції» між реальною та ідеальною комунікативною спільнотою: прагнення, що має визначати стратегію розвитку будь-яких реальних людських спільнот. Отже, історія людства, на думку К.-О. Апеля, має являти собою поступовий прогрес у наближенні реальної комунікативної спільноти до її ідеальної форми, що означає постійне поглиблення взаєморозуміння між людьми [2; 16].

Дозволимо собі ще раз повторити: для К.-О. Апеля мовна апріорність та апріорність свідомості є взаємопов'язаними. Тобто феноменологічна очевидність у цьому контексті органічно входить до структури мовно-комунікативного акту, а відомі чотири нормативні принципи останнього (зрозумілість висловів, істинність їхніх пропозиційних елементів, формальна правильність у перформативному аспекті та правдивість суб'єкта комунікації), завжди вкорінюються у інтерсуб'єктивному просторі. Водночас К.-О. Апель зауважує, що ідеальний зв'язок між змістом пропозиції та самим актом мовлення не може стовідсотково втілюватися на практиці (що певною мірою суперечить позиції Дж. Серля). Тобто К.-О. Апель стверджує, що для здійснення комунікативного акту завжди потрібна певна корекція «нестачі виразності» за допомогою фокусування (переважно нерефлексивного) на контекстуальних умовах мовлення. А це зі свого боку зумовлює наявність конвенційних умов як підґрунтя для ефективної комунікації. Тож у трансцендентальній прагматиці (чого, наприклад, немає у трансцендентальній філософії свідомості кантівського типу) передбачається наявність певних «прагматичних констант» (тобто загальноприйнятих «очевидностей»), до яких, окрім існування «Я», що мислить, належить наявність реальної практичної діяльності, мовної комунікації, реальної комунікативної спільноти, а також об'єктивного світу поза нашою свідомістю [1; 11; 12].

Отже, загалом приймаючи позицію Л. Вітгенштайна, який заперечує можливість існування «приватної мови» [6], К.-О. Апель водночас не погоджується з його ствердженням неперекладної множинності мовних ігор, адже сама комунікативна спільнота накладає обмеження на їхню варіативність. У цьому зв'язку К.-О. Апель говорить про специфічну «трансцендентальну мовну гру», що являє собою підґрунтя будь-яких конкретних її реалізацій. На думку К.-О. Апе-

ля, наявність «трансцендентальної мовної гри» означає, що філософський шлях до «вихідних сутностей» світу слід шукати не в аналітиці конкретного слововжитку, але у нормативних принципах інтерсуб'єктивного консенсусу з боку всіх (реальних та віртуальних) учасників мовної гри щодо ідеальних правил будь-якого слововжитку загалом [18; 19].

Аби проілюструвати цю обставину, К.-О. Апелъ звертається до наявних особливостей історичного поступу людства в його комунікативному аспекті. Німецький мислитель переконаний, що, не зважаючи на значну диференціацію конкретних мов (з їхніми специфічними «мовно-ігровими» правилами), комунікативна єдність людства загалом має тенденцію до поглиблення. Причина ж цього поглиблення – поширення науки. Так, науково-технічний прогрес, звичайно, сприяє саме дисциплінарній диференціації людського знання та урізноманітненню форм людської практики, що призводить до збільшення способів говоріння про світ, але загальне семантичне підґрунтя для всіх людських мов лишається водночас незмінним. І саме наука, на думку К.-О. Апелъ, певним чином уніфікує множинність історично та культурно зумовлених способів відображення світу в мовах. Тобто базові категорії, ідеї, концепції науки та техніки ефективно долають цивілізаційні кордони, а отже у випадку, коли йдеться про сферу практичного освоєння світу та поліпшення якості життя людини, представники різних культур (як «західних», так і «східних») доволі добре розуміють один одного. Це, як видається К.-О. Апелю, обіцяє в майбутньому знаходження консенсусу між різними культурами також і в етичній та політичній сферах [4; 16].

Німецький мислитель знаходить витоки зазначеного інтеграційного поступу людства ще у Давній Греції, коли у явній формі починається створення понятійного апарату філософії та науки, що фактично означає закладення фундаменту для інтерсуб'єктивно значимого пізнання світу. Базові елементи цього «пізнавального інструментарію» відтоді могли набувати яких завгодно «перекладних форм», але як певні семантичні константи вони були, є та, як сподівається К.-О. Апелъ, визначатимуть у майбутньому характер всіх наукових пошуків, не залежно від того, у межах яких окремих мов вони будуть здійснюватися [15].

Ми ж, зі свого боку, ще раз дозволимо собі відзначити, що К.-О. Апелъ доволі своєрідно підходить до засад функціонування мови, водночас і погоджуючись, і не погоджуючись у контексті

цієї проблематики з Л. Вітгенштайном. Тобто його не задовольняє ані традиційний з точки зору історії філософії підхід, коли мислення сприймається як певний автономний процес, результати якого «запаковуються» надалі у мовну форму та завдяки цьому медіуму транслюються до свідомості інших учасників комунікації [4; 15], ані позиція раннього Л. Вітгенштайна, яка полягає у постулюванні вихідної «логіко-синтаксичної» структури світу, якій жорстко відповідає структура будь-якої наявної чи можливої мови [5]. Тому К.-О. Апелъ не тільки здійснює трансформацію традиційних підходів до проблем свідомості, мислення та інтерсуб'єктивності, але й ніби синтезує два погляди на мову, що були властиві Л. Вітгенштайну на різних етапах його творчості: мінливість окремих мовних ігор К.-О. Апелъ прагне встановити на універсальному трансцендентально-прагматичному фундаменті, який також є у певному сенсі «ігровим», але принципи цієї «вихідної гри» є водночас її незмінними апріорними умовами.

Висновки.

Отже, підбиваючи підсумки нашої розвідки, зробимо певні висновки. Огляд проаналізованих нами теоретичних положень цілком підтверджує те, що своєрідний «продуктивний еkleктизм», про який ми згадували на самому початку нашої роботи, дійсно є однією з найхарактерніших рис філософії К.-О. Апелъ. Якщо ж спробувати визначити найбільш автентичні ідеї у комплексі провідних апелівських напрацювань, то це, мабуть, будуть розроблені ним принципи дискурсивної етики. Так, ця базована на фундаменті трансцендентальної прагматики теоретична конструкція теж не є абсолютно унікальною у своїх складових частинах, але її формулювання та глибина розробки є для філософії рідною нетривіальною.

Ми з'ясували також, що сприймаючи мислення як процес мовної комунікації між людьми, К.-О. Апелъ здійснює вражаючий синтез базових елементів трансцендентальної філософії свідомості, прагматизму, аналітичної філософії та комунікативної теорії. Він переконливо доводить, що переорієнтація філософських досліджень свідомості та інтерсуб'єктивної сфери у напрямку розробки мовно-прагматичної проблематики здатна ефективно долати соліпсистський характер традиційного трансценденталізму та відкривати нові шляхи для вирішення етичних проблем сучасності.

Для герменевтики це в певному сенсі означає отримання «другого життя». Або ж, точніше

сказати, ми спостерігаємо тут своєрідне «інобуття» герменевтичної проблематики у новому контексті. Як ми зауважували вище, сам К.-О. Апелю іноді називав свій підхід «трансцендентально-герменевтичним». І це дійсно влучне позначення, адже герменевтична робота перетворюється у межах апелівської теорії із суто свідомої інтерпретативної діяльності на вихідну умову існування суб'єкта, на його мовно-прагматичний конститутивний «механізм». Відзначимо також, що це виглядає теоретичним кроком, який виконується цілком у гайдеггерівському дусі, але з аналітично-прагматичним «присмаком». Тобто якщо в цьому разі й можна говорити про певну «онтологізацію» герменевтичної проблематики, то водночас завжди слід пам'ятати, що у контексті апелівського підходу така «онтологія» трактується прагматичним, а точніше – мовно-прагматичним чином.

Відповідно й апіоризм у К.-О. Апеля – це завжди апіоризм нормативних принципів здійснення мовної комунікації. Тому герменевтична компонента у складі мовно-комунікативного акту присутня тут, так би мовити, на двох рівнях: це й інтерпретація «комунікативної позиції» адресата при формуванні пропозиції, тобто врахування його можливих комунікативних компетенцій, і певний інтерпретативний момент, притаманний процедурі сприйняття «меседжу» від іншого учасника комунікації. Водночас може постати питання: що робить необхідним наявність

цієї герменевтичної компоненти у складі мовної інтеракції, адже йдеться про якісь апіорні, наперед задані процесуальні принципи? Але, як ми з'ясували під час нашої теоретичної розвідки, місце для такої вихідної інтерпретативної роботи забезпечується, на думку К.-О. Апеля, ігровим характером самої мовної комунікації, яка завжди вимагає від її суб'єктів активного та творчого звернення до контексту, у якому відбувається мовний зв'язок.

Таким чином, К.-О. Апелю фактично вчергове розширює поле традиційної герменевтичної проблематики. Він «розмикає» її звичну схематику «дух – форма – дух» (або ж «автор – знак – інтерпретатор») шляхом введення «передбачення» цієї схематики всередину самої трансцендентальної сфери, і реконструює на цій основі інтерсуб'єктивний комунікативний простір, вихідні нормативні принципи якого водночас є конститутивами суб'єкта комунікації. У цій формі трансцендентальна прагматика К.-О. Апеля опосередковує широкий спектр актуальних філософських питань, а герменевтика знаходить у ній цікаві та теоретично продуктивні зв'язки з теорією мовних актів, філософією свідомості, аналітичною філософією та етикою, що дозволяє сподіватись на збереження доволі високого рівня актуальності герменевтичної методології навіть в умовах активного розвитку новітніх способів теоретичної роботи у зазначених предметних сферах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Апелю К.-О. Лингвистическое значение и интенциональность: соотношение априорности языка и априорности сознания в свете трансцендентальной семиотики или лингвистической прагматики / К.-О. Апелю // Язык, истина, существование: сборник работ. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2002. – С. 204-224.
2. Апелю К.-О. Обгрунтування етики відповідальності / К.-О. Апелю // Першоджерела комунікативної філософії: зб. праць. – Київ: Либідь, 1996. – С. 46-60.
3. Апелю К.-О. Развитие «аналитической философии языка» и проблема «наук о духе» / К.-О. Апелю // Трансформация философии. – М.: Логос, 2001. – С. 103-170.
4. Апелю К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апелю. – М.: Логос, 2001. – 339 с.
5. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн. – М.: Наука, 2009. – 133 с.
6. Витгенштейн Л. Голубая и Коричневая книги: предварительные материалы к «Философским исследованиям» / Л. Витгенштейн. – Новосибирск: Сибирское университетское изд-во, 2008. – 256 с.
7. Гуссерль Э. Картезианские медитации / Э. Гуссерль. – М.: Академический проект, 2010. – 229 с.
8. Гуссерль Э. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль // Философия как строгая наука: сборник работ. – Новочеркасск: Сагуна, 1994. – С. 127-174.
9. Назарчук А. В. Понятие рациональности в философии К.-О. Апеля / А. В. Назарчук // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2003. – № 3. – С. 52-64.
10. Соболева М. Е. Философия как «критика языка» в Германии / М. Е. Соболева. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2005. – 412 с.
11. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
12. Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – М.: Наука, 2001. – 417 с.
13. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – Харьков: Фолио, 2003. – 503 с.

14. Хомский Н. Язык и мышление / Н. Хомский. – М.: Изд. МГУ, 1972. – 123 с.
15. Apel K.-O. Das sokratische Gespräch und die gegenwärtige Transformation der Philosophie / K.-O. Apel // Das Sokratische Gespräch. – Hamburg, 1989. – P. 55-78.
16. Apel K.-O. Ist die Ethik der idealen Kommunikationsgemeinschaft eine Utopie? / K.-O. Apel // Utopieforschung. – Stuttgart, 1983. – Bd. 1. – P. 325-355.
17. Apel K.-O. Kant, Hegel und das aktuelle Problem der normativen Grundlagen von Moral und Recht / K.-O. Apel // Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1988. – P. 69-103.
18. Apel K.-O. Kann es in der Gegenwart ein postmetaphysisches Paradigma der Ersten Philosophie geben? / K.-O. Apel // Philosophie der Gegenwart, Gegenwart der Philosophie. – Hamburg: Junius Verlag, 1999. – P. 41-71.
19. Apel K.-O. Transcendental semiotics and the paradigms of First Philosophy / K.-O. Apel // From a transcendental-semiotic point of view. – Manchester: Manchester Univ. Press, 1998. – P. 43-64.
20. Gottschalk-Mazouz N. Diskursethik: Theorien, Entwicklungen, Perspektiven / N. Gottschalk-Mazouz. – Berlin: De Gruyter Akademie Forschung, 2000. – 304 p.
21. Habermas J. Ein Baumeister mit hermeneutischem Gespür: Der Weg des Philosophen Karl-Otto Apel / J. Habermas // K.-O. Apel zur Einführung. – Hamburg, 1990. – P. 137-149.
22. Höhle V. Die Krise der Gegenwart und die Verantwortung der Philosophie: Transzendentalpragmatik, Letztbegründung, Ethik / V. Höhle. – München: Beck C. H, 1997. – 287 p.
23. Mendieta E. The Adventures of Transcendental Philosophy: Karl-Otto Apel's Semiotics and Discourse Ethics / E. Mendieta. – Boston: Rowman & Littlefield Publishers, 2002. – 250 p.
24. Wright G. H. von. Analytic Philosophy: a Historiocritical Survey / G. H. von Wright // The Tree of Knowledge and Other Essays. – N. Y.: E. J. Brill, 1993. – P. 25-52.

REFERENCES

1. Apel, K.-O. (2002). Lingvisticheskoe znachenie i intencionapnost: sootnoshenie apriornosti iazyka i apriornosti soznaniia v svete transcendentalnoi semiotiki ili lingvisticheskoi pragmatiki [Linguistic Meaning and Intentionality: the Relationship of the A Priori of Language and the A Priori of Consciousness in Light of a Transcendental Semiotic or a Linguistic Pragmatic]. *Iazyk, istina, sushchestvovanie*. Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta. [in Russian].
2. Apel, K.-O. (1996). Obgruntuvannja etyky vidpovidalnosti [Justification of Ethics of Responsibility]. *Pershodzherela komunikatyvnoji filosofiji*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
3. Apel, K.-O. (2001). Razvitie “analiticheskoi filosofii iazyka” i problema “nauk o dukhe” [The Development of the “Analytical Philosophy of Language” and the Problem of “Spiritual Sciences”]. *Transformatsiia filosofii*. Moscow: Logos [in Russian].
4. Apel, K.-O. (2001). *Transformatsiia filosofii [Transformation of Philosophy]*. Moscow: Logos [in Russian].
5. Wittgenstein, L. (2009). Logiko-filosofskii traktat [The Tractatus Logico-Philosophicus]. Moscow: Nauka [in Russian].
6. Wittgenstein, L. (2008). *Golubaia i Korichnevaia knigi: predvaritelnye materialy k “Filosofskim issledovaniiam” [The Blue and Brown Books. Preliminary Studies for the “Philosophical Investigations”]*. Novosibirsk: Sibirskoe universitetskoe izd-vo [in Russian].
7. Husserl, E. (2010). *Kartezijskie meditatsii*. Moscow: Dom intellektualnoi knig [in Russian].
8. Husserl, E. (1994). Filosofii kak strogaia nauka [Philosophy as a Rigorous Science]. *Filosofii kak strogaia nauka: sbornik rabot*. Novocherkassk: Saguna [in Russian].
9. Nazarchuk, A.V. (2003). Poniatie ratsionalnosti v filosofii K.-O. Apelia [The Concept of Rationality in the philosophy of K.-O. Apel]. *Bulletin of Moscow University. Series 7. Philosophy*, 3, 52-64 [in Russian].
10. Soboleva, M.E. (2005). *Filosofii kak “kritika iazyka” v Germanii [Philosophy as a “Language Critic” in Germany]*. Saint Petersburg: St. Petersburg State University [in Russian].
11. Habermas, J. (2000). *Moralnoe soznanie i kommunikativnoe deistvie [Moral Consciousness and Communicative Action]*. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
12. Habermas, J. (2001). *Vovlechenie drugogo: Ocherki politicheskoi teorii [The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory]*. Moscow: Nauka [in Russian].
13. Heidegger, M. (2003). *Bytie i vremena [Being and Time]*. Kharkov: Folio [in Russian].
14. Chomsky, N. (1972). *Iazyk i myshlenie [Language and Mind]*. Moscow: Moscow State University [in Russian].
15. Apel, K.-O. (1989). Das sokratische Gespräch und die gegenwärtige Transformation der Philosophie. Das Sokratische Gespräch. Hamburg.
16. Apel, K.-O. (1983). Ist die Ethik der idealen Kommunikationsgemeinschaft eine Utopie? *Utopieforschung*. (Bd. 1). Stuttgart.
17. Apel, K.-O. (1988). *Kant, Hegel und das aktuelle Problem der normativen Grundlagen von Moral und Recht*. In *K.-O. Apel. Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Übergangs zur postkonventionellen Moral*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

18. Apel, K.-O. (1999). *Kann es in der Gegenwart ein postmetaphysisches Paradigma der Ersten Philosophie geben? Philosophie der Gegenwart, Gegenwart der Philosophie*. Hamburg: Junius Verlag.
19. Apel, K.-O. (1998). *Transcendental semiotics and the paradigms of First Philosophy. From a Transcendental-semiotic Point of View*. Manchester: Manchester Univ. Press.
20. Gottschalk-Mazouz, N. (2000). *Diskursethik: Theorien, Entwicklungen, Perspektiven*. Berlin: De Gruyter Akademie Forschung.
21. Habermas, J. (1990). *Ein Baumeister mit hermeneutischem Gespür: Der Weg des Philosophen Karl-Otto Apel. K.-O. Apel zur Einführung*. Hamburg.
22. Hösle, V. (1997). *Die Krise der Gegenwart und die Verantwortung der Philosophie: Transzendentalpragmatik, Letztbegründung, Ethik*. München: Beck C. H.
23. Mendieta, E. (2002). *The Adventures of Transcendental Philosophy: Karl-Otto Apel's Semiotics and Discourse Ethics*. Boston: Rowman & Littlefield Publishers.
24. Wright, G.H. von. (1993). *Analytic Philosophy: a Historicocritical Survey. The Tree of Knowledge and Other Essays*. N. Y.: E. J. Brill.

Бевз Надія Вікторівна

Кандидат філософських наук, доцент
Харківська державна академія культури
61003, Харків, Бурсацький узвіз, 4

Bevz Nadiia

Ph.D., Associate Prof.
Kharkiv State Academy of Culture
4, Bursatskiy descent, Kharkov, 61003, Ukraine

Email: nadinsunny@outlook.com

ORCID: 0000-0002-1925-7485

Цитування: Бевз Н. В. Герменевтична проблематика у контексті трансцендентальної прагматики К.-О. Апеля / Н. В. Бевз // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 3. – С. 102-112.

Citation: Bevz, N.V. (2019). Hermenevtychna problematyka u konteksti transtsendentalnoi prahmatyky K.-O. Apelya [Hermeneutic issues in the context of K.-O. Apel's transcendental pragmatics]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (3), 102-112.*

Стаття надійшла / Article arrived: 25.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 27.03.2019